

ЖИВА ПРОЗА

ИВАН
ХАДЖИЙСКИ

Оптимистична
теория
за нашия
народ

ОТЕЧЕСТВО

ИВАН ХАДЖИЙСКИ
ОПТИМИСТИЧНА ТЕОРИЯ ЗА
НАШИЯ НАРОД

chitanka.info

РОМАНТИКАТА НА БАЩИННИЯ ДОМ

Еснафският дом с дълбоко привързаните един към друг съпрузи, с домашното огнище, в което майката светица простираше грижовно крило над съпруг, деца и старци, с добродушно усмихнатия дядо, с гальовната баба; с издадените стрехи, с дворчето, постлано с камъни, обрасло в трева; с лехите цветя около оградата и около пътеките; изпълнен с полусенките на лозниците, с тихото шумолене на минаващото поточе, което леко люлее надвесените над него тревици, този мил и незабравим бащин дом в Копривщица, Трявна, Елена, Тетевен, Клисурса, Сопот, Карлово, Троян, Дряново, Котел, Жеравна, Градец, който или е останал само скъп и тъжен спомен, защото върху неговото място е построена някоя съвременна безвкусица, или пък пустее, обитаван като от призрак от бледата фигура на някоя леля или баба, този бащин дом е обвит с оная романтика, която струи от Дебеляновите стихове:

*Да се завърнеш в бащината къща,
когато вечерта смирено гасне
и тихи пазви тиха нощ разгръща
да приласкае скръбни и нещастни.*

*Да те посрещне старата на прага
и сложил чело на безсилно рамо,
да чезнеш в нейната усмивка блага
и дълго да повтаряш: мамо, мамо...*

Към тази романтика се връщат онези наши писатели и поети, които, стиснати в клещите на дребнавостта и жестокостта на нашето време, не виждат друга романтика на бъдещето.

Тази еснафска романтика е един обществен факт, който ние не можем да прескочим. Тя ще изчезне заедно с тия, които са я преживели

като действителност, и това ще бъдат последните буци пръст върху ковчега на стария еснафски свят.

Нас — които сме живели в този свят, в този дом с малко, но толкова обични вещи, от които всяка има своето място и своето предназначение; всяка е част от общия живот на семейството и носи къс от душата му; тези вещи, които са неделими от целия ни живот; които са участници във всичките ни спомени, във всичките ни радости, тревоги, мъки и мечти; всяка от които знаем къде е, каква е нейната история, която е и наша история; всяка от които ни говори на езика на толкова чувства и спомени — тези вещи ни вълнуват винаги, когато си ги спомним, защото всяка една то тях ни пренася в онова минало на стари мечти и напразни илюзии.^[1]

Животът на нашето семейство минаваше пролет и есен около огнището във втория кат на къщата, зимно време — в собата на долния етаж, а лятно време — на двора под сайванта и асмата.

На лавицата до огнището висяха калайдисаните менци, които всяка сутрин и вечер с мелодичен звук минаваха през вратите от лавицата до чешмата и обратно. Те бяха подарък на тати от чичо за сватбата му. В тях мама преливаше лугата, когато вареше сапун, и шарата, когато вареше маджун от сини сливи. Над тях бе голямата паница, в която сутрин ни правеха сиренова попара.

Тази паница, чийто ръб бе олющен от дървените лъжици, ако би могла да разкаже за чувствата ни на малки зверчета, когато гладни, дебнещи се кой да застане откъм страната, дете има най-много сирене, лакомо грабехме с бързи и строги погледи към онези, които правеха пробив в чужд край за докопване на някое по-голямо парче сирене, за да се бием най-после кой да грабне последната хапка и да си припомним в гневен спор, във вид на взаимни изобличения цялата история на други подобни престъпления.^[2]

До паницата стоеше изправен тасът, с който ходехме да раздаваме на съседите: от варения ориз, от вареното жито, от варените и печени тикви, от гроздето, от ябълките, от пържените мекици, от сливовия маджун с тикви, от тънките пити.

До таса, внимателно захлупена, бе счупената малко порцеланова чиния, заради чието изтърване ядох най-незабравимия бой в моя живот. Там бяха паниците за чорба и кисело мляко, гърнето за боба и олющеният, сякаш пратен от вечността, опушен пръстен гювеч.

Този гювеч, този гювеч — и сега е жив пред очите ми. Всяка неделя от фурната до дома той пареше в ръцете ми, а след това по устата ми, защото мама от пестеливост режеше наред чушките, без да отделя лютивите. Когато случайно гювечът не лютеше — това чувствах по миризмата му, — възбуден от тази миризма, която с чувство на глад и повишен апетит изпълваше цялото ми същество, съблазнен от припечената му повърхност, над която се подаваха така сладко хрускащи парченца балканско овнешко, прегорели картофи или чушки, аз бързо топвах залък или тайно, със съответна прикриваща бързина налапвах парче месо, за да почна да „чета гредите“: дигах глава и духах парещото устата ми парче.

Но този гювеч ме помни и с друго. Един неделен ден, събрани около него, изпълнени с въодушевлението на неделния апотеоз — главно дейно лице, в което бе именно гювечът, — когато в необичайно благоразположение баща ми дигна ръка и след поканата всички бързаха да натопят залък, аз започнах да ям отделно счукан кромид, посолан със сол.

— Какво правиш?

— Няма да ям вече месо. Ставам вегетарианец.

Баща ми сви недоумяващо лице, което взе бързо свиреп вид, и ми залепи един теоретичен довод срещу вегетарианството, изпълнен с такава логична сила, че отхвъркнах от стола сред двора... Може ли по-голяма обида: да се навежда той цяла неделя над антерията; да изкара този гювеч бод по бод, и ти... да плюеш отгоре му? Та ти плюеш върху бащиния си труд, върху бащината си грижа, върху бащината си чест, върху неговото еснафско самодоволство и самолюбие.

Отдолу на лавицата беше широката плоска тепсия, в която мама или ние чистехме ориз, боб и леща и на Коледа върху ѝ слагахме нарязаното месо от свинята; с нея си служехме, когато цепехме за сушене сини сливи. До нея бе по-малката, дълбока тепсия за баница със сирене — единствената баница, която познаваше мамината неписана готварска книга. Тази баница у нас се точеше само на Св. Васил. За мама да бъде хубава тази баница значеше: да сложи повече мас в нея, защото да сложи повече брашно или сол нямаше смисъл, а повече сирене и яйца — нямаше сметка. Но макар че блажнотата ѝ не ни създаваше гоненото удоволствие, баницата винаги ни вълнуваше, защото в нея напрегнато дирехме нашия късмет. До тях се мъдреше

голямата стара делва. В делвата пролетно време мама правеше гулиена чорба: прекипял сок от залени с вода гулии (гърдули), а когато излезеше зелето — в нея кипеше резливата претрия: ситно кълцано и претритото зеле, посолено и заляно с вода.

До огнището бе тъмната стаичка. Там бяха дървените ракли от наставени без пирони дялани дъски, пълни с надиплени сукмани, миришещи на нафталин, топчета шаяк и платно за ризи, покривките, кърпите за ядене и дългите трапезници. Над раклите бяха окачени дрехите. Този свят на дрехите от различни стилове, на различна възраст, възстановяваше и напомняше за редуващите се поколения на нашия род: дядо Пенчо — първия троянски учител, дядо Банко — фалирал троянски кръчмар, борча на когото баба със стан изплати, за да спаси къщата, вуйчо Иньо — който свършил-несвършил гимназия, притиснат от бедността и дребните възможности на Троян и България, замина за Америка — страната на неограничените възможности — за да работи, учи и стане артист със световна слава.

В тази стая аз тръпнех пред загадките на съдбата, пред надеждите и катастрофите на тези, които бяха преди мен и чиято кръв, име, а може би и съдба носех и аз.

Пред огнището към улицата бе малката стая. Там бе леглото на майка ми. Над главата ѝ на стената имаше пирон, побит кой знае кога. Над него чернееше малко опушено петно от петролната лампа, която неотлъчно висеше на пилона. Всяка вечер до късно мама, лежейки в леглото, четеше и учеше това, което не бе могла да научи в четирите отделения. Когато тя се помина, покосена от туберкулоза, наследство от моминска бедност, от борчовете на дядо и от непосилен еснафски труд (особено през Световната война, когато тя бе първият търговец, защото единствена от чаршията можеше да изписва стоки), аз заех мястото ѝ под пилона с лампата, наследявайки големия сандък с нейни и на забягналия ми вуйчо книги. На тази умна майка светица, почитана от цялата махала, до която се допитваха близки и далечни съседи, аз дължа всичко.

В тази малка стая за пръв път познах аз що са сълзи от радост, когато една сутрин през войната, заинтересуван от необичаен шум, влязох в нея и там ме посрещнаха засмените и щастливи лица на мама и на върналия се в отпуск татко.

В тая малка стая издъхна мама.

До нея бе голямата стая. Там посрещаме гости; там стояха шевните машини; там зимно време шиеха престилки, блузи, ризи и гащи за дюкяна; там спяхме и играехме ние — децата; там на нашия широк креват прекарахме половината от детския си живот: сутрин — в борба из неразтребените черги, дърпайки ги за изпитване на силата, правейки опит да завием някого и да му не даваме да шава. В него вечер търсехме отмора от привечерните буйни игри на улицата, а зимно време — от игрите с шейни по снежните склонове на Капинчо. Колко възне падаше през зимата, когато стаята бе изстинала и ние, обикновено мокри, се завирахме като в ледена дупка в халището, изнесено от съседната тъмна и студена стая.

Върху това легло лежахме, когато бяхме болни. В неговите железни пръчки се впиваха нашите ръце, когато, превити от болка, се гърчехме. Там познавахме нежността на майчините грижи. Върху него се изправяхме за пръв път, освободени от замаята на болката. Седнала на него, втората ни добра майка ни прегръщаше, за да оздравеем, и ние наистина се чувствувахме по-добре и по-здрави. По ръба на това легло прохождаха новите ни малки братчета.

Зад голямата стая към двора бе задната тъмна стая. В нея спеше чиракът на тати. Може би тя му помогна да умре от туберкулоза. В тая стая в двукатен долап стояха старите икони, кандила, дългите, тесни листчета на баба с имената на живи и умрели — които носеше в черква за поменаване от попа, — помениците, чието писане бе моя привилегия; в нея на дървения одър държахме завивките за спане. А върху една подвижна лавица стояха зимно време квасните хлябове, а по Великден — козунаците. От тази стая имам два незабравими спомена.

В ранни години, когато през учебните ваканции вуйчо Иньо се връщаше от Плевен, там сутрин под лавицата намирах наредени два реда лимонадени шишета. Когато пораснах, разбрах, че това било финалът от бохемските гуляи на тогавашната троянска интелигенция, която по липса на вино търсеше опиянение и силни преживявания в студената и греяна троянска сливовица и в лимонадените шишета.

Една година в тази стая внесохме изгорели несполучените, некипнали (сигурно поради опит за по-пестелив състав) козунаци, които при печенето се бяха овъглили и вкоравили дотолкова, че решително всички се отказахме да ги ядем, дори и тати, макар че той

неотстъпно прилагаше за себе си правилото „пени се, не пени — ке го ям“ и затова обираше всичко, което ние поради прекалено посолване, подлютоване, поизоставяне, вкисване, дори и вмирисване не можехме да ядем. Та, казвам, след като и баща ми не можа да намери сили в горното правило, за да почне да чупи със зъби печената керемидна козунака, тази задача се възложи на баща Нена — чирака. В това отношение имаше само едно улеснение, че козунакът съгласно реда на къщата бе до него, до леглото му. Ма с чирак — нали идеше от Чифлика, от мечите дупки, дето мечките слизат из букака по задник, изяде не само козунака, но обра и трохите му.

В долния етаж бе дюкянът, за който няма да ви кажа нищо, защото той от осъзнаването ми като човек е бил за мене гнездо на ужас, мъка, досада и смърт. Заради този дюкян тати и досега в душата си ми е смъртен враг и никога няма да признае, че и аз съм направил нещо на този свят — по простата причина, че не исках да го заместя в него и че неговите дребни еснафски интереси, сметки, мисли и чувства още от малък ми вдъхваха непреодолимо и нестихващо отвращение и не представяха за мене дори и научен интерес.

Зад дюкяна, издигната и свързана с тъмно коридорче, което често бе причина нови гости да си удрят главата в прага и доста време да не могат от срам и смушение да проговорят защо са дошли, беше зимната соба. По-голямата част от собата бе заета от един одър с козяк, върху който тате шиеше антерии, обърнат с лице към малкото прозорче в стената, през което се виждаха улицата и дюкянът, а ние, легнали по корем, четяхме и пишехме — събирахме от книгите наука, а от козяка бълхи. Върху одъра ядахме и спяхме, завити с халището, наслагали глава върху твърди сламени възглавници. По-после се пренесохме в по-голямата стая, а там остана да спи само тати: да варди дюкяна, по-право, да е спокоен, че с него не става нищо.

До одъра бе железната печка, ниска, дълга като сандък за захар. На нея готвехме. В ъгъла бе една подвижна двукатна лавица. Лавицата с менците, тавите, саханите и паниците бе в тъмното коридорче.

В началото целия си зимен живот прекарвахме в тази стая, а после там само дедувахме. Но с тази ниска, тъмна и студена в ъглите стая са свързани най-хубавите ми спомени, защото в нея прекарвахме зимните празници.

С най-голямо и радостно оживление тази стая бе изпълнена по Коледа.

Прасето цяла година бе под грижите на децата: беряхме му бурен, носехме от Попишка тикви, които му цепехме с малката балтия в коритото, бъркахме му помия от царевично брашно и трици, къпехме го, ринехме му кочината — най-после пред Коледа заемаше обема, който баща му вследствие дългата си опитност с точност бе предвидил, когато избираше от докараното за продажба свинско стадо някоя дръглива, но голяма на кокал свиня. Сега той самодоволно я обикаляше, дори ѝ отправяше гальовни думи, каквито ние, децата, никога не чухме от неговата уста.

С известна мъка и тревога ние посрещяхме на Малка Коледа колачите. Ставаше ни жал. Щеше да умре един живот, с който ние бяхме свързани, макар че между нас и прасето стоеше неотлъчната миризма на неговия задник. Но пред лицето на смъртта тази подробност изчезваше и ние, изтръпнали, чакахме развързката. Но влезеше ли един от колачите в кочината да изкарва свинята, застанеха ли другият колач и баща ми до вратата, за да я уловят, хванеха ли я, почнеште ли да квичи тя с отчаяния вик на загиващия, нашата настръхналост се превръщаше в студена решителност, дори жестокост, и ние, обладани от амбицията да не се изтърве свинята, се нахвърляхме върху нея и почвахме да я натискаме там, дето се докопвахме; дори имахме вече сили да помислим за заемане на поизгодна позиция до голямата четина на предната част от гърба ѝ и дърпахме бързо и отсечено в надпревара четината от топлото тяло на хъркащата с последни хрипове и стонове свиня, пъдени от колачите, които бързаха. Срещу тази кървава плячка, която обикновено при скубането прерязваше и разкървавяваше пръстите ни, ние получавахме бонбони и локум от дядо Иван Вачката.

Сега прасето, закачено с ченгел за устата, се пърлеше над силен огън. През това време ние носехме съчки за огъня и държахме мокрия парцал, с който триехме препечената кожа, застрашаваща да се надуе и пукне.

Най-после прасето биваше опърлено и нежно, като бебе, се полагаше върху няколко дъски, поливаше се с вода и се завиваше с черга или чувал, за да омекне изгорялата кожа. Докато над чувала, или чергата се дигаха в зимния студ тънки струи пара, колачите почиваха,

пушейки цигара, а ние носехме тепсии, нощви и медници за вътрешностите на прасето.

Сега почваше стъргането му, в което ние с домашни ножове, загладени о каменния праг, вземахме дейно участие. С какво удоволствие от лекотата на нашите успехи правехме ние чиста и бяла кожата на прасето.

Почистено, прасето се обръщаше на гръб и от разрязания му корем майсторът колач почваше да вади червата, дроба, булото. Този миг даваше апотеоза на детското ни участие в разправията със свинята — когато майсторът ни предаваше мехура й, чието пълнене с въздух, хвърляне и ритане ни създаваше най-големи радости.

Вечерта късно пристигаше отново колачът, за да насече прасето на едри късове и отдели сланината. Останалото бе наша работа.

На Коледа старите отиваха на черква. С връщането си ни събуждаха. А често пъти ни събуждаше миризмата на свинското, което мама на скара печеше върху дебела жерава в желязната печка. Тогава имаше и вино.

Сега вече всяка сутрин, всеки обед и всяка вечер имаше свински пържоли. Но какво разбирате вие от вкуса на свинските пържоли, щом можете да ги ядете всяко време, и то не от свини, които са дишали балкански въздух, които са хранени с миризливи балкански бурени, с тикви и царевица? Трябва цял месец пости да сте яли клин чорба и боб, та на Коледа не с апетит, не с глад, а с устременост на всяка клетка от тялото да се нахвърлите върху пържолите, за да можете наистина да изпитате силата на техния примитив.

На втория ден собата ставаше малка консервна работилница. Тати режеше месото, аз въртях машината, а мама държеше червата на фунията на машината, източваше надениците, внимаваше върху дебелината им. Рибиците на прасето отиваха в качето със сланината за „кръвтиня“ — осолено свинско месо в саламура. Тази кръвтиня се ядеше сурова главно на Троянския панаир, когато поради работата не можеше да се готви, а лятно време от нея правеха превъзходна кръвтинява чорба.

Дебелите бутове се нарязваха на пържоли, които, навадени в смес от сол и червен пипер, бяха нареждани в специално кринче и слагани на студено. От там се пълнеше скарата непрекъснато до

свършването им. Дробовете на прасето ставаха на кървавица, варената глава на бабе, а ребрата се отделяха за кума.

Това бе време на ядене без мяра, когато никой не се биеше за мръвки, защото имаше за всички и защото всеки след няколко дена тъпчене се чувствуваше преял.

Напролет животът на семейството с тенджерите, саханите, паниците и лъжиците се пренасяше на двора около летния оджак под сайванта. Този оджак бе върху издигната с високи камъни плоскост. Отдясно бе лятната лавица, отляво долапът в дебелия каменен дувар. На този оджак се печеха чушките, пресните царевици; там тичахме, когато прекипялото мляко почваше да пращи в огъня и мама от мазето, дете размесваше хляба, нададеше вик:

— Иване, Банко, млякото!

В долапа в стената (пезула) стояха делвите със свинска мас, с маджун и сливов мармелад.

Над двора бе голямата асма, разстлала се върху здрав дъбов скелет. Гроздето бе единственият строго забранен за отделно късане плод. Ние можехме — всеки отделно за себе си, и то когато иска, да друсаме узрели присади; можехме да си брулим зелени и узрели ябълки от шекерката, която узряваше към Петровден; можехме да висим колкото искахме по черницата и джанката, но гроздето се береше само пред всички и за всички.

Баща ми предварително прочиташе гроздовете. Тежко ни и горко, ако някой грозд липсваше и ако нашето оправдание — че плъх прегризал дръжката, та паднал гроздът, а ние сме изяли само запазените здрави зърна — му се видеше не подозрително, а направо неубедително. Затова ние се опитвахме най-много да се качим на асмата и да късаме зърна от горния край на гроздовете, които не се виждаха отдолу.

Но понякога по цели часове трябваше да седим приковани неподвижно между шумата, ако баща ни ненадейно влизаше в двора с работа, която го занимаваше по-дълго: да тупа (разчепква) памук за антерията си, да я настила, да мери и сортира стока, да вади каче от мазата, да му подтяга обръчите и да го налива с вода.

Ако ни забележеше при весело настроение, той само подигравателно се обаждаше: „Тези плъхове пак нагънаха гроздето“ — но ако, както обикновено, бе разлютен, ние слизахме под барабания

огън на здравата му дрянова пръчка, с която той тупаше антериите, за да разстила равномерно памука им.

В дъното на сайванта до външната стълба на къщата, отделени с нарядко наковани букови дъски, бяха дръвникът с цепените дърва, нощвите с брашното и големият пън, на който понякога кълцахме месо.

От двора по каменна стълба се влизаше в мазето. Това мазе с потъмнели от влага дувари, с почернели дебели греди, изпълнено с тайнствен полумрак, сред който едва се очертаваха силуетите на големите каци за сливова каша, за зелето, бъчвите за вино и ракия, отново говореше за вечността на времето, изпълваше ме с някакъв трепет, странна смесица от страх от тъмното, от тайнствеността на обстановката и от смътната надежда да открия в някое тъмно къоше или в рохкавата влажна пръст на земния под някоя стара чудновата вещ, остатък от миналото. За голямо мое разочарование обаче освен два стари позеленели бронзови свещника и едно ръждясало конско чесало намирах само парчета стъкла от счупени прозорци и ръждясали пирони от горели греди.

На една дъска до най-близката до вратата стена бяха подредени: качето със сланина, в която се бъркаше всеки ден, а понякога и по два пъти, сутрин — да се вземе за гозбата сланина, пръжките от която се ядяха на закуска, а след обед за ядене на тези, които отиваха на работа по къра.

Ние децата бъркахме в качето, когато отивахме да се къпем, да берем ягоди или да играем на свинка с ядене.

До него бе качето със сирене, в което бъркахме за сиренова попара и за баница. Да ядем чай със сирене ни бе непознато, а сирене с хляб — невъзможно, защото баща ми, за да трае сиренето на топлината и на детския глад, купуваше гергьовско сирене, най-бедно откъм масло, което стоеше твърдо като камък — саламурата не можеше да го разяде, та детските ли ни езичета.

След това идеха качетата за зелена туршия, които лятно време стояха обърнати, за да не се прашат, а зимно време, пълни, бяха покрити с венци от лозови пръчки, затиснати с плоски заоблени речни камъни, които троянци и сега пращат с кувари на софийските си зетьове, за да си затискат туршията.

На висока скеля до другата стена стояха бъчвите с ракия и с вино от нашите сливови бахчи и от лозето ни. От тези бъчви аз от малък не се интересувах, тъй както не се интересувах и от тютюна. В нашия бащин род няма пушачи.

В мазата бяха големите каци, заети само няколко месеца за прекипяване на сливовата каша. Не особени симпатии ми вдъхваха тия каци, защото брането на сливи, катеренето в най-силния припек и суша по дърветата, боден от сухите им клони, събирането цял ден с наведен гръб на сливи из тревата, жилен от оси и мухи, боден по босите крака, обливан немилостиво от жарко слънце и пот, и то когато волните викове на къпещите се в реката мои свободни другари се носеха над бахчите — всичко това бе истинска мъка за мен.

Тази мъка продължаваше с пренасяне за пестеливост на набраните сливи с количка или на гръб, омокрян от гнили и размазани сливи, с вадене с медник кашата от каците, сипването ѝ в казана за варене на ракия и приключваше с изваждането ѝ оттам след изваряването на ракията.

Единствено весела бе мазата, когато режехме зелето. Тогава в нея грееше с обилна светлина голямата лампа и ние в най-интимно настроение образувахме кръг, в който ни събираше тясното място, нуждата да се душим срещу студа и най-последно разположението на баща ни, който нямаше какво да прави отрязаните от зелките листа и кочани и по неволя трябваше да ги оставя на нас. Ние лакомо обирахме здравите части от листата и белехме кочаните, молейки се в душата си дано тати си е объркал сметката, та да остане някоя и друга зелка, след като се напълни и препълни кацата и след като той се опита да натисне безуспешно, друсайки се с цялата си тежест, наредените зелки, за да ги сбие и намери място и за тия „пущини“.

— Не потъват, тяхната мама — ръмжеше, задъхвайки се той, — какво ще ги правя?

Но нали и той бе не само еснаф, но и човек, чието сърце можеше някога да се поразпусне, опитвахме и ние сегиз-тогиз от някоя рязана с широк, тържествен жест цяла зелка:

— Яжте, момчета, и поменувайте.

Таванът непрекъснато ни напомняше своето съществуване. Лете през него минавахме, за да излизаме на покрива да сушим върху

горещите му плочи орехи, цепени, попарени сливи, джанки, домати, боб.

Зимно време по него разстилахме кочаните царевица. В единия ъгъл бе сандъкът със сушени сливи, до него този с орехите, а на гредите бяха наредени да съхнат едрите — за пране, дребните с миризма — за лице и ръце — калъпи на домашния сапун.

По тези царевици, особено зиме, всяка вечер мишките водеха танкови сражения, за които целият таван от край до край с всичките си ъгли бе бойно поле. Въпреки това тати не вземаше котка. Не търпеше той гърла, които подядат хляба. При това той бе направил дупки за комшийските котки. Но вместо котка ние често изпъждахме мишките, за да ги заместим в сандъците със сушени сливи и орехи.

Мотиките, кирката, търнокопът, казмата, с които се запознах още твърде малък, стояха зимно и лятно време дигнати на гредата на сайванта. Още от първо отделение аз лично обръщах с казмата градината зад къщата, в която мама садеше боб, лехи с чесън, врачовник, а по края бяха лехите с мерудия, момина сълза и зюмбюлите. Несвършващите се плодове на боба бяха обикновената ни храна през лятото.

А изпитвах особена гордост, когато като ученик през войната наред с баба Рада прекопах царевицата в Попишка и край нас минеше старият ни учител дядо Бочо Марковски, който, усмихнат добродушно с широка сърдечна усмивка, весело ми подвикваше:

— Помози бог, Иване! Браво, браво, така те искам.

Ние децата вземахме участие в прекопаване на лозето, носехме вода за пръскането, правехме разтвор, сами го пръскахме, беряхме гроздето и за нас бе юнашка гордост, когато, порасли, сами можехме да прегърнем тежките футии и да ги товарим на магарето без чужда помощ.

Привързани към този имот, в който бяхме вложили част от детската си душа, в чиито цъфнали поляни, побелели от лайкучка, под сянката на сливите ние правехме гергьовската си трапеца и често ядяхме неделния си гювеч, ние го пазехме от хората и от ронещата го река. Цяло лято през войната ние отбивахме малката вода в странични вадички, ровени с гола ръка, с надежда, че те ще поведат голямата вода на наводнението.

Зад предния двор (до къщата) беше задният двор (черният), отделен с преграда от високи стоборки, над които цъфтеше старо бяло цвете.

В задния двор бе дръвникът, малкият дървен сайвант с оджака за варене на ракия, курникът, кочината, леглото на козата и най-сетне нужникът, скован от дъски от сандъци — бащино произведение. Този нужник играеше роля в сравнителната зоология на най-малкия ни и най-весел брат Тончо.

— Какво си мислите вие бе — обръщаше се той към децата с нужния научен авторитет, примесен с леко презрение към слушателите си и с израз на най-голямо самомнение, — слонът е по-голям от нашия нужник.

Задният двор бе поле за ежедневно обучение в трудолюбие на децата.

В градината, която бе част от задния двор, извисяваха клони черницата и джанката. На тази джанка, покатерен за полузрели джанки, под впечатление на Гоголевия „Тарас Булба“ аз се опитах да издекламирам първите си и последни стихове:

*Гърмят литаври, бял барабани,
мигом казаци сбраха се на сбор.*

От задната улица градината бе отделена с дувар от камъни, наредени без всякаква мазилка за спойка. Между неспоените камъни имаше по-големи и по-малки дупки. С този дувар и с тези дупки е свързан единственият може би младежки сантиментален спомен на моя баща, който обаче вълнуваше нас децата повече, отколкото самия него.

Целият живот на моя баща бе непрекъснато стискане. За него нещата имаха значение само ако бяха съотнесени по някакъв начин към дюкянските му интереси. Той бе влизал в кафене само два пъти в живота си — един път преди Балканската война, когато похарчил 5 пари, и веднъж след Европейската война, с разход 2 лева.^[3]

Дори когато преди време поради тежка операция беше пред смъртта, той не забрави непродадените си чумбери, от които печелеше по два лева, макар че мама, фактическият управител на дюкяна, бе там

и по-добре от него го управляваше. Макар че лекарите му бяха забранили по-дълго ходене пеша, след изписването му от болницата, вместо да вземе файтон, той дойде с тежък куфар пеша в къщи, по-право случайно го намерихме премалял и озъбен на външната каменна стълба на къщата, сложил глава върху куфара си — сиромашът нямал сили да се надигне и натисне звънеца. Когато ни даваше два лева, и то не за харчене, за харчене дума да не става — такива пари тайно ни даваше мама, а за учение, като че не бе наш баща, а като че Везувий дни наред тресеше земята със земетръсни удари, преди да пусне малко лава...

И ето този мил баща, който от стискане не дава да го напуснат дори младежките му сили, и сега е по-прав, по-силен, по-младолик и с по-малко бели косми от нас — той бе имал рядкото щастие да преживее следния романтичен миг.

Баща ми е домазет. Една от главните причини на неговата любов към мама е бил дядовият дюкян на чаршия.

Една сутрин старата ни прабаба — баба Хаджийка — забелязала, че на едно място в дувара в няколко намиращи се една под друга дупки имало остъргана кал. Тя се сетила веднага от чии подметки е остъргана тази кал и тихо и доволно се усмихнала. До вечерта не забравила да направи практически извод от това си радостно наблюдение. И когато на другата вечер младото, засукано, стройно, русокосо белиосъмче — човек с бъдеше — се покатерило пак на дувара и надвесено с провиснати крака над градината, почнало с върховете на обущата да търси в тъмното дупките, по които слизало при своята чернокоса Жулиета, краката му опрели на твърдо — баба Хаджийка била завряла в дупките здрави клечки. По тези клечки вече почнал свободно да слиза и да се качва нашият Ромео, за да влиза в къщата, в която един ден като годеник влязъл през портата.^[4]

Можем ли обаче да мислим не за представно, а за фактично връщане към тази романтика на стария еснафски бит? Можем ли да изнасяме тази романтика в нашите романи, противопоставяйки я на настоящето?

Това може да стане само когато оживим отново затворената дряновска чаршия, когато отворим прогнилите тетевенски кепенци в страничната улица, когато наредим по сънните копривщенски веранди отново редица от калфи и чираци... Т.е. никога.

Не само това. Дори да е възможно това връщане, то няма да ни ползува по чисто психологически причини. Какво впечатление ще ни правят простата храна на еснафа, гергьовското агне, коледните пържоли, когато ние ги ядем колкото пъти има месо на месаря или поне имаме тази теоретическа възможност? Нима могат да ни правят впечатление старите театрални обреди? За еснафа, който не е виждал нещо повече, който няма по-силни преживявания, те са най-доброто и най-интересното, но какво могат да дадат те на уморените от шума и разнообразието на новия живот? Ние се вълнуваме от представата на старите народни трапези по курбани и сватби, но можете ли тури един зальк в уста на такава трапеза, на която гозбата е приготвена от старо жилаво месо, което не се дъвче, а се гълта несдъвкано: която е или солена, или безсолна; която люти, та се къса; която няма никакви подправки и никакъв вкус; където всички ядат с пръсти, оцапани чак под мишниците, мляскащи, оригващи се безцеремонно. Легендарното печено агне често пъти представляше само полусуrowо месо.

И ако посещението на старите еснафски градове ни прави романтично впечатление, то е от тишината и спокойствието на техните пусти улици и дворове, от чистотата на въздуха, от спокойствието, безневрастеничността на хората, от стария стил на улици и къщи, който така успокоява умореното око и освобождава душата от потиснатостта на градските блокове, най-сетне от добротата, старата доброта и човещина на хората.

Но всички тези неща: спокойствие, доброта, човещина, ние можем да получим не само чрез връщане назад, но и чрез отиване напред — върху една по-висока от занаятчийското стокопроизводство обществена основа.

[1] За нравствената привързаност към предметите на бащиния дом най-добре ни говори следният истински разказ на писателя К. Петканов:

Един тракиец се завръща от Беазкале, дето бил заточен. В двора чак въвн от вратата е нареден да го посрещне целият му род. Той минава мълчалив през редиците, без да погледне някого, с поглед, устремен към стария орех, отива при него, засмива му се, потупва го по дънера и му казва:

— Върнах се, хей... върнах се.

Този орех, под чиито шумящи клони се е люшкала люлката му; до чийто дънер се е подпирал, прохождайки; под чиято сянка се е борил с прасето, котето и кучето; по който се е катерил за орехи; където в онази топла нощ е почувствал за първи път тръпката на незнайната любов; където е почивал след работа; където са ставали най-хубавите летни празници и са се слагали дългите трапези; под който е станала и сватбата му — този орех е пълнил неотлъчно душата му през цялото заточение не само със себе си, но и със спомените, свързани с него, по-многобройни от спокойно потрепващите му листа. Към този орех като представител на всичко най-свидно и красиво в неговия живот се обръща заточеникът и в негово лице изразява радостта си, отправена към всички:

— Върнах се, хей... върнах се. ↑

[2] В Шипково сега има трима братя Балкански на възраст 61, 65 и 73 години, които, щом се съберат и си пийнат, почват да плачат за майка си (умряла преди тридесет години).

— Батьо, помниш ли голямата паница, дето мама ни правеше попара? — рони сълзи единият.

— Ауу — пригласят с рев останалите.

— Батьо, дай да та цалуна, че приличаш на мама. ↑

[3] И макар, че и от двете посещения бе спечелил, защото научените там новини го бяха спасили от сделки, от които щял да загуби, той не промени навика си и смяташе за престъпление, ако сутрин напусне дюкяна или козата и иде да го хапят мухите в кафенето. ↑

[4] Баща ми говореше с почит за покойната ми майка (макар че той изобщо малко говореше), хвалеше баба, че била умна жена (макар че малко се занимаваше с хората и още по-малко бе наклонен да ги хвали), но единственият човек, за когото, когато почнеш да говори, променяше тон, примесвайки в него нотки на нежност; когато студеният дюкянски блясък на очите му се прошарваше с фосфоресциращи светлини на мечтателност — бе баба Хаджийка. Може би в изстиналата му за сърдечни чувства счетоводна душа появяваше лъх от романтиката на онези нощи, когато слизал и се е качвал по бабините хаджийкини клечки, макар че тогава го е вълнувало не толкова вниманието на майка ми и на баба ми, което той е смятал за напълно заслужено с оглед на тяхната бедност и неговото

настоящо и бъдещо положение, колкото вниманието на баба Хаджийка, която сигурно бе първото външно лице, проявило такова трогателно и вълнуващо внимание към този довчерашен белиосъмски чирак, презрително отминаван от момите. ↑

ИСТОРИЧЕСКИТЕ КОРЕНИ НА НАШИТЕ ДЕМОКРАТИЧЕСКИ ТРАДИЦИИ

Пред нашата общественост стои един голям и съдбовен въпрос: из кой път трябва да бъде поведена близката ни политическа история — по пътя на демокрацията или по пътя на авторитаризма и автократията?

Все по-настойчиво и от все повече страни се надига повик при разрешаването на този въпрос да се държи за пряката историческа приемственост и за политическите традиции, които ни завеща Възраждането. Този повик наистина най-добре изразява нуждите на момента. Има времена, когато политическият живот не може да се гради освен във връзка с предшестващата го история. Днешното време има такъв характер. Политическите, както и всички останали обществени форми не се раждат в просветлението на един ум, който би могъл да ги наложи като калъп на живота. Тези форми се зараждат в живота, утвърждават се в историята и стават близки и приемливи за субекта на тази история — народа, — когато изразяват неговите интереси.

И ако днес в основата на нашия политически реализъм трябва да сложим пряката историческа приемственост, то най-добър наш съветник ще ни бъде историята. Обективното осветление на Възраждането, извор на политически традиции, които сега ни интересуват, налага още и да се прекъсне обезпокоителното множество от опити било да се говори за Българското възраждане, без да се знае в какво се състои то, било да се спекулира с идеите на Възраждането чрез тяхното изопачаване, било най-сетне да се хвърля кал и да се отрича революционно-освободителният стадий от тази величава епоха от историята на нашия народ.

Възраждането е един сложен и дълбоко обществен процес.

Този процес има за своя стопанска основа нахлуването в старото ни натурално стопанство на разменното, парично стопанство чрез появата на един значителен слой от стокотроизводители —

българските занаятчии — и зараждането в тяхната среда на българския търговски капитал.

Разбиването в 1683 г. на турците под стените на Виена сложи предел на турските външни завоевания. Военната плячка престана да храни и облича воюващите турци. Те трябваше вече да купуват. Продавачи и военни доставчици станаха българските занаятчии. Значението на тези занаятчии за турската държава и за турското стопанство стана толкова голямо през XVIII век, че в 1773 г. със султански ферман беше учредена „автономията на занаятчийските организации“.

Българските занаятчии станаха господари на пазара и една стопанска необходимост. Тази промяна в стопанското им положение направи „революция“ в тяхното обществено и политическо съзнание, в „тяхното самочувствие“. „Те се чувстваха вече не като покорна рая“, а като един необходим и следователно независим слой. Тяхната активност се среща с другите народи, главно турския и гръцкия, не само в областта на стопанската конкуренция, но и в полето на просветата и националната чест. Израз на това стълкновение беше и Паисиевата история.

Занаятчийските организации (руфети) бяха първите организационни прояви на нашето Възраждане. Те сложиха началото на нашата демокрация не само чрез вътрешното си демократическо устройство, но и чрез борбите, които тези организации водеха срещу самодържието и произвола на чорбаджиите за овладяване на общинското самоуправление, на училищните и църковните настоятелства.

Нуждите на занаятчийството и търговията предизвикаха една широка просветна вълна. Нашето просвещение (първата масова обществена проява на Възраждането) още в зараждането си беше не съсловно, а народно, демократизирано. За това демократизиране особено допринесе свързването на народната просвета с борбите за черковна независимост и за освобождението ни.

Втората масова обществена проява на Възраждането с подчертан политически характер беше борбата за черковна независимост.

Но борбата за освобождение беше най-пълната обществено-политическа проява на Възраждането.

Целият този сложен процес и включените в него борби бяха изнесени от най-будната част на българското население.^[1] За пръв път сега това население чрез своето активно участие в обществения живот и борби „се почувствува творец на собствената си обща история“.

Това активно участие на българското население в обществения живот стана конститутивен елемент на две явления, които чрез него се намират в органическа връзка.

Първото явление е създаването на традициите и началата на българската демокрация, на българското народовластие. Тази демокрация, това активно участие на народа върху почвата на равенството в изграждане на новата обществена и историческа съдба мина през борбата срещу чорбаджиите, през борбата срещу гръцките фанариоти, през дейността на революционните комитети, за да даде героизма на Априлското въстание, подвига на Шипка и да се въплъти в Търновската конституция, под чието благотворно влияние с такава изненадваща бързина се разви общественият и културният живот на свободна България.

Второто явление, което исторически стои в неразривна органическа връзка с първото, е „пълното“ обществено, нравствено и политическо „обособяване на нашия народ в нация“ и психическото му осъзнаване като такава.

За обособяването на едно население в „нация“ не са достатъчни само връзките на езика, вярата и намирането под общ държавен суверенитет. „Пълното обособяване на едно население в нация“ се постига чрез връзките на историята, изградена с „масовото активно участие на народа“ на почвата на обща социална съдба, на повече или по-малко общи национални интереси в дадени географски и етнически граници. Масовите движения и техните борби са мартеновите пеци на нацията. В тях личният интерес се свързва с интереса на цялата нация или на част от нея.^[2]

И наистина, като изключим богомилството поради неговите особености, за пръв път Възраждането ни дава масови национални движения. За пръв път във Възраждането се ликвидира със сепаратизма на българските области, който имаше за стопанска основа натуралното затворено стопанство. За пръв път във Възраждането калоферци, котленци престанаха да разбират под думата „отечество“ само своето собствено село. За пръв път във Възраждането думата

„държава“ престана да значи за отделния земеделец само неговото собствено имение. За пръв път границите на България се очертах в тяхната ширина в съзнанието на народа, счупвайки границите на еснафския дюкян, на малката „държава“ на отделния земеделец или на локалния патриотизъм на отделните селища.

Как стана това? Пазарът преодоля затвореността на земеделското натурално стопанство. Търговските пътища свързаха отделните селища. Тези пътища станаха артерии на стопанския и културния живот. Борбата срещу самодържието на турската полуфеодална държава, въплътена в три лица — турската администрация, българското чорбаджийство и гръцкото духовенство, — стана всеобща, както беше всеобща непоносимата съдба, създадена от това самодържавие.

Борбата срещу отделни гръцки владици прерасна във всенародна борба за църковна независимост. И когато Търново пращаше протест в Цариград, то знаеше, че ако не последват протести и от Видин, Пловдив, Враца и пр., от неговия единичен протест нищо няма да излезе.

Индивидуалното хайдутство прерасна в масова всебългарска революционна организация.

Борбата срещу насилията на отделните паши и спахии стана всеобща борба за освобождение. Когато Иван Арабаджията чистеше своето шишане, той знаеше, че ако това не правят българите от всички краища на България съгласно общия революционен план, това шишане ще служи само за лов на зайци и мечки.

По този начин обособяването на нашия народ в нация се намира в органическа връзка с формирането на българската демокрация. Началата на демокрацията наситиха политическото съзнание на народа ни и го оплодиха обществено. И ако можем да говорим за политическо съзнание и политически традиции на нашия народ, това са традициите на демокрацията.

След този общ преглед ние можем да минем сега към разглеждане на някои подробности.

Заробването ни от турците представя смяна на старата българска полуфеодална и автократическа (самодържна) държава с турската полуфеодална и самодържна държава.

Самодържието на старата ни полуфеодална държава тежеше върху народа със своите налози, военни реквизиции, болярски привилегии и особено с непрекъснатите си нападателни войни и династически и болярски междуособици. В резултат се получи отчуждението на народа от държавата, което се изрази в масовото социално-религиозно движение на богомилите. Липсата на народни песни за нашите стари царе и боляри е израз също на това отчуждение.

Турското самодържие, както се каза, имаше три лица: 1) турската администрация, включая спахиите; 2) българското изедническо чорбаджийство; 3) гръцкото духовенство.

1) Турското административно самодържие в първите няколко века не само че не влоши политическото положение на българския народ, но го подобри. Турската централистична държава установи един неколковековен мир на Балканите. При това българите бяха освободени от военна тегоба и от военни реквизиции. А привилегированите раи от войнишките, вакъфските, дервентжийските и други селища добиха общинско самоуправление и привилегии, които ги направиха по-свободни, отколкото в старото българско царство. Поради това се получи и националният парадокс: населението да предпочете една чужда държавна власт пред своята.^[3]

Докато турците играеха ролята на организатори в една централистична държава на Балканите, тяхната администрация се отличаваше с всички държавнически добродетели на честност и ред.^[4]

Но когато спахиите и пашите смениха бойните седла с меките дивани в конаците, настъпилото битово разложение изпепели тези държавнически добродетели. Настъпи ерата на прочутото турско социално безгрижие и грижи за кефа и рахатлъка, разноските за които се прехвърлиха върху поробеното население. Администрацията не се избираше от народа, а се назначаваше отгоре, по линията на личните връзки и роднинството. С това тя се освободи от ефикасен контрол отгоре. А понеже такъв контрол отдолу бе невъзможен, стигна се до положението на „цар далеко — бог високо“. Върху загниването на тази администрация поникнаха гъбите на корупцията и произвола. Към нашите молби за права днес ние прилагаме „доказателства“. Правата пред турското правосъдие и администрация почнаха да се доказват с една по-голяма или по-малка купчина лири.

Разложението на тази администрация се включваше в общото разложение на могъщата някога турска империя, което започна с външните военни неуспехи на Турция главно след 1774 г. Кърджалиите (1792–1808 г.), които опустошиха България, и сепаратизмът на отделните паши (Пазвантоглу) показаха по най-ярък начин разложението на държавния апарат и негодността му да осигури живота и имота на българското население. А сигурността на имота и съобщенията беше вече станала една крещяща необходимост за младия български търговски капитал, който се зараждаше в нашите занаятчийски центрове. Още в XVIII век нашите занаяти от местни се превръщаха в експортни и имаха за пазар всички точки на турската империя, дори и чужбина.

Това разложение доби върховен израз в черкезките грабежи след Кримската война (1856 г.). След тази война Русия принуди Турция да прибере в границите си към 200 000 черкези, които бяха заселени почти из цяла България. Това разбойническо население, уголемено от крадци българи и турци, в съюз с нисшата турска администрация, подложи на ежедневно и поголовно ограбване селското население и пътуващите занаятчии и търговци. Тези грабежи превърнаха недоволството на народа в отчаяние и го хвърлиха в кървава революционна борба за сваляне на турското иго.

2. Турците изобщо презираха занаятите и търговията. Поради това с пряката стопанска експлоатация на народа се заеха българските чорбаджии — лихвари и търговци. Турските администратори участваха в този обир само чрез дялове и проценти, обикновено под формата на подкупи. Силата на чорбаджиите имаше три извора: стопанската им мощ, верноподаничеството им към турското самодържие и подкупите. Неизброими са похватите на чорбаджийската изобретателност за обирание на народа. Аз ще посоча най-куриозните.

Чорбаджи Кътъо (един от предателите на Бачо Киро), чакащ да минат турците да опишат виното в Бяла черква, купува малко шекер и тръгва по децата:

— Христо, къде скри баща ти бурията с виното?

Наивното дете му каже. Чорбаджията отива при бащата:

— Дай една меджидия или ще обадя на турците.

Илия Видинлията от Габрово, търговец и лихварин, голям личен приятел на султана, никога не губел лихвите на свободните си пари. Щом има такива, поглежда през прозореца на дюкяна и повиква когото види да минава:

— На ти хилядо гроша назаем.

— Не ми трябват, чорбаджи.

— Трябват ти, не трябват, щом ти ги давам, ще ги вземеш.

Улицата пред къщата на Видинлията се наричала „пустата чаршия“, защото никой не смеел да мине през нея.

Иванчо Димчев, приятел на Видинлията, който бил ковчезник, събирал в своя полза връхнина върху данъка. Габровци водили дълги борби против този грабеж.^[5]

Когато десятъкът се събирал от турски чиновници, населението винаги намирало начин да излъже и укрие част от храните. Крадените храни Бачо Киро продавал за сметка на комитета. Но когато десятъкът (йошурът) се събирал от български закупчици, селяните пропищявали. Йошурджиите при определяне на данъка броели например не отделните гнезда пипер, а всеки стрък поотделно.

Един търновски йошурджия откупил йошура на Търновско. Реколтата в Хотница била съсипана от град. Той обърнал вземанията си в пари и продал на хората и добитъка. Най-интересно било, че той по подобие на Видинлията пишел за поръчител когото видел и който му се харесвал. Никой от тия поръчители не смеел да шава, защото този кръстен читак имал за съдружник един рязан османлийски читак.

Копривщенските и севлиевските чорбаджии, загнездени в общината, деребействували и грабили общинските средства. В Севлиево радикалската партия на Велко (Велко Тарафа) водила постоянни борби срещу тази корупция. Паметни са също борбите на копривщенските еснафи против чорбаджиите. Учителят Христо Пулеков три пъти е уволняван като счетоводител на общината, защото, както пише сам той, „слагал ясност в общинските сметки“.^[6]

Но „връх и качул“ са били котленските, еленските и особено троянските чорбаджии. Четиримата троянски чорбаджии разделили Троянската нахия на четири района и всеки бил господар в своя район. Чорбаджиите държали при себе си по един турчин, когото населението смятало за заптие и изпълнявало всичките му заповеди като такива на турската власт. Те имали привилегия първи да отлъчват и купуват най-

добрия добитък по цени, каквито те намирали за добре. Всеки колибар бил длъжен да се отбива и пие в многобройните кръчми на чорбаджиите. Собствено той можел и да не влиза в кръчмата, защото, щом чорбаджията го види, че минава, пишел му едно пиене в тефтера.

Но най-големият грабеж е ставал чрез чорбаджийския тефтер.

„Чорбаджията никога не давал, нито вземал пари от колибарите. Между тях стоял тефтерът. По тефтер чорбаджията давал пари назаем, плащал данъка на колибаря, давал му сол, газ, желязо и по тефтер минавал стойността на купения добитък. Вие сами можете да си представите какво е разбирал от този счетоводен ребус един колибар, който до вчера смяташе на пръсти; който вместо 50 лева казваше «два наполеона и половина» и вместо 70 — «шестдесет и десет».“^[7]

Да не говорим за културните похвати на чорбаджиите от големите центрове: Пловдив, Русе, Варна и пр.

3. С подкупи и обещанието да държи в покорност християнската рая гръцката патриаршия доби привилегията да представлява тази рая пред Портата. Съперничествата между кандидатите за патриарх качиха цената на патриаршеския чин на 100 000 жълтици.^[8] Тези пари трябвало да се изкарат чрез симония и обири на божието стадо. Патриархът продавал владишките чинове, а владиците — свещеническите. По този начин духовенството не се е избирало от народа, а се е назначавало отгоре. Докато някога свещеническото звание било един суров дълг, свързан с жертви, сега то станало привилегия, която могли да добият и неграмотните коняри и саиджии на митрополитите, стига да имат нужната такса. Таксата за духовно звание се изкарвала чрез владичината — духовни данъци. Паметен ще остане търновският владика Панарет, наречен Дели Панарет, който с чудновати дрехи, заобиколен от 50 души свита, с камшик, пищови и боздуган на златна верижка обикалял епархията си и събирал владичината, като биел кметовете и свещениците.

Гръцкото духовенство стана непоносимо, когато към този произвол за обир се прибавиха и насилията му за елинизиране на българите.

Поради горните причини борбата срещу турското самодържие беше не само борба за национално освобождение, но и борба за социално освобождение. Тази борба беше борба за една демократична държава както поради обществените задачи, които имаше да разреши,

така и по личния състав на революционно-освободителната партия, така най-сетне и поради идеологията на водачите на тази партия.

Ето обществените задачи на освободителните борби, които бяха и движещите сили на тези борби:

1. Аграрния въпрос. Неговата ядка непосредно преди Освобождението беше глад за земя. Със завладяването на България турците колонизуваха върху най-плодородните разработени земи свое азиатско население. Прогоненото българско население се засели в гънките на Стара планина, Родопите и Средна гора, където чрез коренене на горите се сдоби с нова работна земя. Така се появиха планинските селища в Троянско, Севлиевско, Търновско, Дряновско, Габровско, Панагюрско и пр. Тази земя преди Освобождението не беше в състояние да изхранва нарастващото население. Очите на това население бяха вече обърнати към големите турски чифлици, още повече, че част от това население беше принудено да работи на изполица тези земи.^[9]

2. Правната сигурност — сигурността на живота, имота и съобщенията, влошена по небивал начин от черкезките обири — беше една необходимост както за селяните, така и особено много за търговията. Ясно беше вече, че разлагащото се турско самодържие не може да гарантира тази сигурност и че това може да направи само една народна държава, в която народът сам да поеме своето управление.

3. Чорбаджийския въпрос.

Черковният въпрос беше вече решен в 1872 г.

Сега няколко думи и за личния състав на революционно-освободителната партия. Мнозинството от членовете на тази партия бяха занаятчии и селяни. Към тях се бе присъединила голяма част от учителството, част от нисшето духовенство и малка част от учените синове на чорбаджиите (Каблешков, Цанко Дюстабанов и др.) и отделни прогресивни търговци, не, разбира се, от рода на Илия Видинлията, Юрданчо ефенди и чорбаджи Иванчо Пенчович. Само тетевенските чорбаджии начело със Станьо Врабевски участваха помасово в борбата. Причината беше липсата на турски големци в Тетевен и грабежите, на които бяха подложени тези чорбаджии.

Селяните и занаятчиите бяха демократи по социалното си положение. Това бяха дребни производители, които нито експлоатираха, нито искаха да бъдат експлоатирани. Те живееха още в

патриархални отношения на солидарност и взаимопомощ и смятаха, че този патриархален бит ще цари и в освободена България.

Занаятчиите бяха добили вече демократично възпитание във вътрешния живот на своите организации, гдето всички въпроси се решаваха по вишегласие. Това възпитание стана борческо, когато занаятчиите поведоха борба срещу чорбаджиите. В Троян още преди идването на Левски чрез един многолюден джумхур (митинг) на колибари (селяни) и занаятчии е било свалено господството на чорбаджиите и е бил избран народен кмет.

Черковната борба беше вторият етап от борческото демократично възпитание на нашия народ. Това беше борба за изборност и народен контрол върху черковната организация и борба за нейното национализиране.

Но най-пълно борчески демократично възпитание занаятчиите и селяните добиха в освободителните борби. Революционните комитети бяха организирани не на началата на водачеството, а на равенството. Въпросите на революцията се решаваха по вишегласие. Решенията на първото народно събрание в Оборище се взеха с дигане на мазолестите ръце на депутатите — селяни занаятчии. Селяните и занаятчиите бяха господари на своята партия, защото те бяха самата тази партия. Естествено беше те да бъдат утрешните господари и на освободената от тях България, защото българският народ в мнозинството си се състоеше от тях.

Каква бе идеологията на водачите на революционно-освободителната партия? Тези водачи до един бяха демократи. Някои дори се намираха под влиянието на социалистическите и народническите идеи на XIX век. И затова те с такова недоверие се отнасяха към освободителната помощ на царска Русия. И Каравелов, и Левски, и Ботев, и Захари Стоянов се чудеха как може българският народ да чака освобождение от една държава, която държи в робство своя собствен народ!

Левски, който беше най-самобитният българин и с това най-добре изразяваше тежнението на народа, беше за демократическа република. За тази държавна форма той води борба, като искаше тя да бъде вписана в устава на освободителната партия.

Оттам омразата на тия водители против чорбаджиите и духовенството, които „държеха ключовете на народния хомот“. Няма

документ на централния комитет, в който да не се среща изразът „турските изедници и българските чорбаджии“, „рязани и кръстени читащи“.

Творчеството на Каравелова беше насочено не толкова срещу турците, колкото срещу чорбаджиите и фанариотите.

Стигна се дотам, че дори в „Словесността“ на Добри Войников, която беше учебник в училищата, да има специални уроци против чорбаджиите.

Такива бяха политическите идеи на нашето Възраждане, на нашето освободително движение. Нашето освобождение беше борба за политическа и стопанска демокрация.

Преди да минем на въпроса защо днес някои хвърлят кал върху върховната проява на това величаво минало на нашия народ, нека разгледаме още няколко обществени предпоставки за появата на нашата политическа демокрация.

У нас често се повтаря една лъжа: че българинът бил с робска психология и че тази психология имала извора си в петвековното турско робство. Не е вярно нито първото, нито второто.

Нашият народ има едно рядко политическо съзнание. Малко са народите, които така остро чувствуват ограниченията на своята свобода. Малко са народите, които са дали толкова жертви за извоюване на свободата си. И ако някога този народ спира и изчаква събитията, това се дължи на неговото забягване напред.

Не е вярно също, че турското робство е създавало някаква си мнима робска психология в нашия народ. Напротив, турското робство, което пресече феодалното кристализуване на старата българска държава, създаде условия за по-лесно премахване на всяко феодално самодържие и съсловност и даде предпоставките за демократичния курс на нашата история.

Господстващият турски слой поради свята верска нетърпимост не можа да пусне масови пипала чрез сродяване сред нашия народ. Той беше чужд на народа по вяра, език и бит. Той не само че не можеше да използва връзките и средствата на религията, езика и бита, за да си създаде авторитет и респект на подчинение, което биха могли да направят в течение на вековете старите ни боляри. Нещо повече, турците винаги подчертаваха своето положение на победители и с това дразнеха националното чувство на народа. По селата малките турчета

чрез замерване на българите с камъни се учеха да не се боят от тях и да култивират в себе си психология на господари.

Турската аристокрация не можа да създаде духа на съсловност, с който да държи в духовно покорство народа, както ставаше в западните феодални държави. В Турция почти нямаше закрепостяване, а халтавата турска администрация не можа да създаде правов ред, който със своите нишки да обхване и последния българин, и със средствата на образованието, възпитанието, религията, наказанията да го всели в съзнанието му, както ставаше в чужбина. Напротив, нашият народ в по-голямата си част се управляваше автономно, по своите обичаи.

Най-сетне борбите за национална независимост създадоха два огромни и решителни факта: демократизиране на образованието и борческо демократическо възпитание на народа.

Че политическата ни демокрация е така тясно свързана с нашата освободителна борба, личи и от следния факт: Когато у нас се направиха първите опити за ликвидиране на политическата демокрация, намериха се общественици и професори, които обявиха националнореволуционното ни движение и неговия върховен израз — Априлското въстание — едва ли не пагубни за България.^[10]

Тук трябва да се припомни старата истина: Един народ, който сам не е извоювал свободата си, който не е свързан с нея посредством своите жертви, който не е формирал себе си и своето обществено съзнание в борбата за свобода, той не знае да я цени, той не може да я пази.^[11]

Без нашето вътрешно освободително движение ние щяхме да станем задунайска губерния. Без това движение не беше възможно поражението на консерваторите в Учредителното ни събрание. Без това движение не беше възможен бързият културен развой на България. Без това движение нашият селянин щеше да има политическото съзнание на един румънски селянин.

Демокрацията е вселена в съзнанието на нашия народ, защото тя беше условие за неговото обособяване като нация за неговото освобождение и обществено развитие. Тя е необходимо условие и за бъдещото му развитие.

И ние трябва да ценим тази демокрация и нейното законодателно възплъщение — Търновската конституция, — за да бъдем верни на духа

на нашия народ и на жертвите, които този народ е дал за своята национална и политическа свобода.

[1] По-нататък ще видим, че чорбаджиите, българското духовенство и народът не вземаха равно участие в трите етапа на Възраждането поради различните им класови интереси. ↑

[2] Процесът на обособяване на нацията като едно цяло не само че не изключва разпадането на така образуващата се нация на отделни социални групи — класи, — но го предпоставя. ↑

[3] Никола Станев. „България под иго“. С., 1928 (II изд. 1935), с. 43. ↑

[4] Проф. П. Нинов. „Възраждането на българския народ“. С., 1929, с. 19: „След първите два завоевателни века на примерно турско управление на мир, ред и сигурност, правда и благосъстояние, които българският народ почувствувал като благодат въпреки чуждия ярем, от края на XVI век турската държава почнала да се разлага и запада вътрешно и външно.“ ↑

[5] При общинските избори приятелите на Видинлията си служили с „бродници“, за да плашат тогавашните прости и суеверни габровци. Това били голи жени, които ходели нощно време да тропат по вратите и прозорците. ↑

[6] Юбилеен сборник по миналото на Копривщица. Т. I-II. С., 1926–1937. ↑

[7] Сп. Ведрина, бр. 19, 1936 г. ↑

[8] Проф. П. Ников. Цит. съч., с. 15. ↑

[9] Спахилъците формално бяха премахнати с хатишерифа (1839 г.) и хатихумаюна (1856 г.), а в Кюстендилско, Ломско, Видинско това фактически стана едва с Освобождението. Обаче положението на селяните в спахилъците в Кюстендилско е било сравнително добро поради натуралните налози и затова тази област не взе никакво участие в освободителните войни. Ангариите на бейовете са били също премахнати с хатишерифа, а където са били упражнявани, не са заемали повече от 10 дни годишно. Най-сетне десятъкът и харачът не са тежали особено, защото и до днес хора си спомнят с въздишка за турските данъци. ↑

[10] Сп. „Просвета“, т. I, 1935, кн. 2, 4 и 5. ↑

[11] В това отношение ние имаме собствени примери. Севлиевци, макар и да имаха революционен комитет, не взеха участие в Новоселското въстание. При освобождението свободата им беше дарена от една сотня казаци, които установили българска власт в Севлиево и заминали за Габрово. В това време турците от околните села нападнали Севлиево. Севлиевци, вместо сами да организират отбраната си, пращат бързи делегати да викат назад сотнята. И няколко десетки минути са решили съдбата на Севлиево. Сотнята се върнала и разбила турците на няколко километра от града. — Виж Спомените на П. Пешев. ↑

ОПТИМИСТИЧНА ТЕОРИЯ ЗА НАШИЯ НАРОД

I

Наистина, никой българин досега не е дръзнал открито да пораженствува с песимистични теории за нашия народ. От никоя българска трибуна върху лицето на този народ не е хвърлена публично кал, която да е нужно да бъде мита с доводите на една оптимистична теория. Но това още не значи, че неразбирането печалните материали, които дава нашият личен и обществен живот, не кара отделни лица и групи да правят повече или по-малко прикрито песимистични обобщения.

И до ден-днешен ние купуваме в магазините чешки бархети, италианска коприна, френски гъон, английски вълнени платове, германски лакове, произвеждани в Габрово, Сливен, Русе или София. Трябваше със закон да наложим на производителите да слагат в написаните на чужд език марки знака „Б.П.“. Песимизмът на купувачите досежно българското производство обаче принуждава производителите да турят този предателски и изобличаващ знак на такова място в марката, където същият най-мъчно може да се открие.

Думите „българин“ и „българска работа“ у нас често се употребяват като най-унизителни нарицания. Българинът, в черните очила на нашето самоподценяване, е онова двукрако без перушина, което населява сивите пространства от двете страни на Балкана и което заради парче хляб е способно на всичко. Фанариотската теория за хондрокефаловщината на българина звучи като ласкателство в сравнение с оня миризлив букет от качества, които ние си приписваме с презрителния термин „българин“. „Българска работа“ (конгрес, културно тържество, състояние, обществено предприятие и пр.), това е работа необмислена или недомислена, зле започната, без ръководство или нескопосно ръководена, която сякаш по задължение свършва със скандал, за да послужи само за позорна регистрация на печалните си герои.

Пенчо-Славейковото отношение към обществения живот и обществените борби е едно от най-осъдителните заключения на този вид песимизъм, намиращ място сред нашата дребнособственическа

интелигенция, която не прави разлика между класова и национална безнадеждност, а пренася много неща от болния върху здравия.

В името на това неверие в силите на народа ни на времето Ал. Батенберг със своите пълномощия се опита да провежда у нас политика на просветен абсолютизъм, макар че ако станеше днес от гроба си, мъчно би могъл да намери своя дворец, скрит сред нова София, творение на презираната от него българска демокрация.

Теориите за автокрация, за елитно управление имат като задкулисна обосновка схващанията, че народът ни е неспособен да се самоуправлява, че нравствените ни недъзи са неизцерими.

Като завършек на всички тези обиди стои теорията за произхода на българския народ, разпространявана в разговори от един син на нашето племе, който със своите дарби и със своята европейска кариера е живо опровержение на собствения си песимизъм. Нашият народ бил образуван през време на преселението на народите от смешението на отделните раси, като всичко, което било физически негодно да се придвижи по-нататък и което, като нравствено негодно, било изгонено от племето си, останало тук, за да образува националната ни субстанция. И кръвта, която изпълнила този злополучен етнически агрегат, е същата кръв, която тече днес в жилите ни и която трови личния ни и обществен живот.

II

Ала най-лошото тук не са погрешните обобщения, до които се стига: че в случая се касаело не до социални явления, а до прояви на българската кръв; че сме имали работа не с една историческа преходност, а с някаква вечна национална субстанция; че това били грехове не на една обществена епоха, а вечна участ на българския народ, която никаква обществена система не ще бъде в състояние да промени; че с пасивното салдо на днешния обществен баланс трябвало да се задължи не сметката на носителите на днешната епоха, а сметката на целия български народ, и то за всички времена!

Най-лошото е, че тези обобщения от областта на логиката минават в областта на практиката и нанасят съдбоносни поражения върху националната ни участ. Убиват се чувствата на национална гордост. Пепели се социалният патос. Гаси се напрежението на историческия ни устрем. Политическото безразличие се изтъква като висша мъдрост. Историческото мъжество на борците за новото, вместо да се прославя като върховен дълг, се карикатури като историческа наивност.

Славейковото отношение към обществения живот гони от него най-доброто и най-годното, за да разчисти място за по-отчайващ списък на лица, които, жертва на една историческа безнадеждност („това положение нито аз мога оправи, нито на мое време ще се оправи“), са се изолирали и атомизували в своите кабинети, в личната си работа, оставяйки обществените дела да се развиват със страшни исторически производствени разноси.

За характеристиката на такова обществено дезертьорство и политическо ренегатство достатъчно е да се посочи случаят с Яворова, който започна със социализма, опита след това да се вдъхнови от патоса на македонското движение, узна някои задкулисни работи, отчая се и оттам мина към атомистичния индивидуализъм, за да завърши съвършено логично с физическо самоубийство, след като си бе направил вече обществено харакири.

Ние трябва да си дадем сметка на какво израждане ще подхвърлим народните сили, ако ги сковем в един политически ред, вдъхновяван от идеите на автократията и на просветния абсолютизъм.

III

Една оптимистична теория за българския народ днес може да има обществено значение само доколкото е научна. Днес не може да се буди национално и социално въодушевление с наивни идеализации на българския народ, каквито правеха историята от 1762 година и писанията на Раковски. Днес ще бъде смешно да сочим българския народ като пръв народ в Европа, доказвайки това с обстоятелството, че санскритският език всъщност бил български, понеже „санскритски“ значело „сам-скритски“, т.е. таен език, и понеже френската дума *tete* идеала от българската тетю (татю). Ние не можем да правим това въпреки смешния тевтонски пример, защото в широка историческа проекция няма всъщност низши и висши раси, велики и малки народи; защото величието и изостаналостта на един народ зависят от точката, която е достигнал той в общественото си развитие; защото общественото развитие на всички народи се извършва в едри линии съгласно едни и същи закони и защото никой народ не е изключен от това развитие.

Най-сетне, за да бъде убедителна, тази оптимистична теория не трябва да се прави сляпа пред фактите, които дават материали за песимистични заключения. Напротив, заставайки с лице срещу тях, тя трябва в техния разбор да изкове своята несъмненост. Поради това, макар и с неособна охота трябва да кажем:

Вярно е, докато широката маса у нас има правилно принципно политическо отношение към частната собственост, в личната си практика спрямо чуждото ние имаме осъдителни навици. Глава XXII от наказателния закон съдържа най-често нарушаваните у нас състави.

Ние не можем да се похвалим с особна социална дисциплина. Държавна вещь у нас е тази, която може да се обсеби без всяко гризене на съвестта. Такова отношение имаме въобще към имуществата на юридическите личности (общини, дружества), чието безнаказано „докопване“ е чисто и просто геройство. Колко души гледат на държавата само като на институт, чрез който косвено се богатеет, а не като на пряк извор на забогатяване? Съществуват ли у нас примери на

нравствено линчуване обсебителите на обществени средства? Колко пъти е прилаган законът за преследване на незаконно забогателите чиновници, гласуван още през 1895 г.? Коя опозиционна партия, след като в агитациите си е обещавала ревизиране богатствата на членовете на управляващата партия, след дохождането ѝ на власт е създала този опасен прецедент?

Вярно е по-нататък, че понятията „честност“, „чест“, „доблест“ нямат високи курсове у нас. Честният човек е онзи вечно измамван „балама“, който работи на доверие и не се запасява предварително с писмени документи. Един мой чичо, възпитан в патриархалните традиции на абсолютната честност, напразно се опитваше да стане член-съдружник в някои софийски фирми.

— Защо бе, джанъм, съмнявате ли се в моята честност? — питаше той с отчаяно недоумение.

— Та тъкмо в твоята честност е всичката беля — бе отговорът.

Трябва да признаем, че по този път у нас е установена презумпцията: всеки е мошеник до доказване на противното, съгласно която умните хора казват: Отнасяй се с всекиго като с мошеник; тежестта на доказване на противното (опровергаване на презумпцията) лежи върху него. Нима българските канцеларски формалности между другото не са проява и на тази презумпция?

Честта, това обикновено е качество на глупците, които с негова помощ сигурно и безвъзвратно си провалят кариерата. Достатъчно е да се посочи в това отношение историята с генерал Михаил Савов. В малко ли случаи у нас една съвест може да се купи по-лесно, отколкото половин килограм бяла халва с орехи? Защото не е въпрос само за даване на пари: трябва известно усилие, за да се разсече онова жилаво бездушно вещество.

Не може да се откаже по-нататък, че общественият ни и културен живот е в значителна мяра под знака на посредствеността и полуинтелигенцията, чиито токсинации са едно от най-гадните явления у нас. Посредствеността поради особените стопански условия, в които живеем, е принудена да прави кариера на всяка цена, с всички средства, при което бездарността и хищничеството, тъпотата и нахалството, подлостта и низостта преливат в една хармония на истинско безсрамие.

Малко ли са случаите, когато организуваните единни фронтове на посредствеността (едничката възможна бойна форма) са убивали с най-непростени средства всяка глава, която ги е поставяла в сянка и ги е изобличавала не с друго, а с простия факт на съществуването си, с това, че е установила един по-висок мащаб? Нима не е известна силата на тази посредственост: нагаждането към всеки терен, без всякакъв вкус за лично достойнство?

Колко политици у нас са политици, понеже ги не бива за нищо друго; които, след като сами са се убедили, че не са в състояние да оправят собствените си работи, са добили кураж да оправят работите на цяла България? Колцина от нашите общественици гледат на обществената си кариера не като на едно по-тлъсто или по-постно дробче? Нима не е вярно: когато някой се похвали, че работи в благотворително дружество, ние го питаме със съответно смигване:

— Е, пада ли нещо?

Малко ли литературни критици са хора, от които бащите им са искали да направят добри адвокати? Малко ли „писатели“ живеят от залъка на жените си, които работят като учителки, чиновнички, продавачки в магазини или имат трикотажни работилници, и чието прозвище „писател“, поддържано с някой стих, с някой разказ или „роман“, обикновено със статии и преводи, служи като квитанция за получаваното „жалование“?

Едно време школската литературна амбиция минаваше следния жизнен път: писател, артист, и най-сетне журналист с тенденции към политическа кариера. Днес жизненият път на много наши „писатели“ върви така: студентство — с дигната яка и рошава коса. Работа в редакция. От приятелство и от немай-къде — някоя и друга колона за разказ, театрална критика, музикална рецензия. Превод на книга. Редовно посещаване литературния пазар „Цар Освободител“. Съответни запознавания, при които възниква въпросът за професията на господина. Понеже господинът не е нито адвокат, нито лекар, нито бозаджия, нито инженер, нито собственик на бюро за женитби или на склад за въглища, а е написал няколко статии, единствено правдоподобният отговор е: писател. Днес „писател“, казано е иронично трепване ъгъла на устата, утре — със снизходителна усмивка, другиден — с прозявка, на четвъртия — с безразличие, на петия — по навик, и психозата е готова. Най-последно, щом е писател и

нищо друго, мястото му е в Писателския съюз. За тази чест той е готов на всяка услуга. С получаване легитимация от Писателския съюз, тази шеметна кариера добива логическия си завършек, макар че на читателите на вестници имената на някои новоприети членове звучат като имената на расове, невзели участие в абисинската война. Следващата история е известна. Тя свършва със смъртта, с десетина некролога, с реч от председателя и с един възпоменателен лист, който дава възможност да се лансират десет нови имена, пишейки щедро похвали за колегата, очистил един стол в писателските кафенета...

Какво да кажем най-сетне за прочутата масова болест у нас — завистта; за тази болест на посредствеността, на несполучилия дребен собственик на морални и материални блага, която е превърнала почти всяка уста в стискало, което дъвче злъчка и пръска. Колцина разбират правилото: комуто много е дадено, много сам раздава?

Ала изброените дотука материали, колкото и да не са угледни, дават ли право на песимистични заключения?^[1]

[1] Пълно отношение към цялата тази нравственост ние трябва да вземем съгласно закона, че господстващата нравственост в дадена епоха е нравствеността на доминиращата обществена група, която носи историческата отговорност за нея. Проникването на този морал в цялата нация прави въпроса национален, на което гледище е дадено превес в настоящата статия. Историческото изследване обаче иска въпросът да бъде разгледан с оглед на нравствеността, която ще установи обществената група на бъдещето. ↑

IV

Че посочената отрицателна нравственост не е проява на някаква българска кръв, а едно обикновено социално явление, показва нравственото величие на Възраждането — епохата, която представлява не както обикновено се мисли, събуждането на една заспала нация, а процесът на нейното изграждане.

Тъкмо думите „българин“, „българска работа“, „българско производство“ изразяваха тогава националния подем, националната гордост и чест. И може ли да бъде другояче?

Българският народ чрез своите търговци и еснафи беше завоювал стопански не само страната, която политически му бе отнета преди четири века, но бе излязъл вън от границите на грамадната турска империя. Копието и боздуганът се бяха преклонили пред иглата и аршина. Румънските селяни режиха дини с габровски ножчета, стружките моми белеха пирдопски платна, виенските буржоа носеха ботуши от тетевенски сахтян, цариградските ефендите закусваха с дряновски луканки, александрийските кадъни пиеха мляко от копривщенски биволици, в цялата почти турска империя се носеха дрехи, шити в Копривщица, Клисурса, кроени от шаяци, тъкани в Троян и Рупча, гайтаносани с габровски, карловски или калоферски гайтани.

И този българин, пред когото лежаха пространствата на необятната турска империя, всички пътища на която водеха към неговата кесия, който беше стоял в сянката на пирамидите, който познаваше градовете от Цариград до Басра, както собствения си двор, който плюеше с известно високомерие във водите на Златния рог, който познаваше водите на тихия бял Дунав от бреговете на Виена и бе съзерцавал Черно море от планините на Крим, нима този българин, който мислеше с паралелите и меридианите, можеше да не се чувствава необходим, независим и горд със себе си?

Нима можеше да се говори тогава за токсинации и тържество на посредствеността и полуинтелигенцията?

България бе тогава страна на неограничените възможности. Всяка кариера се правеше с лични качества и собствени сили.

Богатствата се създаваха, не се наследяваха и всеки заемаше това обществено положение, което сам си създаваше. Това беше епоха на българските викинги, хора без предистория, които разчитаха само на себе си, на собствената си смелост, прозорливост и изобретателност.

Никакъв писателски съюз не обяви Ботева, Вазова, Каравелова за писатели. Никаква брада не можеше да направи главата научна. Талантите и усилията на Левски, Ботев, Бенковски, Стамболов им осигуриха ръководно място в революционното движение.

И макар че у нас тогава се създаваше новото стопанство на пазара, където питат не имаш ли нужда, а имаш ли пари, и където цари голямото въпрос „парите в брой“, все пак този пазар беше пазар на дребни производители, които не експлоатираха и не бяха експлоатирани и които по-слабата историческа подвижност на идеологията държеше в атмосферата на стария патриархален морал на задругата и натуралното стопанство: морал на свобода, братство и равенство.^[1]

Индивидуализмът на тези растящи собственици, ограден от патриархалното нравствено наследство, не се преля в хищничество и егоизъм, а, напротив, съединен с добродетелите на взаимопомощта и честността, се превърна в народно водачество.

Нима могат да се изброят проявите на тогавашната честност и да се добави, че българите били крадливо племе по кръв? Заемите се сключваха в мазетата, между четири очи. Наистина, страхът от обир беше причината на тази тайнственост, но такъв начин на обезпечение бе възможен само при убеждението, че заетите пари ще се върнат сигурно и без наличността на писмени документи или на свидетели.

Вижте старите ни наказания за кражба. По старото славянско право за кражба се режеше ръка. В турско време обаче крадеца окичваха с крадените вещи и го развеждаха с музика и тъпани из селището. На недобросъвестните длъжници слагаха дамба на долната част на китката, та кога протягат ръка за нови пари, дамбата да служи като предупредителен знак. Прекалеността на тези наказания показва, че на кражбата се е гледало не като на едно просто отнемане чужда вещ, а като на едно изключително явление, говорещо за пълно нравствено разтление, което трябва да се бичува също с изключителни средства. Какво би станало, ако днес се гласува закон, по силата на

който кражбата отново да се наказва с рязане на ръце? Та с дигане на крака ли ще бъдат гласувани по-следващите закони?

Нима е могло да се мисли за кражби във времето на задругата, когато всеки задругар е можел да каже като Александра I:

— Синко, в тази страна (царска Русия) само двама не крадат — аз и ти, — понеже всичко е наше.

За масови кражби не можеше да се мисли и през време на патриархалния морал на Възраждането. Защо ще краде едно лице, когато можеше да има нужното чрез една проста молба, и то по дълга на взаимопомощ? Още повече: думата безработица тогава не беше позната на българския език.

Днес мнозина общественици са привърженици на доктрината на постното дробче. Във време на Възраждането първите ни „министри“ отбелязваха като Левски в своите финансови отчети дори похарчените две пари за игла и конец, с които си кърпили раздраните от драките ризи. Дядо Станю Врабевски след Освобождението върна на българската държава лирите на Тетевенския революционен комитет, останали у него преди заточението му в Диарбекир.

Около Копривщица има няколко кули, в които на времето пазачи пазели от обири. Освен това пазачите варели чай и кафе на минаващите пътници. Тази дребна търговия, която се нуждаела от запаси: две кила захар и едно кило кафе, била финансирана от общината. А знаете ли какви бурни демонстрации са правени за лошата отчетност на тези колосални общински предприятия? Та как не, когато всяка пара бе дестилат от ручей еснафска пот и бе вързана с десет възела.

Англичаните днес се гордеят с параграфа на добросъвестността в техния бюджет. Всеки англичанин, който смята, че не е обложен или че е обложен по-малко, отколкото трябва, отива и сам си плаща данъка. Постъпилите чрез това самооблагане данъци минават в параграфа на добросъвестността, който дава на държавата годишно милиони лири.

Но ако е въпрос за исторически сравнения, не се знае дали ние не сме ги преварили с това данъчно самооблагане. Кой поддържаше издателската дейност на нашите просветители? Какво бяха хилядите „спомоществуватели“, без чиито лири, бешлици и грошове преди Освобождението не можеше да се издаде нито една книга? Кой издържаше нашите училища, в които такси не се плащаха? Кой

подпомагаше даровитите бедни деца, учещи се в чужбина? Как се събираха десетките хиляди грошове, благодарение на които д-р Чомаков стоеше в Цариград като представител на борбата за черковно освобождение? Кой финансираше революционната организация, която представляваше тогава бъдещата българска държава? Нима тези средства се събираха с червени известия и бирнически екзекуции? Днес тези, които смятат държавата своя, лъжат безобразно същата държава в данъчните си декларации и правят всичко възможно, за да осуетят плащането на определения им данък. Тогава тези, които смятаха революционната организация своя, се надпреварваха кой повече да даде за нея, защото това беше въпрос на чест.

В чужбина в моменти на национални изпитания се провеждат акции за събиране на скъпоценности, с което се изтъква готовност у народа за жертви. Старите панагюрци и копривщенци могат да ви наброят десетки случаи, при които връщащите се от Цариград или от Анадола във великата пролет на 1876 г. еснафи годеници са отлагали своите ненавременни сватби, а златните наниз и подаръци са подарявали на революционните каси.

Личната нравствена чистота на ръководителите на освободителното движение, непросмукана от морала на новото време, създаде техния героизъм, чист, непомрачен от никакви петна на лична корист, ненуждаещ се от никакъв ретуш и от никаква историческа идеализация.

Националният идеал на Възраждането — свобода — изпълваше с нравствен смисъл дори и търговската дейност на българите. А знае се, че търговията още от времето на Хезиода има за покровител Хермеса — бога на крадците. Успехите на нашите занаятчии и търговци бяха не само стопанска основа на Възраждането, но и аргументи на националния престиж и отговор на фанариотската теория за хондрокефаловщината на българина. Книгоиздателството на Христо Данов беше не само предприятие „купи за грош, продай за два“ с основен интерес — цената на учебникарската кола. Това беше първото българско Министерство на просветата. Тук не може да се говори само за просто съчетание на търговски интереси с грижи за разпространение на българската книга, за никнене на нови училища, за назначаване и препоръчане на учители. Тук имаше и съзнанието, че с това се служи на един народен дълг.

Нравственото величие на Възраждането или неговият дух царяха и в първите десетилетия на новото българско царство, когато общественото ръководство беше още в ръцете на безсребърниците и комитетите: Славейков, Каравелов, Стамболов, Захари Стоянов, Драган Цанков и др. Едва с идването на народниците на власт, след падането на Стамболова, политическият ни живот усвои прийоми на Хаджиенова^[2], първия наш капиталист от модерен стил.

Само чисти ръце можаха да напишат Търновската конституция. Само чисти души можаха да създадат въодушевлението на първите ни военни победи след Освобождението. Нима могат да бъдат забравени образите на нашите суворовци: генерал Жостов, от когото трепереха и тези, които според закона отговарят само пред бога; генерал Христов-Каналията, който с гордост се показваше със старата си майка, пребрадена с черна етрополска забрадка, и за когото служенето на родината не беше средство за ядене на майонеза, а суров дълг; или генерал Тошев, който умря сетен сиромаш?^[3]

[1] И до днес, когато питаме в съдебните зали някой старец свидетел род ли е със страните по делото, той отговаря:

— Е па, комшии сме.

„Башка печалили, заедно пили и ручали“, така благославяха общите си трапези тия хора. ↑

[2] Хаджиенов, за да може да използва поне далечни асоциации на приятелство, се оставял да бъде изиграван систематически на комар от Стамболова, защото при пряк опит за подкуп сигурно е щял да отиде в затвора. ↑

[3] Когато Гендович се опитал да подкупи генерал Христов с един висок стълбец наполеони, генералът побеснял, грабнал наполеоните, зашлевил го с тях в лицето, набил го, изпокъсал му дрехите и вън от себе си от възмощение заповядал на ординареца да изхвърли като парцал „тази каналия“. ↑

V

Още по-лесно може да бъде бито схващането, че моралът на един народ е проява на някаква негова национална субстанция. Това схващане лежи в основата на нашумелите днес расови теории, които, използвайки известни временни исторически предимства на отделните народи, искат с това да докарат последните до шовинистично умопомрачение.

Сравнителното историческо изследване обаче разсейва агитационната мъгла на тези теории и показва, че всеки народ, който е излязъл из своето родово устройство и е преминал към обществените форми, основани на частната собственост, познава всички престъпления, свързани с личния интерес, с алчността на душата, с борбата на всички против всички, с вълчото отношение между хората. Временните исторически предимства на един народ над други се дължат на неравномерното развитие на отделните народи.

Наистина, мъчно бихме превели на немски думата „кебапче“, защото кебапчето е изключително ориенталска творба. Но няма никаква мъчнотия да се преведат имената на всички престъпления не само на немски, но на всеки жив език. Достатъчно е да се разгърне „Песента на нибелунгите“, за да се види, че и на немците не липсува нито един от пороците, с които те изобличават „низшите“ раси.

А ако е въпрос за сравнение между днешните народи с цел да се търсят относителни предимства, то за нас работата става още по-лесна, като вземем предвид закона за неравномерното развитие на народите. За да можем да сравняваме две величини, последните трябва да са сравними, т.е. да имат като основа за сравнение общ еднакъв знаменател. В случая такъв е еднаквият момент на общественото развитие.

От историята е известно, че докато на Запад великото преселение на народите завърши в IX век, у нас то завърши едва в XIV век със завоюването ни от турците. Пет века измерват нашата историческа изостаналост. И ако привържениците на расовите теории искат да се сравняват с нас, ние, вземайки като корекция тези пет века, трябва да

поставим въпроса така: „Я ни кажете вие, господа, с бели ръкавици, с монокли, с фини обноски и вълчи апетити, какво представлявахте преди пет века?“

Но не е нужно да се връщаме цели пет века назад. Достатъчно е да погледнем настоящето на всички западни народи, нито един от които и досега не е могъл и не ще може при днешните условия да се освободи нито от неграмотността, нито от нищета, нито от полицията, нито от затворите.

За миналото на тези народи ние можем да призовем като свидетели лица, срещу които е невъзможен никакъв отвод за заинтересованост: Шекспир, Свифт, Рабле, Молиер, Мопасан, Волтер, Шилер, Гьоте. Нима материалите за написването „Крал Ричард III“, „Хамлет“, „Гаргантюа и Пантагрюел“, „Гартюф“, „Бел ами“, „Разбойници“ са вземани от българската история от българския бит?

Та просветният абсолютизъм на Запад, изнесен с такъв блясък от Фридрих Велики (който, струва ми се, е немски, а не български кайзер), не представляваше ли на времето песимистичното отношение на просветените монарси към собствените им народи? Нима Фридрих Велики не смяташе тевтонската раса за един обор говеда, ненуждающи се от особна просвета и незаслужаващи особни права?

Какво да кажем за прочутия английски парламентаризъм и за английската честност? През времето на феодализма не цареше ли и в Англия жестокият дворцов закон: за да няма борба за престола, избивай всички възможни претенденти, все едно дали са братя, или братовчеди, независимо от полаганите клетви и подписаните споразумения?

Не преди пет века, а във времето, когато Паисий пишеше нашата история, половината от английския парламент прилагаше доктрината на постното дробче, подблажавано от длъжностите, пенсиите, паричните подаръци, които негово превъзходителство президентът Валпол раздаваше на депутатите и благодарение на които той управлява цели 20 години?

Та великият философ Бекон, който изгони метафизиката из науката, не гонеше ли същата из обществения живот по начин, наблюдаван у нас? И поради този му политически метод не беше ли осъден в качеството му канцлер на съкровището (най-довереното лице в държавата) за подкуп на вечен затвор? Какво да кажем за корупцията

през времето на крал Джордж III (1760–1820), която даваше познати картини: подкупи, кражби на държавни средства, чести доставки, комисиони от заеми?

Ами ако разгърнем похватите на Остиндийската компания? Нима колониалните народи можеха да направят тогава разлика между търговци и пирати?

Какво да кажем за Франция, която и до днес се разтърсва от афери от рода на аферите „Устрик“ и „Ставицки“? Колко френски крале са минали без незаконородени деца? С какви цели френските архиепископи подаряваха на кралските фаворитки колиета, струващи стотици хиляди франкове на онова време? Какво бяха Тайлеран и Фуше в кабинетите на Наполеона, ако не мошеници под мантии на министри? Та не каза ли сам Мопасан в „Бел ами“: всеки несполучил в личните си работи френец добива нахалството да стане политик и се наема да оправя работите на Франция?

Но да се върнем към авторите на теорията, че тевтонската раса е цветът на човечеството.

Не стои ли и до ден-днешен върху немските индустриални произведения знакът „Германско производство“, написан на английски: „Made in Germany“.

Бледнее ли баташкото клане пред издевателствата от 30-годишната война?

Преди Освобождението българските търговци наемаха арнаути (ясакчии) да ги пазят не от българи, а от черкези. Срещу български рицари разбойници ли старата Ханза охраняваше всеки свой търговски керван с въоръжени отряди? Колко чиновници трябваше да избегнат Фридриховците, за да убедят немската администрация в предимствата на честността?

Най-сетне, когато тевтонската раса имаше за дрехи само кожи, когато върху рижата германска коса за страх на човечеството се клатеха само волски рога, когато сините арийски очи гледаха из планинските хралупи за някоя мечка кожа, осем века преди това елините имаха своя Омир, своя Есхил, своя Аристотел, своя Фидий. Имаха обаче и своята расова теория, според която на света имало само два разреда хора: елини и варвари. Днес всеки тевтонец може да прочете молитвата на Платона: Благодаря на боговете, че съм се родил свободен, а не роб, елин, а не варварин, мъж, а не жена. Какво ще

кажат на това тевтонците, които преподават Платона в своите университети? Няма ли да влезе и той в *index librorum prohibitorum*.

VI

Как стигнахме от Възраждането до наши дни?

След Освобождението животът на България мина рязко на капиталистически релси, но ние влязохме в новата история с голямо закъснение. Светът и пазарите бяха вече поделени и поради това първоначалното натрупване на богатствата не можеше да става от колониален грабеж, а само за сметка на собствения ни залък. От тънката сланинка на българския народ се отделиха милиарди за обзавеждане на новата ни държава, за създаване на местна индустрия, за водене на войни.^[1] Всичко това трябваше да става в ускорен порядък, защото ние догонвахме общия европейски напредък. В резултат на това бързо темпо, като негов данък, ние изпаднахме в една хроническа бедност^[2], която е причина за цялата ни национална обърканост и която се влоши особено много от стопанското задръстване след 1929 г.

Западните народи, подгонени рано от глада на суровия север и нарастването на населението, се отдадоха на индустрия, за пазар на която завладяха света, като го ограбиха. Не само тогава, но и днес те представляват национални кооперации за колониален грабеж, поради което дори и сред техните работници идеята за освобождение на колониите не е много популярна.

Натрупаните по този начин богатства станаха стопанска основа на тяхното благополучие, разбира се, в съответна класова пропорция. При колониални печалби могат да се плащат по-високи надници на работниците, могат да се отделят крупни средства за научни изследвания и открития, от каквито се нуждае особено много развиващата се индустрия. От тези богатства могат да се отделят средства за изкуство, което разкроява живота, и за създаване на съвършен кадър от специалисти: политици, журналисти, културни работници.

Държавата се превърна в страж на натрупаните богатства и инструмент за нови натрупвания и престана самата тя чрез корупцията да е извор на богатства. Нейната машинерия трябваше да бъде здрава.

Поради това англичаните дълго пазеха някои висши държавни длъжности да бъдат почетни. Има ли нужда да крадат държавата и по този начин да я разстройват хора като Балдуин, като лорд Халифакс, които сами не знаят размера на своите богатства и които сами правят подаръци на тази държава, която пази богатствата им? А когато няма корупция отгоре, такава е немислима и долу.

Тия, които са се занимавали с търговия, лесно могат да си обяснят как англичаните са минали от пиратството на Източно индийската компания, от корупцията по време на бунта на „Баунти“ към днешната английска почтеност. Богатството бързо може да се трупа чрез търговия само посредством систематично ограбване във всичките му открити и прикрити форми. Но нарасне ли така придобитото богатство до размер да не може да бъде управлявано лично от собственика си, стане ли нужда то да бъде поверено на пълномощници и чужди ръце, тогава методите, употребени за неговото добиване, се обръщат срещу самия собственик. Той е принуден волноневолю да проповядва честност и да дава личен пример. Тук е стопанската основа на моралния страх у имащите да не мърсят ръцете си с кражба.

[1] Вложеният досега капитал в БДЖ е 12,5 милиарда лева в шосета и пристанища 16 милиарда; в пощи, телеграфи и телефони 850 милиона; в движими и недвижими държавни имоти, изключая тия на БДЖ — 20 милиарда; в индустрия — 8 милиарда лева. ↑

[2] Националният доход на глава у нас за 1926 г. бе 12 1/2 английски лири, за 1931 г. — 7 лири в Англия за 1931 г. — 76; С. щати за 1932 г. — 89. ↑

VII

Благословената българска земя, в която се ражда всичко, дълго задоволяваше сама простите нужди на нашия народ. Поради това той твърде късно бе пришпорен от нарасналите нужди на новото време. Липсата на дълга вековна опитност, придружена с усмивките на щастливия случай, на който се дължат много открития, обяснява нашата индустриална изостаналост. Най-сетне на Запад учредяването на изследователски институти се дължи не толкова на държавната помощ, колкото на частната инициатива и на частната благотворителност. Къде са у нас богатствата за това?

Чрез копиране ние се приближаваме в някои отношения до европейския напредък. За това копиране обаче ние плащаме скъпи връхнини. Когато се върнем от чужбина, ние все донасяме нещичко от наука и техника, без да можем да пренесем чуждите индустриални тайни, капитали и пазари. Едно нещо обаче ние положително донасяме: европейски вкусове към живота, европейски образци на харчене; лукс, моди, бижута, декоративен блясък и всевъзможни средства за показ. Висшите среди у нас безспорно могат да имат всичко това в нашия мащаб. Трагедията почна, когато интелигенцията на средните слоеве у нас се зае да им подражава.

В това подражаване всъщност няма нищо лошо. Напротив, идеалът е: всеки според способностите, всекиму според нуждите. Въпросът обаче е за средствата, с които ще се реши стопанската гатанка: задоволяване европейски вкусове с българска кесия от днешен стил. Как може да се поддържа известен ранг не с действително благополучие, а чрез харчене... от една мършава българска чиновническа заплата. И тук става дума за тези, които избират не историческия път за разрешение на въпроса, а пътя на личното преуспяване. При ограничените възможности, в които се намира нашето стопанство, набавянето на пари за широк живот у нашата интелигенция от дребнособственически произход може да стане само с кариера на всяка цена, с всички средства. И тук се коренят корупцията,

продажничеството, явленията на безгръбначие и хищничеството на полуинтелигенцията.

Кариерата на всяка цена, с всички средства, която искат да правят интелигентите индивидуалисти, променя у нас действието на такива положителни фактори като общодостъпното образование, партийния режим, липсата на съсловни прегради. Първата работа на мнозина, сдобили се с диплом, е да променят с един нов костюм класовата си принадлежност, да прикрият с всички средства произхода си, да се отчуждят от козинявата торба на бащата, с която ги е отгледал, и да потърсят лека печалба на държавната трапеза, използвайки най-лесния път — партизанщината. И по този начин от лозунга „не щеме ний богатство, не щеме ний пари, искаме свобода, човешки правдини“ се стига до „не щеме ние постни дробчета“. Това хищничество на нашата полуинтелигенция с индивидуалистически схващания добива болезнен вид поради образците на филмите и романите и особено поради разширения апетит на невиделия, невкусилия, неседналия на мека мебел.

И тъкмо тези прояви се използват от някои, за да водят борба не срещу основния въпрос — беднотията ни, — а срещу образованието, парламентаризма и липсата на съсловни прегради.

Пак поради ограничените ни стопански възможности вместо енергията на нашата интелигенция, разгърната в разтворените простори, да се превърне в съревнование, тя, затворена в тясната ни черупка, се превръща в самоизяждане, злорадство, завист и ненавист.

Защо нашият народ не зачита чуждото? По същата причина, поради която е и лош четец на книги — беднотията. Би ли могло населението от околиците Троянска, Тетевенска, Етрополска, Орханийска, Пещерска и др. такива да живее, ако си плащаше редовно и пълно акциза на ракията и таксите за материала от държавните гори? Проблемата при интелигенцията — кариера на всяка цена — тук се слага иначе — хляб на всяка цена.

Защо нашата наука, художествена литература, журналистика са под знака на посредствеността? Посредствеността не е бездарност. Ако е въпросът за дарования, такива едва ли липсват на неизтощените сили на нашия народ. Самият факт, че всичко въпреки всичко ние имаме такъв голям културен прогрес показва, че това е дело повече на духа, отколкото на средствата. Талантът е съчетание на дарба и главно

на подготовка. На нас обаче днес липсват материални средства, за да покрием производствените разноски на таланти от съвременен стил.

Та проф. Ст. Консулов не прави ли своите изследвания из мазето и по тавана на университета?

Тиражът на книжовните ни издания може ли да плати производствените разноски на едно истинско литературно творчество?

[1] Може ли да се живее само от литературен труд, особно като се знае, че тези, които могат да купуват книги, са обхванати от литературна тъпота, а читаещ свят е главно беднотията? Чудно ли е при това положение, че повечето от нашите писатели живеят от преводи, детски писания, учебникарство и от всички други възможни занимания, само не от пряк литературен труд?

Колко от нашите журналисти имат възможност да правят задгранични обиколки, за да проучат професионалните си проблеми на самото място?

[1] Това обяснява богатството на много хора от литературата. Достатъчно е да посочи, че професорите Силяновски, Владикин, Йоцов, правниците Павлов, Чешмеджиев, Руненски са бивши писатели и поети. Поради това, нищо чудно, че у нас понякога върху правни и научни въпроси може да се чуе по-художествена реч, отколкото върху литературни теми. ↑

VIII

Изходът е един: България трябва да стане богата, благоденстваща и щастлива, но — за всички. Тогава целият български народ ще разгърне скритите си сили и ще си създаде в новата история място и участ, каквито заслужават неговият устрем, неговите амбиции, неговото трудолюбие и неговата прекрасна земя. Той ще стане тъй велик и уважаван, какъвто е бил и в миналото. Въпросът е: как да стане това?

За нас английският път е изключен. Няма да мине много, и той ще бъде изключен и за самата Англия, когато след освобождението на колониите британският лъв клекне сам върху мъгливия си остров. Остава само един-единствен път, по който скоро ще тръгнат всички народи: уреждане на вътрешните си обществени отношения. И понеже днешното стопанство, почиващо на световното разпределение на труда, е мирово, то нашите въпроси ще трябва да се решават и в една международна съгласуваност. Въпросът, как конкретно може да стане това, е вън от рамките на настоящото ни изложение.

IX

Едно само можем да кажем още тук. Поставените задачи не са лични, а обществени. Поради това всяко бягство от обществения живот е престъпление. Не поражение, а предателство е кабинетното капсулиране и хвърлянето оттам стрели на песимизъм върху измъченото чело на нашия народ, чакащ своите водачи. Вярно, че кабинетното спокойствие, кротката еснафска топлина на тихия домашен кът субективно са за предпочитане пред напрежението на борбата. Вярно е, от друга страна, че при господстващите в днешните обществени борби нрави не може да се остане с чисти нокти и че трябва да се цапа в блатото на традиционния политически морал. Но това са силите, откъдето трябва да се започне, иначе няма въобще да се започне никога нищо. Има само един изход: или оттук, или бягство от живота! И тъкмо готовността да се бърка в калта на живота със съзнанието, че тази кал по пътя на историческото превращение ще заблести с лъчите на слънце, се нарича историческо мъжество. Историята е градена не от Хамлетовци, а от хора на волята и на историческото мъжество. Днес няма никакво съмнение в генералщабното правило: когато трябва да се изтръгне победа, средствата нямат никакво значение. А историята отдавна вече е на бойна нога.

Най-сетне, когато искаме жертви от народа, трябва сами да сме готови да дадем такива.

И настоящите редове биха добили истински смисъл само, ако могат да вдъхнат у читателя порива на историческото мъжество, за да се наредим всички в първите редици на българския исторически авангардизъм.

ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ ДУШЕВНОСТТА НА ПЪРВОБИТНИЯ БЪЛГАРСКИ ЧОВЕК

I

„Възстановяването“, за което се говори в заглавието на тая статия, се налага по научни и делови съображения. Най-напред тази душевност е дял от нашето обществено развитие, глава от културната ни история, а те стоят още не достатъчно осветлени. На второ място, изпълнението на тази задача ще направи — нека се надяваме — невъзможно поднасянето в нашите т.нар. „исторически романи“ на антидатиран бит и душевност. Най-сетне нашите исторически белетристи, пишещи за Първото и Второто ни царства, ще могат, ако искат, да излязат от тесния кръг на своите герои, затворен сега в дворците и византийските хроники, и да ни дадат в своите романи и представители на народа.

Под „първобитен български човек“ ще разбираме онова население, което уседна в сърцето на Балкана през преселението на народите и което през време на Възраждането се спои като самосъзнал се български народ.

Турското нашествие приключи преселението на народите на Балканите и превърна останалото старо население в определена величина. Ние сме потомци на част от това население, негови обществени и културни приемници. По битовите и душевни останки от това население ще се опитаме да възстановим цялата му стара душевност.

Доколкото в това население влизат и поколения от съвременниците на цар Симеона и на цар Иван-Асена, в едри черти ще възстановяваме и бит, и душевност от първото и второто ни царства, още повече че колкото повече назад се връщаме, толкова в по-голяма степен народите си приличат по бит и душевност, дължащо се на всеобщата простота на живота.^[1]

Първобитността, за която ще става дума, коренеше в затвореното, натурално земеделско стопанство, явяващо се господстващ начин на производство. Подавявящата част от нашия народ, обединена и същевременно разкъсана в родове и задруги, се гушеше в своите „държави“ (родови землища), в малки отделни села,

свързани само с коловози, и живееше лесно и просто, без голямо напрежение на ума, облегната на ралото и овчарската гега.

Населението растеше — земята не. По-хубавата част от нея през турското робство държаха турците. Българите бяха изтикани в полугладните планински краища. Това планинско население първо позна нуждата. Тя разтресе мозъка му и запали в него междеещия в началото пламък на гения. Кавалът беше захвърлен и заменен с иглата и „калема“. Със старата селска идилия беше свършено: тя отстъпи място на еснафските тезгяхи, на гайтанджийските чекръци и на търговските кервани. Началото на занаяти, търговия, индустрия, началото на капитализма у нас — началото на Възраждането беше краят на нашата първобитност.

[1] През двете ни минали царства населението не беше единно стопански и политически, а оттам и душевно. Поради това трябва отделно да разглежда битът и душевността на управляващата класа: болярство, висше духовенство и царски двор — от тези на народа. Турското владичество, премахвайки тази управляваща класа, превърна нашия народ в едно единно цяло (като изключим делението на раите на обикновени и привилегирувани) и изравни една обществена плоскост, от която наново трябваше да покарват върхове. В следващото изложение ще имаме предвид само бита и душевността на народа. ↑

II

Основната черта на първобитния българин, както и на всички първобитни хора, е простотата на нуждите и на земеделския труд, а оттам и на целия живот: на обществените отношения, на ума и характера, с една дума — на бита и душевността.

Ето ви няколко животописа:^[1]

„Сит живя 105 години и роди Еноса. А откак роди Еноса, Сит живя 807 години и роди синове и дъщери. И всичките дни на Сита станаха 912 години: и умря.

Енос живя 90 години и роди Кенана. А откак роди Кенана, Енос живя 815 години и роди синове и дъщери. И всичките дни на Еноса станаха 905 години: и умря.

Кенан живя 70 години и роди Маалалеила. А откак роди Маалалеила, Кенан живя 840 години и роди синове и дъщери. И всичките дни на Кенана станаха 910 години: и умря.“

И т.н., и т.н. до десетото поколение: родил се, родил и най-важното — не забравил да умре, макар и няколко века след раждането си. Кой... Сит, Кенан или Ламех? — Безразлично: каквото правил Ламех, същото правил Сит преди 5918 години: личната и обществена простата са превръщали историята в безвремие.

По какво се различава Сит от Маалалеила? Не, по какво библейският историк различава Сит от животните? В устата на бога той влага следния завет към създадените от последния животни:

(— Плодете се, множете се и напълнете водите в моретата; нека се размножат и птиците по сушата.)

А на човеците казва:

(— Плодете се, множете се, напълнете земята и обладайте я, и владейте над морските риби и над въздушните птици.)

По какво различава този син на своето време човеците от животните? — И едните се плодят, и другите се плодят; и едните пълнят земята, и другите не им отстъпват по усърдие в това направление; остава само едно — едните владеят другите.

Ето ви една саможивотопис:

*Аз умирам и светло се раждам —
разнолика, нестройна душа,
през деня неуморно изграждам,
през нощта без пощада руша.*

*Призова ли дни светлосмирени,
гръмват бури над тъмно море,
а подиря ли бури — край мене
всеки вопъл и ропот замре.*

*За зора огнеструйна копнея,
а слепи ме с лъчите си тя,
в пролетта, като в есен, аз крея,
в есента като пролет цъфтя.*

*На безстрастното време в неспира
гасне мълком живот неживян,
и плачът ми за пристан умира
низ велика пустиня развян.*

(Димчо Дебелянов)

Това е една личност, която не прилича на другите, нещо повече, тя не прилича винаги на себе си. Това е една многоличност. Дотам е отишъл съвременният човек, отразил всички противоречия на нашето сложно време, раздвоен — не, разпънат накръст — не, теглен от безбройните противоречиви нравствени, политически и стопански сили, на които неговото поведение е една жестоко начупена производна. Това е „черната песен“ на съвременния човек, който често говори не това, що мисли, върши не това, което говори, дори не това, което мисли и желае.

Между библейските животописи и Димчо Дебеляновата „Черна песен“ лежи не само развитието на човека. Развитието на съдържанието на човека е плод от развитието на обществото, на обществения живот, на обществената среда. В основата на които стои стопанският бит. Обществената среда пълни с конкретно историческо съдържание биологическите качества на човека и го определя като

установена общественно-историческа величина. Тая ръководна за нас мисъл ще стане несъмнена от следващия разбор на фактите.

[1] Библия, Битие, глава 6. ↑

III

Ако погледнем на стария стопански бит на българина, ще видим, че той се движи още в онези рамки, които библейският писател постави на историята:

Доде съществува земята, сеитба и жетва, студ и горещина, лято и зима, ден и нощ няма да престанат.^[1]

Ето приложното поле на труда на селянина орач:

*Под горица, под зелена,
ред орачи, ред копачи,
оран орат, жито сеят,
те го сеят, бог го расти —
да го женат девойките,*

*да го връзват девояци,
да го возят младоженци,
да го вършат бащи, майки,
да го мелят бели старци,
да го ядат християни.*

*Ето картината на овчарския труд:
Ей овчо поле, широко,
из него стадо голямо,
пред стадо овчар засвирил
со шарената шупелка,
со сребърното кафелче.*

Това е дружната работа на членовете на задругата. Трудът е разпределен само по възрасти. Всички орачи, копачи, жътвари вършат едно и също, винаги едно и също, и то това и тъй, както са го вършили и техните прадеди. Трудът е общ, плодовете са общо дело. Никой не

може да посочи коя част е плод само на личните му усилия, на личните му качества.

Плодовете на този труд, бидейки общо, а не лично дело, не подчертават личността, не я изтъкват. И понеже няма частна собственост и няма частно присвояване на плодовете на труда, то този общ труд върху обща собственост още по-малко обособява и противопоставя на другите отделния човек, взет като стопанска и морална единица, със свои отделни и противни интереси. Поради това трудът е едно дружно усилие на борба срещу природата, а не и борба между хората за разпределяне на придобитото.

Трудът на орача и на овчаря е от такова допотопно естество, че не дава възможност за лични прояви — за отличаване, за поява на личност. Мъжът селянин къде може да личи, да се отличи, да се отдели като особена личност? В оранта, в копането, в превоза на снопи, в бране на дърва, във вършитба? Има разлики, произлизащи от личните качества на бързина и сръчност, но поради това, че трудът и неговите плодове са технически и стопански общи, тези качества на личността могат само да спечелят похвали за притежателя им, но не и да го направят личност, легенда, нещо, достойно за приказ и чудо. Те донасят нарицанията „къщовник“, „уредник“, но не и име.

Изостаналостта на труда го прави технически прост. Неговата общност, липсата на частен интерес го прави обществено прост. Трудът в задругата и рода е едно единение на сътрудничество и взаимопомощ, което дава тихия, спокойния, безбурния, еднообразния и вечно същия живот на старото патриархално село от затвореното натурално стопанство, в което имаше хора, само чували за убийства, за кражби, за измама.^[2] И понеже нямаше промени, нямаше историческо време, нямаше и история. Животът наистина беше смяна на „сеитба и жетва, на студ и горещина, на лято и зима, на ден и нощ“.

Този живот, изграден от няколко прости елемента, обяснява целия душевен бит на селяка: характер, ум, познание, език, мечти, идеали, любов, самосъзнание.

Първобитният българин селяк, член на рода или задругата, се променяше само по възраст, здравословно състояние и семейно положение: ерген, женен, вдовец (мома, омъжена, вдовица). Тогавашното село не познаваше стопански и обществени степени, създаващи особено стопанство и обществено положение на селяците,

което те да могат да менят, движейки се надолу или нагоре по обществената стълба. Имаше само едно изтъкнато обществено положение: това на старейшината — главата на рода или задругата, — но то се заемаше не по лични качества и заслуги, а като предимство на старостта.^[3]

Около тези три оси: възраст, здраве и семейно положение, в общата рамка на труда и забавите се въртяха битът и душевността на българския първобитен човек. При това положение ясно е защо животописите на всички си приличаха, защо личните преживявания имаха общ характер, защо народните песни пеят не за отделни лица, а за цели обществени групи, не за лични болки и радости, а за общи болки и радости, защото нямаше имена и личности.

Селянчето^[4] се раждаше на тъмно, в мазето, върху мръсни парцали и слама, обиколено с неизброимите приумици на суеверието и невежеството, които заслужават отделно изследване. Ако се отървеше здраво и читаво от задължителната свещена мръсотия, на която суеверието обричаше него и майка му, ако се отървеше от разните баяния, магии и заклинания, оставаше на грижите на майка си, баба си и котетата. Никой друг не му обръщаше внимание освен на празници, в които действащи лица бяха децата.

Наболите ергенски мустачки под кривнат калпак обръщаха първото внимание върху някогашното „момчурляче“: най-напред това на момите, а след това и на сватове. С тези мустачки то влизаше отначало в приказките на хората, а сетне и в средата им.

Това беше най-красивият и лиричен дял от живота на селяка, плод на който са и най-хубавите народни песни:

*Доде си ерген похорих
по Врачанската нахия,
по това равно Загоре,
хубави дрехи поносих,
хубави моми полюбих,
шарени китки позимах
по студените кладенци.*

*Мило ли ти е, дружке ле,
за зелен венец, дружке ле,
за росни китки, дружке ле,
за седенките, дружке ле,
за улиците, дружке ле,
за кладенците, дружке ле.*

Младостта, с първите тръпки, с набуялите чувства, със срамежливите вълнения, със задирките и символите на закачките, с тлаките, песните, лудите хора, с брането гергьовските китки из горите, с вечерите край кладенците, с крадливите погледи през плетищата и цепките на вратите, с припевите, със забърканите задъждвания, със срамливата червенина по бузите, с наведените очи, с нервното равене на крачетата у земята, с волните писъци и екливи и заядливи смехове, със своето безгрижие, здраве, сила и красота, за тази младост, която е най-щастливата глътка от нерадостния живот на селяка, в душата и песните му е стаена най-горчивата мъка:

*Твоите листи, горо, твойте листи
пак ще да покарат —
мойта младост, горо, мойта младост
няма да се върне.*

Засъхналите сълзи на тази безсмъртна песен сочат сравнително колко сив става останалият живот на селяка, притиснат от грижите, болестите и старческата немощ.

Няма нужда да изтъквам, че любовта на първобитния българин е едно развитие, следващо общото бавно обществено развитие. Поновите народни песни ни дават обилни примери на гореща, лична, предбрачна любов, стигаща често до самоубийство, но няма съмнение, че съобразно общите линии на развитието на любовта в първобитната любов на българина физиологическите и естетическите съставки имат превес над нравствените и обществените.^[5] Първобитната любов е повече глад за ласки, отколкото глад за обществен другар. Това е

любовта харесване. Качествата, които предизвикват това харесване, са: красотата, формите на тялото, силата, здравето на момата.

*Ой ти, моме, хубаво, лично
роб ке ти бидам до три години
за да ти видам рамната снага,
църните очи, тонките вежди,
твой цървен образ, медната уста,
бялото гърло, белите гърди*

*Карамфило, малка моме,
ела да ме разговориш!*

.....

*Аз не сакам лепа китка,
току сакам со твоята,
со твоята блага уста,
со твоето рудо гърло,
со твоите бели гърди:
да ме мене разговориш.*

*Ой, девойко, ой, тъго голяма,
како можеш сама да преспиваш?
Доде види младо како спиет!
Лудо спиет с очи опулени,
Младо спиет с ръце разгърнати!*

*Голяма севда я имам
за тая Гюргя бабина!
Кога на вода идеше,
лице ѝ слънце грееше:
кога от вода идеше,
дойките ѝ се тресея
ко мрени риби вардарски,*

*ко солунски лимони!
Земи я, майко, за мене,
умрех, загинах за нея,
за тая Гюргя бабина.*

Така не бихме се обърнали ние днес дори към една проститутка. И тя би се засрамила от нашата откровеност, която днес носи името циничност.^[6]

Имайки предвид простотата в елементите на предбрачната любов на първобитния човек: красотата и силно тяло, ние трябва от това гледище много по-прозаично да схванем картината на младостта, която нарисовахме по-горе, и следователно да не привнасяме в смисъла на думите нежността и нравствената красота на съвременната лична предбрачна любов.

Първобитността на тази любов, израз на бедната откъм преживяване и съдържание душа на първобитния човек, израз от своя страна на простотата на обществения бит, личи от сравненията, с които е нарисован образът на любимата:

*Да види мама и тати
какво съм либе залибил:
на снага — тънка топола,
лице ѝ — прясно сирене,
очи ѝ — черни череши,
вежди ѝ — вити гайтани,
уста ѝ — чаша сребърна,
език ѝ — захар продава.*

Че тук се касае за една низша гастрономизирана естетика, това личи и от долната песен, която ни предава дъха на любовта, чувствената и фантазната ѝ атмосфера, вътрешното ѝ изживяване:

*Крена лудо тенка пушка
се разшета горе, долу.*

*Хърта пуши по заеко,
сам се пусна по момата.
Му постисна половина,
помни му се — търска скърши,
му целива бяло лице,
помни му се — симит яди;
му целива църни очи,
помни му се — грозде яди;
му целива тонки вежди,
помни му се — гайтан куфа,
гайтан куфа от коприна...^[7]*

Ето как отзвучава любовта в душата на съвременния човек:

Що е любов? — Ветрец, който милва листата на розите, не — жълт, блуждающ огън в кръвта. Любовта е адски страстна музика, която кара да танцуват дори сърцата на старци.

О, любовта е лятна нощ с небеса, посипани със звезди и с благоуханна земя. Защо тя кара юноша да върви по околни пътеки и защо тя кара стареца самотно да страда в стаята си? Ах, любовта превръща сърцето на човека в разкошна безсрамна градина, където растат тайнствени, нагли гъби.

Не, не, тя е съвсем друга и не прилича на нищо в този свят. Тя е слязла в пролетната нощ, когато юношата е видял две очи... две очи. Той гледал и не можел да си откъсне погледа. Той целувал устните и му се струвало, че в сърцето му се срещат два извора на светлина: слънцето и звездата си светили едно срещу друго. Той паднал в прегръдките и не чувал и виждал нищо друго на този свят.

(Хамсун, „Виктория“)

И ако момъкът разглежда красотата и здравето на момата с оглед на чувствата, които те будят в сърцето му, с оглед на желанието да напълнят „очи опулени, ръце разгърнати“, за бащата и майката, които решават брака, тези качества заедно с трудолюбието и сръчността са условие за бъдещата добра съпруга, майка и главно работница в задругата.

Простотата на характерите дава своя отпечатък на любовта, брака и брачния живот.

Никой не може избра на героя на „черната песен“ жена, която така да прилепва до характера и живота му, че да не се получават търкания, защото той сам не прилепва до себе си и противоречивата му природа се намира в постоянно търкане сама със себе си. Още по-малко той сам може си я избра сполучливо предвид илюзиите и идеализациите, в които изпада безкритичната и сантиментална душа на днешния младеж.^[8]

Днес ние познаваме силна и истинска предбрачна любов, но много нарядко — силна брачна любов. Съвременният брак е гроб на любовта поради невъзможността на добър съвместен брачен живот. Обратното е при първобитния човек. Докато предбрачната любов е повече харесване, брачният живот дава лична съпругеска любов, състояща се в здрави нравствени връзки, в съпругеска преданост и поради възможността за добър брачен живот.

Понеже любовта не е нещо ирационално, а е една причинна последица на определен щастлив съвместен живот, то ако се познават условията на брачния живот, характерите на младите, винаги може да се направи преценка: ще бъде или не сполучлив бракът. И тъкмо това вършеха старите българи, когато женеха синовете си, без да ги питат — само по своя лична преценка.

Животът беше прост, безбурен. Четири качества трябваше да има момата: здрава, едра, силна, работна, по възможност красива. За времето на задругата нямаше значение богатството на момата, защото тя не наследяваше нищо. Красотата на момата беше условие, което натежаваше на везните. Има ли тези качества, момата ще бъде добра работница, майка и съпруга. И затова народът ни рядко познаваше нещастни бракове и раздяла поради лош съвместен живот.

[1] Това е то съдържанието на обществения живот и на историята, прекъснато от потопа и възстановено след него благодарение на благочестивостта на Ноя. ↑

[2] Не говоря за противоречията и борбите на селячеството с потискащите го феодални режими и техните носители. ↑

[3] Но нека бъдем точни: имаше още едно видно обществено положение, но то беше достъпно за всички: това беше кумството. Кумът — това е най-изтъкнатата личност в стария български свят. То беше единственият момент, когато човека посрещаша с музика,

поклони, целуване на ръка, трапези и шествия; когато го изпращаха по същия начин; когато беше център на всеобщо внимание и грижи; Когато можеше да командува всички и всичко. Няма нищо по-красиво за стария български човек от кумство и побратимство. Най-хубавото качество се изразяваше: „за пред кума“; най-неотразимата молба — „пред кум се вода не гази“. ↑

[4] Нататък ще имаме повече предвид мъжа, защото той, като пол, е главният носител на патриархалното общество. ↑

[5] Това, което момъкът най-много можеше да получи преди сватбата от либето си, беше: да ѝ бръкне в пазвата, което можеше да става само в гората при бране на гергьовските китки и есен при белене на царевицата, когато за прикритие служеха тъмнината на големите дворове и обелките от царевицата, „шашляко“. ↑

[6] Но днешните наши преценки могат да бъдат само сравнителни, не и оценъчни. Този плътски етап от любовта е нещо тъй естествено, както е естествена любовта на младия Вертер, изтъкана главно от нравствени елементи: от сродството на душите, от еднаквостта на възгледите, от връзките на личното и обществено другарство. Поради това не можем да кажем, че първобитният човек е гледал очите и гърдите на момата тъй, както ние изглеждаме днес минаващите красиви проститутки, защото двете отношения имат съвършено различно историческо съдържание и обосновка; от плътското единение ние отиваме към плътското, което е израз на първото, поради което изневярата е признак на липса на същото. А връзките с проститутки си остават животински, безнравствен пол. ↑

[7] Тези сравнения показват тесния кръг от неща, които са извор на радостите на първобитния човек. Чувствата, легнали в основата на сравненията, идат от непосредна сетивна дейност: кършене тръстика, галене коприна, ядене грозде и симид. Днес е неизброим кръгът на постиженията, победите и радостите — стопански, политически, научни, — към които искаме да приобщим нашата любима, нашия другар по съдба, борби, радости и неволи. Достатъчно е прочитането на едно любовно писмо на кой да е книжно обигран гимназист, за да се види какъв богат душевен живот лежи в основата на днешната любов или е свързан с нея. ↑

[8] И това е трагедията на съвременния брак, в който трябва да съжителствуват две същества, възпитани различно, с различни навици,

характери, които превръщат брака в едно състезание на равноправен и търсец налагане егоизъм с всичката му брутална недисциплинираност.

↑

IV

След сватбата и „първото либене“ иде раждането на „първото чедо“, на второ, на трето и понеже жената нямаше право да почива никога, тя почва да старее, „да вехне“. Тя носеше отговорност за здравето на децата, за подреждане на къщата, за полската работа. Мъжът не по-малко надуваше. Все по-често и по-често, в минути на умора, на досада, пробягва тъжен поглед към безгрижната младост, чиито радости нищо не може да замести: възникват тъжните напеви на жал по младост:

*Доста си мома ходила,
отсега глава превързвай,
отсега кахър да береш;
свекър да чакаш от пазар,
либе да чакаш от нива,
девер да чакаш от гора...
Тъмна тъмница пред очи,
тежко желязо на ръце,
тежки кахъри на сърце:
тъмна тъмница — либето,
тежко желязо — детето
тежки кахъри — къщата.*

*Да знае мома, да знае,
да знае да се не жени:
женило е чернило,
чернило, мъжско патило.
Кога е мома при майка,
тя цъфти като трендафил,
тя расте като фиданка.*

*Кога се мома ожени,
тя се спарува и вехне,
Вечер я бият да ляга,
заран я ритат да става,
да иде рано за вода.
Да знае мома, да знае,
да знае да се не жени.*

Така протича най-безцветният дял от живота на първобитния човек. Едничките радости през този живот са забавленията през общите празници: служби, курбани, сватби, кръщенета. Това са празници на стомаха и на душата, която в това време е много по-близо до него, отколкото сега.

Всички тези празници са място на общо и дружно веселие, на обща и дружна радост, свързани с общо ядене и пиене. Това са театърът, киното, баловете, събранията на народа. Там се пеят песни, там се разказват спомени, там се правят шеги, там се проявява остроумие, там всеки разкрива и разлива душата си, там се дава израз на нравственото единение на стария задружен морал. Върхът на всички забавления са сватбите, които винаги са свързани с известна разпуснатост, и то в най-скромния от днешно гледище смисъл: тогава се позволяват закачки с чужди жени (с думи, щипане, цапане със сажди, някъде целуване), за каквито друг път се вади нож: в Александрово, Ловешко, и сега хвърлят на булките под сукманите запалени кълчища („пърлят ги“); играе се шарено хоро, т.е. мъже и жени размесом, и т.н. Други път такива „силни“ преживявания са безусловно забранени, по-право невъзможни.

V

Най-сетне иде старостта и човекът става „дядо“. В старостта има нещо красиво и нещо много тъжно.

Старите най-напред се радват на младата челяд, на внуците си:

*Овде дърво столовите,
столовите, грановито,
гранки му са до небеси,
а корени — сура земя;
гранки му са мили снахи,
а корене — синовете,
а връшките — млади внуци!*

И сега дори баба и дядо повече се радват на внуците, отколкото баща им и майка им. Дядото и бабата, бавейки малките деца, им разказват стари приказки, спомени, пеят им песни и с това отново мислено се връщат към младите си години, към миналия си живот.

Но има нещо тъжно, понякога страшно в последните дни на старите хора — тогава, когато са налегнати от „невярна“ и продължителна болест. Липсата на всякаква лекарска помощ превръща последните им дни в мъчение и ги кара да жадуват за покоя на смъртта.

Едно от удоволствията на старите жени е да седнат на слънце и снахите да почнат да им „кълцат“ въшките по главата. Понякога под музиката на тази сеч те заспиват. Най-голямата хвалба и най-големият укор на тази възраст за снахата е дали преглежда главата на бабата, или още не си е натопила и накървавила ноктите в косата ѝ.

Най-сетне старецът склопваше очи, изпратен от цялото село с подходящи плачове („виявици“), които рисуваха неговата кратка лична история и изразяваха неговото отношение към живота и обществото, т.е. какво губеше той със смъртта си. На тези „виявици“ ще се спрем после.

VI

Здравето и болестите са втората ос, около която се въртят битът и душевността на първобитния човек.

Здравето за селяка — това е самият живот. Здравето не е само правилна дейност на тялото, не само безболезненост, а и условие за устояване на непосилния труд. „Здраве и берекет“, това е висшето благо за селяка, за което той непрекъснато говори всеки ден във форма на благословии и поздравии. Има ли здраве и берекет, има всичко. Нека не се забравя, че тогава не е имало въпрос за гъстотата на населението и липса на земя и паша, а парите са играели много малка роля в затвореното натурално стопанство.

Селякът пиеше „здравица“ и при всяко дигане на чашата — едно от най-редките удоволствия — казваше:

— Наздраве!

— Живо, здраво ли сте? — беше първият му въпрос при среща.

— Да сте ми живи и здрави! — беше благодарността и благословията му.

Най-големите проклетия бяха насочени срещу здравето: „Да легнеш — да не станеш“, „По корем да се влачиш“, „Девет години да лежиш, на десетата да станеш“ и т.н.

Въпросът за запазването на здравето създаваше най-големите грижи на селяка и напрягаше неговия ум. Плод на тези грижи и усилия е цялата народна „наука“: народната медицина — дейността на разни врачки, баячки, магьосници, вражалици; народната химия и ботаника — билкарството и разните отвари; голяма част от народната митология; голяма част от народното изкуство — приказки и легенди.

Тази „научна“ дейност създаде първите бележити хора, наченки на жреческо съсловие у нас: врачки, баячки, магьосници, вражалици, прочути наблизко и далеч. Това бяха хора, които „знаеха“ тайната да въздействуват върху обожествяваните природни сили; които посредничеха между тези сили — „духове“, „божества“ — и човека; които можеха да връзват и развързват съдбата на човека; които в християнско време чрез присънване съобщаваха на хората волята на

светиите; които чрез съзнателни и несъзнателни лъжи влияеха по един неотразим начин върху общественото съзнание, формираха общественото мнение, създавайки и разпространявайки всички възможни плодове на лековерието, суеверието и невежеството.

VII

Вдовството беше един тежък удар върху тогавашния човек, макар че за мнозина днес то е истинско спасение. Оставянето на дребни деца без майчина грижа, оженването за вдовица, която довеждаше и свои деца, всичко това създаваше доста главоболия. Тук възникна въпросът за майката мащеха.

Но вдовецът беше страшилище като жених за момите. Той идеше от първия брак с изсъхнала душа, с угасени чувства и гледаше на втория си брак служебно. От него момата не можеше да чака онези сърдечни ласки, които младежът можеше да ѝ даде, поне в началото на брака:

*Калинка плаче, плаче, не рачи:
„Дувец е, мамо, слана есенна,
където падне, цветето гори;
ерген е, мамо, пролетна роса,
където роси, цветето кръви.“*

*Свирил, несвирил, Иване,
мама ме за теб не дава,
че ти е време минало
като на бивол кирия,
като на вран кон кушия,
като на стар вол оране,
на дърти хора игране,
на млада булка замая,
мустаци ти се повлекли
като съвлека^[1] по гнил плет.*

[1] Съвлека — стъбло от тиква. ↑

VIII

Ние изложихме кръга от събитията, които можеше да преживее първобитният уседнал селяк от затвореното натурално стопанство. Малко и прости са въпросите, които има той да урежда. Тесни са границите на неговата дейност. Близки са просторите, които може да надхвърли неговият поглед. Той не решаваше исторически задачи, не уреждаше световни въпроси, не водеше обществени борби, не се напрягаше чрез науката да обхване и покори всички сили на природата. Неговата дейност, неговият живот, неговите идеали и мечти, неговата съдба, неговите чувства и мисли бяха предварително установени, известни, ясни като на длан.

Простите му нужди не му създаваха много грижи, тяхното задоволяване му създаваше прости радости. Проблемата за щастието у него имаше много малко съставки:

*Телалин личи по града:
„Кой има рухо хубаво,
да носи да се наноси!
Кой има коня доброго,
да яха да се наяха!
Кой има либе хубаво,
да либи, да се налиби!
Ще дойдат години размирни,
та ще му жалба остане!“*

Не ми е възможно в рамките на настоящата работа да привеждам и противопоставям примери от сложността на живота, грижите, идеалите, мечтите, борбите, радостите, победите и пораженията на съвременния човек, включен стопански във всемирното стопанство чрез всемирното разпределение на труда; включен в световната политика чрез неделимостта на въпросите за мир, война и обществен строй; носен в световната умствена, нравствена, естетическа среда по

пътя на международното общуване, чрез книгите, вестниците, филмите, театъра, модните журналы: от сложната съдба на този нещастен човек, който воюва срещу всички, който напърга последните си сили, за да се закрепя и установи като стопанска и морална единица. Оставям това на опита на читателя. И макар че ние още не сме достатъчно далеч от стария ни бит, все пак малцина не чувствуват жестоката съдба на новото време, която е станала непоносима.

Нима нашият младеж, който още от отделенията почва да чете вестници и да мисли с международна мярка, дори със същата мярка да обсъжда собствената си участ, нима този младеж, който мечтае за световни пътешествия, за исторически чудеса; който заспива с образите на героите от историята, родна и международна; който държи под възглавието си животописите на великите хора и търси сходни черти с тях у себе си; който пълни главата си с планове, а тетрадките със стихове; който подражава по глас, движения, облекло на хора, чийто живот е бил историческа чупка; мигар този младеж днес може да се чувствувва ощастливен, ако само:

*хубави дрехи поноси,
хубави моми полюби,
шарени китки позема
по студените кладенци.*

Нима може от сърцето на съвременната глезла, проявите на чиято суета са неизброими, да се откъсне простата, но толкова красива песен:

Мило ли ти е, дружке ле

.....

И съвременният човек, който върви по улиците и си приказва сам, ръкомахайки на образите на неспокойната си мисъл; който обсъжда няколко работи изведнъж; който живее с неотлъчното чувство, че все е оставил нещо несвършено; който не се движи, а тича;

който лети с машини, държейки часовника в ръка; който мери времето не с копрала, а със секунди; който не живее, а гори; чиято коса е окапала, чиито нерви треперят като листата на топола; който едва доживява 60-годишна възраст; този културен неврастеник не може да не се удивлява, когато вижда колко малко задачи решава първобитният човек, колко малко връзки го свързват с живота, с колко малко усилия е щастлив!

Когато един студент на изпит казал, че амебата няма отзад отворстие, професорът се изсмял и забелязал:

— Не можете никога каза какво няма амебата отзад.

Никога не можем изказа какво липсва на съвременния човек. Глаголът „трябва“ днес е най-много спряганият глагол. Някога не беше така.

Съдържанието на благословиите, които широко се пилееха по сватбите — при всяка чашка трябваше да се благославя, — беше винаги едно и също, и то за всички:

Хайде хаирлия да е!
Да остареем, да побелеем!
У дома берекет!
Кого гониме, да хванеме!
Който ни мрази, по корем да лази!
Къде кърмиме, да хиляди!
Къде ореме, на земя да надтегне!
Който ни бие, бог да го убие!
От небе да тече, от земя да расне!
Хайде наздраве!
Да сте здрави!
Да сте честити, непроменити и благословени!
Къде ходите, да наодите (да не губите)!

Това бяха всички висши и низши нравствени и веществени блага на първобитния човек. „Други не може да се притурят“, обясняваше ми с известно негодувание дядо Димитър Цеков, когато се учудвах, че кумът на всяка чаша три дни през сватбата все тези благословии изговаря.

Виявиците, т.е. посмъртните оплаквания, също изразяват първобитната простота на селяка. Смъртта, прекъсвайки нишките на живота, прави един напречен разрез на съдържанието му. От виявиците именно се узнава историята на човека, животописът му, дейността му, нерешените задачи, които е оставил, радостите, от които се е лишил, значението, което има животът му за него и обществото, изобщо цялото съдържание на този живот.

Сестра оплаква женен брат с деца:

Бате, ти беше арен. Ти остави добри спомени. Ти зажда, ойде си. Жена ти па че се ожени, но кой че ти гледа децата? Язык за децата.

Виявица за баща:

Боже, боже, тате, ти си зажда, ние какво да правим без тебе? Кой че ни управлява, кой че ни учи, кой че ни акъл дава? Тате, защо не си поживя още малко! Ти си имаше хубаво имане — можеше да си живееш повече. Кому го оставяш? Ти си го убаво чуваше. Ние не умеем да го пазим. Ние че го разсипем. Боже, тате, тате, на що ни оставяш? Ние се на тебе надааме, с тебе, тате, да поминем.

Виявица за стара майка:

Мамо, ти си умря и ни остави. При кого че дойдеме, кой че ни дойде? При кого че идеме на прочка? Ти ни срещаше, ти ни гледаше, ти ни дари даваше. Е, мамо, ти си умря: да бе поживяла, щехме страшно убаво да те чуваме.

Ако майката има неомъжена дъщеря:

Мамо, мамо, оти остави Бона? Кой че я удари, кой че мамо, сватове да сретне, кой че сватове да изпрати, кой че ни, мамо, госте нарави? Кой кико да я гледа, тя че си остане мома без майка. Без майка е лошо.

Майка плаче за сина си ерген:

Сине, оти ме стара остави? Твоите другари се ожениха. И аз мислех, синко, да те женя, ти, синко, да ме чуваш: твоя невеста мене да гледа, а аз сега тебе, синко, да отреждам. Боже, що ми детенцето зема?

Виявица за мома:

Черко, черко, добри ти дари направих, не можа да ги ползуваш. Що ти сватове не додоха? Ето какви сватове додоха, тебе да те водят, попа да те венчае... Твоите другарки се ожениха, маже си зеха, деца си очуваха, тебе те черна земя изеде, твоите дарове се у ковчега скапаха. Няма кой дари да ти изчука, кой дари да ти проветри.

Пристига тетка Божана:

Василке, Василке, тетка ти Божана доде. Защо не станеш да я посрещнеш, както я другош посрещаше? Сега кой ще ме посрещне? Ти, Василке, къде ще идеш? Твоите дари, лелино, кой ще ги носи? Защо не каза кому да ги дадем?^[1]

[1] Тези виявици — „надгробни речи“ — записах по показанията на Дим. Цеков, гара Земен, Радомирско. ↑

IX

Хаотичността на днешния обществен живот ни поднася постоянните изненади на съдбата. Ние не можем да изброим посоките, от които може да се стовари удар върху главата ни. Първобитният човек знаеше всички добри и зли сили на съдбата си и затова народната песен често си служи с метода на изключването:

*Бре, Деяне, мили синко,
що си сърден, яден, сине?
Дали ти е стадо болно,
или ти са псета бесни?
Или ти е зла дружина,
или ти е зъл ке'ата?^[1]*

*Сочувай, боже, овога
нашето домашина:
от тъмни ночи,
от кални друми,
от гнили мостове,
от пияни гости,
от бесни свини,
от пияни жени!!*

[1] Щом стадото е здраво, кучетата не са побеснели, другарите добри и кехаята на място, работата е наред. Отдругаде удар не може да дойде. ↑

Х

Простотата на обществения живот, липсата на особено подчертани обществени противоречия в рода, задругата и селото, липсата следователно на обществени борби, обуславяше липсата на нужда от особено управление, което да урежда вътрешния живот на селото, рода или задругата по пътя на принудата. Освен данъците и повинностите на чуждата на народа феодална власт никакво друго управление не му тежеше.

Ръководството на ограничения и прост обществен живот принадлежеше на най-старите без оглед на останалите им лични качества. Те бяха глави на рода и задругата. Това ръководство беше толкова просто, че не се нуждаеше от особени лични качества. Достатъчен беше нравственият авторитет на старостта. Това е обществената основа на известната някогашна почит към старите, стигаща до култ. Днес, когато не възрастта, а други лични качества са от решаващо значение, тази почит е малко понятна. Древните хора обаче почнеха ли някоя нова работа, винаги казваха:

— Айде да питаме старио, он повече е живял, повече е патил, по̀ знае.

И наистина мъдростта се добиваше не от четене и научни изследвания, а беше последица на дългия личен опит, на случайното наблюдение.

XI

Какъв беше мирогледът на древния българин, неговият идеал за живота, неговият нравствен идеал?

*Що е живото:
да си усладиш душата,
да си подумаш,
да се облечеш.*

„Да си усладиш душата“ — това беше гастрономията на стария българин: неговата душа се услаждаше не от романи, философски формули, симфонична музика, а от печени агнета и руйно вино, особено когато това ставаше сред хубавата природа, към която нашият народ винаги е имал живо чувство, и когато беше придружено със свирни, песни и вити хора.

„Да си подумаш“ — това беше нравственото общение, споделянето в разговори — „приказки“ — на радостите и неволите, на преживяното и надеждите за бъдещето; разкриването и сливането на старата, изпълнена с дружна човещина първобитна душа с душата на приятеля, съседа, дори с душата на срещнатия случайно по пътя — защото в лицето на другия първобитният човек виждаше повече приятел, отколкото враг.^[1] Думането ставаше в селски разговори, по народните празници, през известните зимни вечери край искрящото огнище, през време на пътуване, при случайни срещи и пр.

„Да се облечеш“ — това беше пък естетиката на древния българин. Той имаше естетично отношение към хубостта на природата, на човека и животните, но лично той се грижеше за красотата само на градината с цветя, на шарените черги и на облеклото. Останалата красота той я намираше готова, дадена.

По правилото, че човек има за идеал това, което няма, ние можем да разберем от колко малко неща се е нуждаел древният българин, а що се отнася до това, що е имал, от което не се е нуждаел, което не е

включвал в идеала си, ние също знаем, че не е особено голямо. Всичките му нужди, радости и грижи се въртяха около един витален режим: около грижата за средствата за потребление и самото потребление.

[1] Затова и с думата „човещина“ ние изразяваме братското отношение между хората. Тази дума е стара. Днес под „човещина“ би трябвало да разбираме вълчето отношение между хората. ↑

ХІІ

Старият режим на гастрономия, „на услаждане душата“, създаде култа на хляба. Трябва да прочетете прекрасната, съдържаща най-точни и подробни сведения за нашия първобитен живот книга „Кюстендилското краище“ на известния наш географ и етнограф Йордан Захариев^[1], за да имате представа за храната на древния българин. Култът на хляба е израз колкото на зависимостта на човека от природата, от полето „хлебородно“, от плодородието и неурожая, толкова и на бедността, на която го обричаше първобитната техника на труда, феодалната власт, неумението да си приготви храна, и най-сетне — израз на простотата на вкуса и на гастрономическите нужди.^[2]

Бедността на първобитния човек го кара да казва: „живее си“ за тогава, който е добре, който е „добар“, т.е. имотен, и с това иска да рече „ние мрием“.

Той не казва „ям“, а „ям хляб“, „изкарвам хляба“. „Че апнеш малко леб, та тогава че одиш“ — тъй се кани гостът. Хлябът бе главната храна на българина. Дори в еснафските семейства законът на трапезата беше: гозбата да се топи, да мокри и прокарва хляба.^[3]

Чорбата и лютото бяха двете вълшебни средства за прокарване на хляба и за пълнене на „мешината“.

Момата не иска дюлгерин, а чифчия (зеделец), защото:

*Дюлгерин яде спукан просеник,
спукан просеник и рядка коприва.
Чифчия яде бели самуни,
бели самуни, чести бобове.*

Чести (гъсти) бобове — как ви се вижда?

„Добър ден, благ ден“, това бяха дни, когато се ядеше благо, блажно, месо или масло. Такива дни обаче бяха много редки.

Тази мизерия създаде култа към хляба като основна храна. Когато на една гладуваща жена дали парче бял хляб, тя започнала да го

целува. Защо? По-разумно и естествено беше да започне да го яде, защото е гладна, а хлябът е за ядене. Не — за нея хлябът е станал нещо непостижимо, мечтано, нещо недостъпно; ограден от силни чувства, обикновеното отношение към него е променено. Той вече не се яде, той се милва и целува.

В такива преживявания корени и култът към хляба, в който хлябът се изтъква като обожествявана сила. Нагазването, настъпването на хляба е най-голямо престъпление. Падне ли парче хляб на земята, взема се, целува се (за прошка) и тогава се яде. На котето хляб се хвърля, след като се целуне. Хляб с мръсни ръце не се меси и не се яде. Домакинята, когато меси хляб, постоянно си мие ръцете. Нощви, обвивки на хляба, всичко е чисто и прано. Преди ядене всеки е длъжен да си умие ръцете и тогава да яде, т.е. да пипа хляба с умити ръце. Тежко и горко на едно дете, ако отиде по нужда и държи хляб! Трохите от трапезата се събират и се хвърлят само в огъня.

[1] Издание на Българската академия на науките, София, 1918. ↑

[2] Народът ни беше дигнал ръце от войните и размириците през Първото и Второто ни царство, когато трябваше да дава конак на минаващите войски. Турците го освободиха от това задължение, но го изтикаха към гладните планински краища. ↑

[3] Това — да ядеш съчетано две манджи, да си сложиш мляко в чорбата или в яденето, да ядеш гозба без хляб — беше най-велико престъпление. Най-висшето благоволение към нас като деца беше да ни счукат бучка захар на стола, да я изтопим с полупшеничен-полуцаревичен хляб. ↑

XIII

„Думането“ на народа не можеше да съдържа нещо повече от живота му, защото беше негов израз. И ако днес ние, за да подиграем един безцветен разговор, казваме, че се е отнасял до времето; ако, когато няма какво да кажем, правим бележки около това „време“, някога тези разговори бяха изпълнени главно с колебанията на времето, защото от това време зависеше цялата съдба на древния българин.

Темите на разговор бяха върху известни на всички неща; всеки знаеше какво ще каже събеседникът му и беше въпрос само на превара, който да приведе установената за случая формула или поговорка. Понякога на тъкмежи, годежи, сватби и пр., когато имаше по-продължително ядене и пиене, за да има разговор, сватовете създаваха привидни разногласия, спорове и пазарлъци, в които изпитваха остроумието си.

Известен е старият народен етикет, когато се срещнат две жени или двама мъже, да се разпитват най-подробно за всичко, което засяга работата, живота и здравето на всички членове на семейството, на близките роднини, та дори на съседите и приятелите. Може вчера същият разговор да е станал между същите лица, днес той отново по същия начин ще се повтори. Може в един ден двама, трима от една къща да отидат да навестят старата си баба, тя по един и същ начин ще разпита всичките за всичко, което става у тях, макар че вече за втори или трети път чува това само през този ден.

Вие често сте имали случай да наблюдавате как някой стар човек умира от мъка във влака, когато е попаднал между съвременни хора, които мълчат, носейки в душата си някоя мъка, някоя търговска или престъпна тайна, мизантропия или надменност, и с които той не може да си „подума“?

Чрез това „думане“ се е установявало общественото мнение. Днес ние може да говорим за обществено мнение я твърде ограничени рамки, защото всяко лично, философско или политическо мнение е едно теоретизиране на интереси, на които служи за оправдание или

маска. И понеже днес няма всеобщи интереси, няма и всеобщо мнение. Ние държим за „общественото мнение“, когато е благосклонно към нас, но малко го зачитаме, когато ни осъжда.

Личният и обществен живот някога се уреждаше от обичаи, вечни, известни и непоклатими. По кой въпрос отделният човек можеше да има отделно мнение и защо? По обществената уредба? — Тя беше установена от обичая и се налагаше по естеството на нещата еднакво за всички. По личния живот? — Но той също беше еднакъв за всички. По въпроса за брака? — Но хората се женеха на възраст, когато не бяха в състояние да имат мнение, дори понякога и нужната полова потентност, а и, общо взето, нямаше място за особени разногласия.

Общественото мнение беше израз на господстващата нравственост и се изразяваше обикновено в поговорки. За да се узнае, достатъчно беше да се попита „тата“. То рядко беше дразнено. Малкото престъпления, които възбуждаха това мнение, бяха главно прегрешенията на вдовиците, женените и случаите на кръвосмешение. С тези прегрешения се свързваха природни бедствия: град, суша, наводнения, скакалци. Врачката пускаше слуха, възбуждаше суеверието и тогава за виновния нямаше място вече в селото. Той се изолирваше, никой не говореше с него, никой не му даваше огън, не му правеше услуги, не го поздравяваше, не отговаряше на поздравите му, не дружеше с него, не го канеше на сватби, служби и кръщенета; където иде, хората млъкваха, никой не се сродяваше с него, не женеше децата си за неговите. За такъв човек единствено спасение беше изселването.

Силата на това обществено мнение, запазена дори и през епохата на еснафския индивидуализъм, превърната в съвест, в глас на самоосъждането, даваше поболявания от мъка за извършеното престъпление, които често свършваха с лудост или смърт.^[1]

Езикът на народното „думане“, на народната песен, също е израз на битовата и душевна простота на първобитния човек. Понеже неговите преживявания са малко и определени, той за всяко нещо е установил характерния му израз: равно поле, гора зелена, вода студена, дърво високо и др.

Неговото мислене беше първобитно, чрез представи, чрез образи, или както го наричат днес, психологично мислене, в противовес на логическото. Той нямаше думи и идея за отвлечени

понятия, изразяващи главно сложни отношения като: „възможност“, „действителност“, „причиненост“, „предположение“ и т.н. Поради това той не можеше да говори освен образно, поетично. С такива образи той изразяваше и най-сложните наблюдавани от него отношения, за които днес употребяваме безцветни думи:

*Девет годин гурбет ходя,
коня вода, пеши ходя,
друм минавам, за друм питам,
вода газя, жаден ходя
зарад тази малка мома.*

*Рано рани малка мома,
рано рани в неделя.
Съзрели я дюкянджиу,
сбъркали са драмовете,
съзрели я терзиите
объркали конците си,
срезали сукната си.^[2]*

[1] В Троян през годините 1925–1928 двама умряха от „съвест“. Един уби в пияно състояние своя съселянин, а едно момиче предаде един политически престъпник, който беше убит на самото място като разбойник. ↑

[2] Къде е образната сила на народната песен за нас? Първо, тази песен е плод на народните гении, а не на хора, които са станали писатели, защото в друго не им върви; второ, защото е плод на точно и тънко наблюдение и познание на възпяваните неща, а не на наблюдение от архивните канцеларии и от столичните кафенета; най-сетне, защото всички сравнения и образи са заемат от средата, в която е включен описваният предмет, и следователно са едностилни, което значи, че разширяват картината на описвания предмет, едно изискване, което се нарушава и от най-добри наши белетристи, сравняващи

парата на шопското гърне с парата на локомотив, правите горски дървета с телеграфни стълбове. ↑

XIV

Най-сетне облеклото на древния човек може да ни служи като пример за размера на тогавашните нужди и сегашните, за размера на тогавашната и днешната суета. Ето гардероба на днешната дама: манто (зимно, пролетно, лятно), костюм, жилетка, болеро, блуза, палтенце, жакетче, пола, рокля, ешарп, шлифер, коланче, цвете, фишу, презрамки, шалове, шалчета, ръкавици, чадъри и пр., а отдолу: сутиени, корсажи, комбинезони, гащи, кюлоти, ризи, шемизетки, чорапи, обувца, пантофи, чехли; за нощем: ризи или пижами; роба или пеньоар; за плажа: кимоно, шалвари (пижами), костюми (майота), гумени обувки и шапки, налъми. Всички тези парчета са предмет на специална суета, внимание, грижи, на тях е посветена специална литература и индустрия.

На някогашната мома стигаше:

*на тънко кръстче коланче,
на бяла гушка герданче.*

Но дори и най-новото време не даде повече от следната картина:

*Послушала го Селима,
облече кафтан доземи,
нареди бисер до вежди,
опаша си сърмен колан,
на колано сребро пафти,
върви жълтица до пояс
и тия златни пръстене,
на си ойде на орото.*

И женската суета, израз на нравствената празнота на съвременния човек, на манията му да блесне със своето богатство и лична сила, която е взела неописуеми форми, която у нас опропастява домашни бюджети, служебен морал, здраво отношение към хората и живота, тогава най-много можеше да накара жената в турско време да желае:

*на висок чардак да стои,
през джамлия пенджур да гледа,
с бели були да хорати.*

— за което беше готова не да проституира скритом или да кара мъжа си да прави престъпления, а да стане „бяла ханъма“.

XV

Най-сетне, за да приключим с душевността на първобитния човек, трябва да се спрем и на неговото познание, на обясненията му за света, за причинните зависимости и на основаните върху това начини да се въздействува върху природата. Това е всъщност историята на нашето невежество, лековерие и суеверие, историята на нашата митология, на първобитното ни езичество, историята на баянията и магиите, изобщо на цялата ни теоретична и приложна първобитна „наука“.

За познаване на света древният човек има само едно средство — простото наблюдение. Чрез това наблюдение той стига най-много до установяване на известни механически закономерности, механични причинни връзки. Понятно ни е какво би могло да се разбере от законите на химията, биологията и психологията без специални издирвания и системни наблюдения.

Чрез това наблюдение древният човек стигаше най-много до едно сравнително описание на наблюдаваните от него предмети. Плод на това описание са несравнимите сравнения на народната песен.

Описанието чрез сравняване се прилагаше не само към външните качества на нещата. То се прилагаше и към действията и отношенията. Там обаче то вземаше вид на уподобяване:

*Како орел високом,
како лисица итрином,
како риба дълбоком,
како вук якотом,
како заяк бръзином,
како сърна бегаечи и пръхаечи...*

И пр.

Това сравнение и уподобяване (аналогия) древният човек смяташе и за обяснение, и то не само като въпрос на красиво говорене,

като:

*Никола, море, Никола,
що ми си толкоз хубаво?
Дал' те джугери дялаха,
ил' те златари изляха?
Кога ме майка раждала,
за топола се е държала,
у слънце е гледала,
под трендафил е седяла,
в прясно ме мляко банила,
с руйно ме вино пошла.*

Главният предмет, който е служел за сравнение, уподобяване и „обяснение“ на движението, промените и причиняващите ги сили, е бил самият човек. Тук са корените на одухотворяването (анимизирането) на природата, на нейните сили и явления и на човекоуподобяването (антропоморфизирането) на същите. Обяснението на механичната причинност е било заместено с митология — природните явления се схващаха като плод на сили, подобни на човека; биологичната причинност е била заместена със суеверието на врачките. То като причина на всички болести сочат човекоподобни духове-сили; плодовете на душевната причинност — сънища, илюзии, халюцинации, бълнувания, болестни прояви — са били тълкувани като поява на вампири, таласъми, живи и здрави, самодиви, караконе и т.н.

Сравнението и уподобяването са били изходната точка действаването на първобитния човек, те са ръководели неговото въздействие върху силите на света, неговото причиняване.

На Ивановден всеки се „баня“, за да бъде цялата година „здрав като дрян, весел като здравец, прав като кукуряк“; на годежа, когато ломят погача, всеки гледа да отломи по-голямо парче, за да бъде у него по-голямото плодородие, булката, когато влиза в къщата на мъжа си, маже вратата с мед и масло, за да върви новият им живот „по мед и масло“; свекървата ѝ слага юзда и я води, за да се води булката по нея; преди да си легнат младоженците, развързват им всички възли, за да

им развържат вързаната с магия любодейна сила; когато раждането закъснее, „тежката“ носи зоб на жребец, да не би да го е видяла, кога е възседнал кобила, понеже кобилата носи 12 месеца и 3 дни; рожбата прилича на този мъж, когото жената е видяла, когато пръв път детето е мръднало в „мешината“ ѝ; при раждане отварят всички врати, за да се отвори пътят на детето; при раждането родилката най-напред пие вода, прекарана през совалка, за да се словне детето бързо като совалката в стана; молитвената вода слагат в стомна в „чешмурка“, за да се раждат занаятчици мъжки деца (деца с „чешмурка“); родилка, кога ходи по нужда, си захапва косата и си подвива на пояса престилката, за да не ѝ изтече млякото; който носи от попа молитвена вода за родилката, сяда да си почива на три места, за да не роди до три години друго дете; за да не изтече млякото на родилка, не се подава при сбогуване ръка и всеки ѝ оставя по някое влакно от дреха или месал.

За да бъде детето работно, при кръщаването, докато попът кръщава, майката прехвърля през ръката си всички видове работи, които иска да работи детето; пере, шие, меси, плете и пр.; жените, чиито мъже „кръшкат“ и „си вадят очите с чужди жени“, на Преображение пробиват дупка в средата на добре цъфнал слънчоглед и през нея прозират мъжете си — отсега нататък мъжете им ще се преобразят и ще се обърнат с лице към венчаните си жени. На Св. Симеон не се дава нищо от къщи, за да не избяга плодородието от къщата и да иде у съседите; с орехите от бъдната вечеря ловят крадците: „като тропат они, така да се разтропа тайната на айдуците“. За да пренесе плодородието от една чужда нива, магьосница откъсва няколко класа и ги пренася в своята нива. На Митровден селянинът пъди мишките така; „Всички ратаи слушаха, изслушаха, отидоха си. Хайде идете си и вие.“^[1]

Голяма част от обредните форми на обичаите представляват именно такива действия, при които чрез наподобяване се мисли, че се прави причиняване. Някои от тези действия сега са почти неразбираеми за нас, особено пък като бъдат снабдени с обясненията на някои битоописатели, които смятат, че обяснението е написване на няколко мъгливи фрази, като „мистично“, „митично“, „езическо“ и пр.

За да въздейства върху одухотворените природни сили, древният човек им се моли, тъй както се моли на съседа си за огън или за малко брашно назаем, и смята, че молбата му ще бъде чува, тъй

както никоя молба в старо време по задължение на дружния морал не оставаше неудовлетворена. Това е същността на всички молитви към божествата.

Но своите молитви древният българин придружаваше и с угощение за събуждане добри чувства у божествата, за „услаждане на душата им“. Това пък е смисълът на всички служби и курбани, при които се коли добитък, т.е. при които се принася жертва — „служи се“, гощава се божеството; одухотворената природна сила или болест.

На Бъдни вечер домакинът изнася трапезата вън, слага я на земята и вика с все глас:

— Джермане, джермане, облачее! Дойди да вечерамо! Съга да дойдеш, а летоске очи да ти не видимо ни на нива, ни на ливада. Съга смо приготвили леб, ошавке, боб, ореси, семе, бели лук — сичко е пуню, по ракия най-вече.

Когато лятно време се зададе градоносен облак или почне да вали град, викат:

Тамо, Джермане, тамоо! У пуста гора Олелия, дека нема овце да блая, дека нема крави да рикая, дека няма тщета, дека нема деца да плача, дека нема мачка да мауче... тамо, божке, тамооо, у пуста гора Олелия, у-у-у, лу-лу-лу-лууу...

Всичките благословии на старите хора всъщност са молитви към божествата, изградени върху сравнението и уподобяването:

Да се похвали година с аир и берекет, с беле пченице, с дълге ръженице и весела челед. Амин, дай боже! Аирлия да е! Да ни е честито, да е благословено! Божич да ни

помага у волове, конове, у овци. Айде съга весела куця и догодина със здраве!

Да сте здрави като камък. Да остарееете и побелеете като Стара планина. Колкото песък у морето, колко листи у гората, толкоз здраве в тази къща.

И т.н.

Някъде изрично е споменато, че исканото ще се даде от замоленото божество, другаде това не се казва, като нещо саморазбиращо се:

*Овай грошина
от нашио домакин,
ако е бел,
бело му е поле от овци;
ако е цървен,
дървени му двори от говеда.*

Към одухотворяваните от него природни сили човекът се отнасяше по човешки. Той не поменаваше името на вълците, поганците — мишките — и змиите на празниците, които им беше посветил, за да го забравят. Той говореше само добри работи за баба Шарка, която бабичка ходи и прислушва и ако чуе лоша дума за себе си, се сърди люто. Той оставяше най-хубавите части от храната за гощаване на известни болести; ако болестта беше епидимична, цялото село я правеше служба, т.е. угощаваше я, и пр.

Но някои болести по хората и добитъка се гонеха тъй, както се гонеха лоши хора и кучета. По-безстрашните селяни вземат дървета, пушки, тояги, коси, сърпове, тичат от къща в къща, от плевник в плевник, мушкат по сеното и сламата, разхвърлят дрехите и вълната и със страшни закани и псувни пъдят болестта.

На една жена умират деветте деца едно след друго. Побесняла от мъка, тя взема дебело дърво и почва да удря от къше на къше:

— Излизай оттука, чумо, холеро! Тука ли си гнездо
направила, уруспийо? Изтри, изеде ми дечицата! Защо си
виснала тука?

Със заплашване се карат дърветата да раждат.

На Бъдни вечер излиза един от домашните с брадва в ръце и
отива при дърветата, които не са родили миналата година. На среща му
застава други.

— Тая ябълка ли неще да ражда, сега ще я отсека! —
И замахва с брадвата.

— Недей я сечи — моли му се другият и му задържа
ръката. — Тя ще почне да ражда. Аз ще ѝ стана поръчител.
Прости ѝ!

— А-а-а — ръмжи заканително палачът, — сега ще я
отсека.

След като поръчителят успее да изпроси прошка, обръща се към
дървото:

— Па да не ме засрамиш! Не видиш ли, че ако не бях
аз, тази лудетина щеше да те отсече.

Магиите бяха също начини за въздействиране върху природните
сили. В основата си те почиваха също на пожеланието (молбата) и на
сравнението и уподобяването. За да „запрат на някого говедата“, т.е. да
отслабнат, да не дават мляко, да не раждат и пр., оставя се яйце
„запъртък“ пред прага на обора. За да се разтуря тази магия, това яйце
се натрошава на кръстопът и се разхвърля на всички страни: когато се
съберат парчетата, тогава ще се изпълни магията. За да отмъстиш на
омразен човек, вземаш от „смрадо“ (изпражненията) му, слагаш го в
кърпа, прокараваш ги през ушите мотика и го слагаш на бряг, който се

рони: както се рони: както се рони брегът, така и човекът ще се рони и след не дълго ще умре.

Но за да поразят въображението на клиентите си, врачките, които са в голямата част мошеници или самовярващи си болни хора, си служат с предмети, които вълнуват силно въображението на древния човек: камъчета от кръстопът, облекло на змии, кости и гръкляни от вълци, късове кожа от цигански решета, петала от умрели магарета, коса от умряла жена, изпражнения от обесени хора, парче от дреха на удавник, кора от дърво, където се е обесил човек, сажди от запустяла къща, конци от нищелки на умряла жена и пр.

В това отношение читателят сам достатъчно е чул, чел и достатъчно може сам да наблюдава, ако се интересува от тайния умствен живот на по-старите хора от днешното село, па и от града, където разните гадачки имат клиентела от всички среди.

Това е в общи черти душевността на древния българин. Значителна част от тази душевност още може да се наблюдава у нас, от който факт трябва да се теглят всички научни и делови заключения. Поради това ние противопоставяхме на стария бит най-добре изразените форми от новия съгласно правилото, че едно развитие се характеризира с най-изпъкналите му и развърнати форми.

В една следваща студия ще обсъдим въпроса за самосъзнанието, самочувствието, самоусещането на стария първобитен човек, израсъл в разгледаната тук обществена среда, с оглед на развитието на личността: от дружния човек безличие, през човека личност, към човека себичник.

[1] По-голямата част от материалите на тази глава съм заел от Йордан Захариев, „Кюстендилското краище“, изд. на Българската акад. на науките. ↑

ВЪРХУ БИТА И ПСИХОЛОГИЯТА НА НАШЕТО ЕСНАФСТВО

I

Защо резултатите от последните общински избори се превърнаха в една изненада? Защо в нашия политически живот често виждаме надигането на една вълна от бунтовно напрежение, която, вместо да даде искра, изчезва в отлива на един политически опортюнизъм? Защо у нас не може да се създаде култ на „силната личност“? Защо българинът каза: „Ако някога България роди гений, това ще бъде геният на завистта?“ Ние мъчно бихме намерили пълен отговор на тези, както и на редица други въпроси из нашата обществена практика, ако не познаваме основно битата и психологията на значителните слоеве от нашия народ.

В настоящата статия ще се опитам да обрисувам основните черти на битата и психологията на нашето еснафство.

Както всяко явление, еснафството има своята история затова неговото разглеждане не може да бъде освен историческо. До XVII век занаятите у нас заемаха твърде малък сектор от народното стопанство. На това съответствуваше незначителната роля на еснафите в обществения живот. От XVII век започна цъфтежът на занаятите, който легна в основата на нашето Възраждане. Освобождението беше начало на новата ни държава и край на класическия период от историята на еснафството. Днес това еснафство съществува само като един обществен остатък. Срещу 131 000 занаятчии и помощен персонал, работещи в 69 000 работилници^[1] стоят вече към 250 000 работници. Индустрията непрекъснато спуска кепенците на малките занаятчийски работилници, превръщайки обитателите им в наемници.
[2]

Но влиянието на еснафството върху нашия обществен живот днес е много по-голямо, отколкото неговото значение в областта на стопанството, защото еснафството влияе не само със своето настояще, но и със своето минало. От социологията е известно, че при обществените промени най-напред се налагат новите стопански форми, след тях — политическите и дълго след тях се утвърждава новата, съответстваща им психология. Ние наблюдаваме феодална

психология и след ликвидацията на феодализма в областта на стопанството и политиката. Ние ще наблюдаваме еснафска психология у нас и след погребалния трясък на последния еснафски кепенк. Еснафската психология упражнява влияние върху нашия обществен живот не само чрез значителния слой от 131 000 еснафи. Неин носител са все още и всички среди от еснафски произход: пролетаризувани еснафи, интелигенция, чиновничество, дори и буржоазия. Колко семейства от еснафски произход могат да посочат повече от две поколения, които да ги делят от техния дядо, който, кривещ крака на кравай върху занаятчийския миндер, боравеше с иглата и аршина тъй сърчно, както днес се борави с четките и процентите; който седеше на трикрако столче и ядеше на паралия чукан боб; и парцалите, от чиито исторически потури все още могат да се намерят из къшетата? Еснафството организира днес своята съдба в обстановката на промишления и финансовия капитализъм. Както в своето стопанство, така и в своята психология то е повлияно от съвременния живот, който преиначава неговата класическа природа. Поради това разбирането на днешното еснафство като смесен исторически продукт предполага разглеждането на неговата оригинална, класическа природа.

[1] Занаятчийска анкета на БЗКБ от 1933 г. Бюлетин на БЗКБ, кн. 11 и 12, 1935 г. ↑

[2] В Габрово според братя Гъбенски История на Габрово, стр. 43 занаятчийските работници са били през 1880 г. — 863, през 1893 г. — 480 и 1902–317. ↑

II

Чувайки думата „еснаф“, днес ние правим презрителна гримаса и често пъти я употребяваме като обидна дума. Нашите илюстрирани списания дават образа на занаятчията или като някой стар дядо, който, закачил очилата на края на носа си, напразно се мъчи да вдене конец в иглата, или като някой съсухрен обуцар, привел се над обуцарска маса да кърпи подметки; или като някой налбантин, който обърнал гръб на някой вол или някое магаре, ги подковава. Статистиката дава занаятчиите с вечни задължения към банките и с купища протестирани полици.

Не е това обаче образът на нашия класически еснаф отпреди Освобождението, който, превръщайки местните занаяти в износни, създаде паричното стопанство и пазара у нас; който създаде местния ни търговски капитал; който, бидейки главният стокопроизводител и господар на пазара, бе централна стопанска и обществена фигура в нашите градове и главен носител на нашето Възраждане. Днес само старите селяни около пътищата, които свързваха нашите балкански, занаятчийски градове с Цариград, могат да разкажат колко километра са тичали, за да видят тържественото връщане в родните места на анадолските еснафи — върху арабски жребци с кожени дисаги, пълни с жълтици, с тежки силяси, набучкани с ками и пищови в напета арнаутска носия. Връщането на „анадолиите“ е било най-значителното събитие през годината. Ние можем да разберем бита и психологията на еснафа само ако ги съотнесем към тяхната основа — стопанския бит и неговите закони. Тук аз ще разгледам само елементите от стопанския бит на класическия еснаф, които са общи както за ония тетевенски занаятчии, които произвеждаха и продаваха само в Тетевен, без да го напускат, така и на ония копривщени, които през лятото шиеха дрехи в Копривщица, а през зимата заминаваха да ги продават към Цариград и Анадола, най-сетне и на занаятчиите, които години наред отсъстваха от родните си места, пълнеха тесните килии на Балкапан в Цариград и работеха по турските села, докато напълнят достатъчно добре кесията.

Самият Законодател днес определя занаята като „стопанска дейност, при която се усвоява чрез дълго и системно обучение“.^[1] Този ръчен труд, преди Освобождението трябваше да се заплаща от един потребител, който току-що излизаше от натуралното стопанство, когато сравнително малко хора ходеха на пазар, когато парите бяха рядкост. Тъкмо тия условия правеха еснафския труд извънредно евтин — хиляда бода за пара. Тия условия създадоха жестоката ос на еснафската икономика, имаща за полюси: денонощния труд и пестеливостта („Работи, додето ти се опулят очите; пести, додето ти държи коремът“).

[1] Закон за данъка върху приходите, чл. 8. ↑

III

Когато искаме да изразим най-тежката степен на непрекъснат труд, ние казваме: „Работа от тъмно до тъмно“. Този израз обаче е останал от времето преди въвеждане на петролната лампа. Ако днес, във времето на социално законодателство, на 8-часов работен ден, 25% от чираците в Троян работят от по 16–18 часа, то можем да си представим каква работа е падала във времето на „хилядата бода за пара“ *. Не е могло да бъде инак при непроизводителността на ръчния труд и при слабата му заплатеност.

По-важно е обаче да се види как се постига това, което законът нарича „усвояване занаята чрез дълго и системно обучение“. Това обучение се състои в преминаването на трите степени на еснафското развитие: чирак, калфа и башкалия (самостоеен майстор). Погрешно е да се гледа на някогашния 16 или 18-часов работен ден на чирака като на „експлоатация“, защото, ако чиракът, като чирак работи самичък за чорбаджията си, утре като башкалия, за него ще работят по същия начин двама, трима или повече чираци. Този непосилен труд представя системата на еснафско изпитание за издръжливост и на ловенето „шия“ за волската работа, която чака чирака, когато стане самостоеен. Това изпитание решава еснафството „да бъде или да не бъде“.

Тази система на еснафско обучение съдържа две правила. Първо: занаят се учи само при чужди хора. Установено е, че най-лоши са занаятчиите, които са научили занаята при баща си. Те са разглезени от грижите на майчината любов — да се не преумори синът, да не настине, да си поспи и пр. Ако еснаф бе написал библията, той би вложил в устата на бога завета: „Иди при чужди хора и се научи да ядеш чужд хляб!“ На това жестоко правило подчиняваха синовете си и старите бегликчии и търговци. Преди да станат търговци и закупвачи на данъците, младежите трябваше да минат суровата школа на „чуждия хляб“. Тази дресировка имаше и едно второ правило: от чирак, който прави сметка на чорбаджията си, човек не става, т.е. чирак, който прави сметка, какви печалби създава на чорбаджията си, почва да прави саботажи и става пленник на мързела и разхищението.

[0] Виж моята занаятчийска анкета, публикувана в сп. „Ведрина“, бр.40. ↑

IV

Собственото имущество, това е еснафската мярка за човека. Може да си много умен, може да не си лош човек, но нямаш ли собствена къща и собствен капитал, ти никога не можеш да влезеш в кръга на „добрите хора“.

— Та той още един пирон не е заковал, една кочина не е направил!

Но за да се стигне до собствена стряха и до собствен капитал, стопанският баланс на еснафа трябва винаги да привършва с излишък. А понеже в приходната му част цари законът за малките числа, то същия закон в още по-голяма степен трябва да важи и за разходната. Тук са корените на прочутата еснафска пестеливост, позната под името „габровско скъперничество“.

Пестеливостта на еснафа не е личен въпрос. Тя е правило от публичен ред. Никой еснаф не може да харчи повече от това, което материалното му положение позволява, ако не иска да се изложи на публично опозоряване, осмиване и дискредитиране. *

Затова всички, които днес отиват за заеми при Кочо х.Калчев, представител на старите еснафски традиции, не смеят пред него нито цигара да запалят, нито да говорят за ядене или за пиене.

Аз няма да изброявам случаите на куриозна пестеливост. „Габровският“ хумор достатъчно ги е популяризувал.

Към пестеливост и лишения еснафът привиква от системата на своя живот, от морала и от самообучението.

Месеци и години старите странстващи занаятчии се лишаваха от удобствата на семейния и домашен живот. Панагюрският джелепин оставяше стадото си, събрано из Сърбия, в Ихтиман, дохождаше в Панагюрище, оженваше се и бързаше да настигне стадото към Одрин. В тия лишения е кален характерът на голяма част от народа ни.

Нам ни се вижда чудно, че Генко Иванчин, горил свещ за 10 пари, за да намери изгърваните 2 пари. Ако погледнем на работата от стопанско гледище, тя ни се вижда безсмислена. Но ако я схванем от психоложко-педагожко гледище, тогава тя наистина се явява като

добро средство за създаване навик да се пестил. Бай Генко изгаря свещта не за да намери двете изтървани пари, а за да не изгуби навика да жали и последната пара. Ако днес прежали една пара, утре ще прежали грош, а другиден и къщата си.

За разбиране мярката на пестеливост може да ни послужи следният разговор, чул неотдавна:

— Пустият му Петко, уж не харчи, а пък всичко опитал.

— Какво направил?!?...

— Пил боза.

В пестеливостта на старите еснафи, както и на днешните еснафи от малките градове голяма роля играе организацията на домашното им потребление. Макар че еснафът живее от пазара, той се стреми да отива там като купувач колкото е възможно по-рядко. В домашното си потребление той провежда с всички средства началата на затвореното стопанство. Той потребява само максул, т.е. собствени произведения. Всеки еснаф си има нива, лозе, бостан; храни свиня за месо, коза за мляко, кокошки за яйца. Той сам си приготвя вино, ракия, дребна покъщнина. Жената тъче платна и шаяци за дрехите, меси хляба, приготвя сапун и всевъзможни предмети за домашна консумация.

Страхът да се не харчи парата, да се връзва в три възела прави от еснафа производителен университет. Този страх често взема парадоксални форми. Бай Стефан Урчев яде зелен боб от 30 лева кило то именно защото не иска да дава пари за зелен боб. За да запази от реката едно място с 20 гнезда боб и за да го напоява, той лично прави такива баражи, канализации, дървени виадукти, че домораслият му боб излиза повече от 30 лева кило то. Лятно време той изтичва ежедневно по 2 км и губи по 1–2 часа, за да види дали патките не са бутнали виадуктите и да поправи разрушенията.

Така създаваше своето имущество класическият еснаф. Той започваше с двете си голи чирашки ръце от нищо и с труд и пестене, събирайки капка по капка, грош по грош, трупаше камък по камък своето материално благополучие, оросявайки го с творческа пот обвивайки го с чувствата на съзнателно самоограничение и лишение.

Тези закони на еснафското стопанство създадоха еснафската собственишка стихия. Тази стихия се прояви в три направления: 1) собственически оптимизъм; 2) страхотна привързаност към дребния

интерес и към нещата от еснафското имущество и 3) в индивидуалистичното еснафско самочувство.

Класическият еснаф печелеше от един пазар, който непрекъснато се разширяваше. От друга страна, слабата производителност на ръчния труд не можеше да създаде свръхпроизводство и унищожителна конкуренция между занаятчиите, в която силният да надвие слабия; а западната индустрия се намеси решително в пазара на нашите занаятчии едва след Освобождението.

Тази обстановка забогатяването беше резултат почти на лични качества, главно на труда и пестеливостта. Всеки трудолюбив и редовен младеж по начало можеше да стане от чирак башлия да забогатее *ex nihilo*. Бедни оставаха само мързелите и пияниците.^[1]

И макар че конкуренцията на индустрията и законите на съвременното стопанство да направиха вече невъзможно забогатяването само от труд и пестене, еснафският стопански оптимизъм във форма на дребнособственически илюзии и до днес все още е деен и още се мярка като мечта в съзнанието на младите чираци.

Това несъответствие между стопанските закони и психологията можем да намерим изразено в статистиките за най-концентрирания занаятчийски град в България — Троян. Анкетата на БЗКБ в 1933 г. установи, че в 1933 г. в Троян е имало:

509 души самостоятелни майстори (башкалии);

117 души несамостоятелни майстори — наемници;

176 калфи;

47 — чираци и че като се почне от 1898 г., в Троян всяка година се откриват само 8 нови работилници. Ясно е при това положение, че нищожна част от тези 340 души несамостоятелни майстори, калфи и чираци ще станат башкалии. За да станат всички такива, необходими са 42 год. Въпреки това на въпроса на моята анкета между чираците: „Може ли днес да се стане башкалия?“ — отговориха: 17 души с да, 15 — с не, 10 души не могат да отговорят. Останалата част от анкетата показва обаче едно отражение на стопанското битие в съзнанието. На въпроса: „Как може да се забогатее днес?“ — отговориха: 7 души — от пестене, 8 — без отговор, 14 — от наследство, 2 — не може, 3 — кражба и единични отговори: „Който върви с колелото“, „Държавна далавера“, „Който плаща 10 кила за 8, а продава 10 кила за 15“, „Наследство, пестене и немъчени пари“, „Лъже, краде, получава пари

от баща си“ (двама), „Стават богати, които имат богати родове и ги назначават на служба или ако бащата е пенсионер“, „Нечестна работа“.

На въпроса: „Откъде може да се вземе капитал?“ 5 души — от спестяване от работа, 2 — не знаят, 4 — отникъде, 2 — като се заложи имотът на бащата, 22 — от популярната банка, ако имаш добри поръчители, „но мъчно се връщат“ — пише един, 1 — ако си честен — под лихва, 1 — откъдето дадат.

Еснафското стопанство днес е неустойчиво. То се колебае между забогатяването на отделни единици и съсипването на мнозинството. Това колебание от стопанството преминава в съзнанието на еснафа и определя неговото политическо съзнание и психологията му. Благоприятна стопанска конюнктура съживява еснафския стопански оптимизъм; обаче настъпи ли криза, еснафът се настройва антисобственически и минава вляво. Но за да можем да осветлим напълно колебанията на еснафа, нека разгледаме и втората проява на еснафската собственическа стихия — привързаността към нещата от еснафското имущество и господството на дребните интереси.

[0] И до днес троянецът гори три клечки кибрит, за да намери една. Той губи най-малко три надници в годината в борба да намали заплатите в популярната банка с 10%, което намалява с 0,0023% лихвения процент. Или за да спести 30 лв. (при средна задълженост 15 000 лв), троянецът губи 150 лв. Това правят дори и хора, в чиято партийна програма стои: минимална заплата — 3000 лв. ↑

[1] При положение, че чиракът ще остане постоянен наемен работник (несамостоятелен майстор) със заплата от 1500 лв., един работен ден повече от 8 часа днес за него се явява една жестока експлоатация. ↑

V

Мнозинството от старите еснафи, та дори и от днешните, започват да се създават от нищо. Те не само присъствуват на раждането на всяка вещь в тяхното имущество, но по-голямата част от тези вещи са възплъщение на техния личен труд и глад. Оттук иде и кръвната връзка между еснафската душа и дребните вещи (и свързаните с тях интереси).

Подпалете къщата на един еснаф и наблюдавайте какво най-напред ще почне да спасява. Той почва да изнася първата вещь, която види, безразлично дали това е някое вехто корито, някой празен сандък или чувал със скъпа стока. Той е свързан така тясно с всяка вещь от имота си, че не може да се откъсне от тази връзка и да направи преценка, кое обективно е най-ценно, та да го спаси най-напред.

Когато му изгори плевнята, той обикаля въглените и се тюхка: „Бре, мама му стара, вътре имаше един кош със слама.“ Плевнята са правили чужди хора, но нов кош трябва да прави самият еснаф и затова жали коша, а не плевнята.

Това е въобще психологията на дребния собственик. Майката на о. Пахомий през време на обсадата на Дряновския манастир всеки ден редовно излизала на двора да храни кокошките, макар че дворът бил непрекъснато обстрелван.

Като дете аз се учудвах на удоволствието, с което баща ми изяждаше коравите остатъци хляб от обета или вечерята и изостаналото ядене. Трябваше да стана сам глава на семейство, да изкарвам с труд хляба, от който оставаха малки сухи парчета, за да започна и аз с бащиното удоволствие да ги изяждам — „зян да не става“.

Ако не сте били в досег с еснафи, вие едва ли бихте разбрали какво значи „тревогата за недостригания калпак“, т.е. откъсването от недовършена работа. Еснафът може да тръгва на война, може да прави революция, може да умира — неговата последна и постоянна мисъл ще бъде мисълта за недостригания калпак.

И който не схваща тази страхотна привързаност на еснафа и на дребния собственик към тяхното малко имущество, той никога няма да е в състояние да ги разбира изобщо и да определя линията на политическото си поведение към тях.^[1]

[1] Избират един еснаф за кмет, а друг за помощник-кмет. Става въпрос за предимствата на кмета и помощник-кмета и се оказва, че революционното предимство на кмета се състои в това, че е успял да навърви като поръчител по заемите си голяма част от своите съпартийци, които го правят кмет, за да си плати дълга от по-голямата кметска заплата. Тези съображения се пазят, разбира се, в тайна. ↑

VI

В осветлението на тези факти ние можем да разберем стихийната бунтовност на еснафа и неговия опортюнизъм, които дават картината на неговите политически колебания.

Еснафът, бъде ли внезапно ударен в своите стопански интереси, в своя собственически оптимизъм^[1], веднага става отчаян и стихийен бунтар, особено когато може да се опре на силен политически съюзник.

Но поради дребнособственическата си природа той няма борческа издръжливост. Дребната собственост му осигурява път за отстъпление и нагаждане. Еснафът бърза с победата. Не дойде ли тя скоро, почнат ли първите поражения, бъде ли бит съюзникът му, изчезнат ли изгледите за лека и бърза победа, еснафът свива опашка и почва да очаква събитията със същата пресметливост, с която изчаква промяната в пазара на грънците или на сушените сливи. Оттук е извадено правилото, че дребният собственик винаги се нагажда към политически силния.

Нагаждането на еснафа към обществения терен се улеснява от кръвната му връзка с неговото имущество, което той мъчно жертвува, от дребнособственическите му илюзии и от увързаността му към ежедневните дребни интереси: да не се изпусне пазарът, да се обръснат в събота мющериите, да се плати полицата, да се спаси къщата от регулационния план, да се отърве от тежко облагане, да не уволнят сина му от служба, да се ореже навреме лозето, да се направи навреме туршията и пр., и пр.

Единствено Кочо Чистеменски в Априлското въстание запали дюкяна си и освободен от гнета на дребния еснафски интерес, се хвърли в борбата. Бенковски, който като терзия добре познаваше психологията на дребния собственик, за да направи въстаналите селяни от Средногорието непоколебими борци, извеждаше ги из селата и тайно палеше последните.

[1] В такова положение еснафът биде поставен преди Освобождението от черкезките обири (1860–1876), от Световната война (1914–1918) и от избухването на днешната криза (1929–1931). ↑

VII

Нека видим сега корените на еснафския индивидуализъм, като го отличаваме от еснафския егоизъм, който е едно по-късно явление.

Цялата дейност на еснафа е основана върху личната му инициатива. Той създава себе си от нищо благодарение главно на личните си качества. В разностранната си стопанска дейност, като се почне от приготвянето на стоки за пазара и се свърши с приготвянето на туршии, той разгръща всичките си дарби. Поради това еснафът е горд със себе си. Той изпраща на далечни роднини своя портрет, който го представя с най-добрите му дрехи, включая чадър, галоши, шапка, часовник и пр., с надпис: „Вижте как от нищо станах нещо.“ Оттук иде и естественият стремеж на еснафа: да бъде господар на собствената си съдба.

Този индивидуализъм, това гордо самочувство на еснафа, основано между друго и на стопанската му независимост, игра значителна роля в изграждането на националното ни самоосъзнаване. То беше здрав оплот срещу подигравките и елинистичните усилия на фанариотите и най-благодатна почва за Паисиевия повик: „Българино, познай своя род и език.“ Тази независимост и индивидуалистичното самочувство на еснафите се свързва с нашата демокрация и с широкото народно образование и игра решителна роля в новата ни политическа история.

Нашият еснаф е критичен. Той разбира добре езика на нещата. Ти можеш да го натиснеш и да го накараш да се подчини, използвайки дребнособственическата му природа. Но ти не можеш да му сложиш табелка: „Х. У. има винаги право“. Ти не можеш да му кажеш: „Аз съм месия. Чувствувам, че съм изпратен от провидението да спася българския народ“ — защото той ще ти се изсмее в очите. И напразни са всички усилия да се търсят между еснафите привърженици на „силната личност“, на водаческия принцип, на авторитаризма. Еснафът не продава за нищо в света свободата си поне да мисли и да преценява. Той може да мълчи, но не и да не разсъждава.

Индивидуализмът на еснафа в класическия период от историята на последния щастливо съжителствуваше с колективистичния дух на нашите селища, наследство от порядките на славянския род и задругата. От това щастливо съжителство се получаваше онзи еснафски патриархален живот, за който мнозина наши писатели напразно бленуват и който в най-чистия си вид преди Освобождението беше запазен в Тетевен.

Този патриархален бит на честност, взаимопомощ и народно единение имаше за основа стопанството на дребния производител, който не експлоатираше, нито сам бе експлоатиран; който не познаваше конкуренцията със съседа си, защото за всеки имаше работа и мющерии. Това беше времето, когато всички съседски дворища като скачени съдове бяха съединени с малки вратички — комшулуци; когато всяка къща се правеше с обща помощ; когато всички младоженци се задомяваха с общи подаръци; когато не се заяждаше нов плод, преди да се раздаде в махалата; когато зимно време занаятчиите изнасяха печки върху снега на чаршията и пиеха руйно вино направо из менците, когато на „светого“ или „на служба“ три дни и три нощи целият Тетевен взаимно се угощаваше; когато от една къща в друга спускаха за опитване виното по трапезник; когато безгрижните еснафи връзваха тенекии по опашките на кучетата и пращаха наивните купувачи за брусове, стари кобили, печки в женските метоси.

Тази идилия изчезна с нахлуването на индустрията в пазара. Конкуренцията на индустриалните стоки помете не само голяма част от занаятчиите, но помете и патриархалния бит, за да го замести с дребния вулгарен егоизъм на днешните еснафи, които се намират в остра конкуренция помежду си. Затвориха се комшулуците. Трябваше със закон да се забрани изграждането на дворищни прегради, повисоки от 3 м. Пошлостта на еснафския егоизъм създаде поговорката „Готов съм ми извадят едното око, ако на съседа извадят двете“. Тази пошлост в най-развърнат вид се проявява в отношенията между самите еснафи.

Преди всяко дюкянче пазарен ден стои на пост „рибар“, към всеки мним или действителен купувач се протягат едновременно няколко ръце и няколко гърла му предлагат „най-хубавото и най-евтиното“. Този лов на мющерии често завършва с унижителни скандали.

Да не си около дюкянджия, когато в дюкяна му няма нито един мющерия, а съседният дюкян, като че напук, е пълен с купувачи!

Данъчното облагане и изборите за ръководство на популярната банка довеждат обикновено до остървение еснафската ненавист.^[1]

Само там, където еснафите живеят идейно-организационен живот, само там, където техният освободен поглед е насочен към бъдещето, само там се наблюдава едно съзнателно обуздаване на пошлостта на еснафския егоизъм.

[1] В Троян, вместо с общи обединени усилия да се помъчи да намали данъчното си бремене, всеки еснаф се сърди защо съседът му е обложен с по-малко и не се успокоява, докато не види извадени и „двете му очи“, като съдействува за това с подаване на специални изявления до данъчната власт, с доноси и с какво ли не.

Но приближаването на изборите за ръководството на популярната банка повдига еснафската температура до лудост. Градът, който дотогава се е делил на млади и стари, на леви и десни, сега се смесва и прегрупирва на две династии: не на Монтеки и Капулети, а на Русеновци и Шоиляци. И двете династии пускат глутници за лов на пълномощия, пред които шапките на Дочоолу и Гочоолу трябва почитателно да снемат калпаци. Тези пълномощия за гласуване трябва да обезпечат триумфа на следните честолюбия: един иска да стане член на управителния съвет, за да уволни бившия си политически приятел — чиновник в банката, — като за това прави съюз с досегашните си политически врагове. Чиновникът, за да го не уволнят, също прибъгва до подобни политически конкубинати. Жената на адвокат не може да търпи унижението да научава новините за популярната банка (център на обществения живот) от съседката си, чийто мъж, обуцар, е член на управителния съвет. Четвърти се лакоми за 1500 лв. годишно възнаграждение, което прави един костюм дрехи. Пети търси избора морална реабилитация за минали дребни „далавери“. Шести иска да увеличи обществения си престиж. А бая Дочо (не Дочоолу), без да бъде кандидат, тича само заради гордостта да чуе някъде да се каже: „Дака — Дочо и Иван командуват банката“...

Всички тези амбиции, разбира се, се обличат, както навсякъде, с рухото на подходящи лозунги: намаление заплатите, икономии, компетентност, грижи за стопански слабите и пр. ↑

VIII

Преди да завърша бележките си, нека се спрем на връзката между еснафската психология и прочутата българска завист. Българската завист не е вродено качество на българина, тя не е качество на неговата кръв. Завистта е психическо отражение на частния интерес. В България обаче завистта е едно масово явление поради следните причини: нашият народ никога не е бил жертва на дълбоко съсловно обособление. Началото „всяка жаба да си знае гъола“ почти не намира достъп в неговото съзнание.

Демократичната организация на нашите задруги, нашето общинско самоуправление в Турско, негодността на полуфеодалните ни режими да създават съсловна психика, масовите освободителни борби през Възраждането, демократичността на Търновската конституция — всичко това легна в основата на демократичното съзнание у нашия народ.

Формално у нас всеки може да постигне върховете на образованието, богатството, властта, славата. Но понеже малцина успяват в това, съревнованието се превръща в завист, ненавист и злорадство. По този начин завистта се явява като типична психология на неуспелия дребен собственик било на материални, било на духовни блага.

Това са в общи черти достойнствата и недостатъците на нашите стари и днешни еснафи. Тези качества в досег с днешния сложен живот дават най-различни вариации. Тяхното конкретно разглеждане е работа на белетристите.

ЛЮБОВТА И БРАКЪТ В НАШАТА НАРОДНА ПЕСЕН

Нашата народна песен отразява главно живота на народа ни преди Освобождението, преди зараждането на капитализма у нас. Имуществените отношения на базата на частната собственост бяха формирали тогава следните обществени групи:

В известни части на страната турски спахии бяха заместили старите български боляри в техните феодални права. Върху спахийските земи работеше селска рая на изполица. Закрепостяване обаче нямаше. До спахиите стоеше един тънък слой от български чорбаджии, които под прякото покровителство на турската власт ограбваха народа чрез ангарии, закупуване на държавните данъци, чрез лихварство и чрез привилегията — всеки чорбаджия джамбазин да закупува добитък в един определен му район.

В градовете имаше един значителен слой от занаятчии. Основната маса на народа се състоеше от селяните — собственици и изполичари.

Семейството. Още преди Освобождението у нас беше завършен процесът на разпадане старата славянска задруга, остатък от някогашния род. Отделното семейство се беше вече обособило като отделна стопанска единица. В селото, както на много места и до днес, женените синове живееха в бащината си къща до смъртта на баща си, след която си поделяха имота. Понякога тази подялба ставаше, докато бащата е още жив.

Семейството се обособи и като отделна морална единица, макар и в не толкова остра форма. Старите родови и задругарски традиции на взаимопомощ между роднините и между комшиите запазиха значителна част от своята сила. („Свой своего не храни, но тежко му, който го няма.“) Дори индивидуализмът на днешното време не бе успял доскоро напълно да заличи в нашите села и паланки остатъците от тази солидарност: комшулуци, помощ при строеж на къщи, сватбени подаръци за обзавеждане на младоженците, помощи при

злополука и пр. Но това бяха само остатъци от старата родова и задругарска общност.

Бракът по общо правило беше условен. Между турското и българското население поради верските различия любов и брак нормално бяха изключени. Между българското население условността на брака се състоеше само в зависимостта му от материалното положение на брачуците се. Чорбаджийството не беше една затворена класа с теории за благородна кръв и съсловна затвореност. Всеки забогатял българин ставаше чорбаджия и можеше да разчита на женитба с жена от чорбаджийско коляно. Съгласието на родителите беше необходимо за сключването на брака. Личното влечение намираще простор само при материално равновесие на брачуците се. Поради факта, че младите другаруваха и преди брака, нашият народ познаваше вече предбрачна индивидуална любов.

Тогавашната стопанска обстановка, от една страна, правеше брака условен, но създаваше и условия, щото тази условност да бъде счупена от личната любов на младите, макар и по изключение. Тези условия бяха: у земеделците — натуралното стопанство, ограничените нужди и потреби, възможността да се живее и с по-малко средства и по-лесно да се намират те; у занаятчиите — възможността на всеки занаятчия да стане башкалия (самостоятелен), да забогатее или поне да се прехранва, защото занаятчийството тогава цъфтеше. В това отношение народната песен ни дава най-различни случаи:

Майката не дава дъщеря си на „кален“ орач:

*Тодоро ле черноока,
Тодоре ле гривоока!
Ако мислиш да се жениш,
а ти не земай орача,
че орача весден-денец
на оране, на копане;
а кога си вечер доде —
кален, мокър до колене!
Аз го каня да вечеря,
той се кани да ме би
е с копралята от стряхата,*

*с теслата от пояса,
с палешника от буджака.
А земи си младо гърче,
че гърчето весден-денец
в чаршията на дюгеня;
вечер доде от дюгеня;
аз го каня на вечеря,
той ме кани да лягаме —
да шегува, да врагува!*

Момата сама покорно оставя омъжването си в ръцете на своите родители:

*— Защо ти, моме, та китка цвеке?
Дали за тебе, дали за либе?
„О, чужда майко, аз либе немам.“
— А щеш ли, моме, аз да те зема
за моя сина, за Костадина.
У него бахча хубава има,
и цвеке има да ти мирише.
„О, чужда майко, що мене питаш?
Аз баща имам, ти него питай,
аз майка имам, ти нея питай;
дето ме дадат, аз съм готова.“*

Момата сама иска да си вземе богат мъж:

*„Черньо ле, черна гидийо,
да би Милкана любила
такива и онакива,
овчари и говедари
и врачанските псетари,
и тебе тя би земала.“
Маргита му потихом говори:*

— Ей, овчарю, шупливо сирене,
да бих язе такива гледала,
язе би ги пълн обор набрала.
— Ей, Илийо, Илийо, терзийо,
ей, Илийо, ти пълна кесийо,
ти си ми арен, ти си ми прилика; ти си арен,
ти цевеке мило, цевеке мило, цевеке миризливо.

Ергенът прилъгва момата с богатството си:

Първа година приходих,
момата била мънинка;
втора година приходих,
момата дари нямала;
трета година приходих,
момата сама излязна,
та си ми дума продума:
— Тебе ти време минало
като на бивол кирия,
като на стар кон кушия.
„Мар’моме, мар’малка моме,
немой ми гледа времето,
ама ми гледай хамбаря,
хамбаря с бяла пшеница,
казаните с жълти алтъни.“

Слязнало момче загорче,
скарало сиви говеда,
къде ходило, свирило,
всички е моми любило,
излъга Ценка Попова.
— Я хайде, Ценке, я хайде
у наше село да идем.
Да видиш чудо голямо:

*Да видиш коне рогати,
да видиш овце червени,
да видиш бели биволи.
Нашата къща два ката,
нашите врати железни.*

Момата не се покорява на родителите си:

*— Думала ти мама, Цоне,
и па ще ти дума,
Лито да не лъжеш,
че не ще го земеш,
че ми те не дава,
бре, вуйчо ти Павел!
— Я да речеш, мале,
стига ходи вуйчо
до Плевен, до Ловеч
родове да дири.
Аз ще Лито лъжа,
лъжа, ще го зема,
два дни да го вода,
трети ден да умра.
Да ме закопаят
в Илийчова рода,
да ми речат, маме,
Цона Илийца, Найденова снаха.*

Протестът на момата срещу търгашеството на своя любовник:

*„Откак сме се, тънка Яно, либили,
оттогава добра кяра не чиня.
Дали си ми, тънка Яно, злочета,
или си ми, тънка Яно, проклета?“
— Ако ти съм, първо либе, злочета,*

*ако от мен добра кяра не чиниш,
ти ми хвани позлатена кочия,
изкарай ме в узунджовска чаршия
и продай ме за дванайсе кесии:
земай пари, добра кяра чини,
да си видиш, първо либе,
и познаеш дали ще те кяровете посрещнат,
или ще ти кесията продума,
или ще те злато, либе, прегърне!*

Където момъкът е достатъчно заможен, там се дава превес на личните качества на момата:

*Заран щеме рано на път да идеме,
през гора, та в село, мома да годиме.
Но послушай, синко, що ща да ти кажа:
Помни, кога влезнеш у момини двори,
да не гледаш къща дали ѝе голяма,
най я гледай, синко, дал' ѝе пометена;
и не гледай дрехи, ако мома има,
обеци и венци, шити ръкави —
това все не струва ни няколко гроша;
но ти гледай, памет ако она има,
защ' това е, синко, голямо иманье,
голямо иманье без довършуванье.*

С тези качества момата ще помогне на мъжа си да запази богатството си и да го увеличи.

Съгласно общото правило на груповите общества, колкото повече слизаме в стопанските низини на народа, толкова бракът е по-малко условен.

Общественото положение на жената. Семейството у нас беше патриархално с присъщата му полова потиснатост на жената. Мъжът беше стопанският господар, въртокъщникът, домовладиката. Жената бе подчинена на волята му. Чрез възпитанието това подчинение стана

природа на жената и тя с примирение и покорство понасяше своята съдба като нещо необходимо за „мира в къщи“. Лишаването на жената от самостоятелност и инициатива в домашния и обществен живот осакати нейната личност, правеше я зависима („плаха гълъбица“) от своя баща и съпруг и в резултат се получаваше неравноценното отнасяне към нея („а бе женска работа“).

Жената у нас обаче беше трудов помощник на мъжа. Това отваряше достатъчно място за другарско отнасяне към нея. И не бяха редки случаите, когато жената със своите способности и ум успяваше да си завоюва равноправие и почит вкъщи. Но това можеха да направят само добре одарените, защото възпитанието и средата не развиваха способностите на всички жени.

Положението на жената минаваше три стадия: 1) като мома при родителите си; 2) като снаха при свекървата и между етървите си и 3) като майка в самостоятелното семейство на съпруга си.

Момата в бащиния си дом. Това беше най-радостната и безгрижна част от живота на жената. Под грижите на баща и майка животът ѝ бе изпълнен със задирки, песни, хора, седейки, мечти:

*Мило ли ти е, дружке ле,
за зелен вецe, дружке ле,
за росни китки, дружке ле,
за седенките, дружке ле,
за улиците, дружке ле,
за кладенците, дружке ле.*

Кандидатите на момата я ухажват:

*Обичам, мамо, обичам
комшийче либе да либя,
комшийче либе, роднинче:
изляза, вляза — видя го,
в къщи си седа, слушам го,
като му тропат чехлите,
чехлите ѝо калдърмите,*

*менците ѝо кладенците,
нанизите ѝо чопразите,
гривните ѝо копанята.*

С каква другарска нежност и внимание искат да спечелят любовта ѝ:

*„Сама ли си днес жънала,
малка моме?“
— Сама, сама, саменинка,
Иване ле.
„Да съм знаял днес да
дойда,
малка моме,
ръкойките да ти събирам,
малка моме,
с коня сянка да ти правя,
малка моме,
с кърчак вода да ти нося.“*

Снахата в дома на свекъра и свекърва си между етърви. Тук тя бива включена в обръча на непосилния селски труд:

*Слънце се снишава да зайде,
свекър Елени говори:
— Снахо Елено, Елено,
сведи си клони зелени,
отвързвай люлка шарена,
задявай мъжко детенце,
па хайде, снахо, у село,
да готвиш топла вечера,
че имаш много аргати;
девет са сърпа на нива
и девет коси в ливада,*

*девет мотики у лозе
и девет ткали в избата.*

Суровостта на този труд влиза в конфликт с естественото влечение на младата булка свободно и пълно да се порадва на ласките на своето „първо либе“:

*— Слънце огреяло,
роса опаднала, а ти,
шилигарю,
още на леглото.
Дали болен лежиш,
или болен гледаш?
Овчар мами дума:
— Мамо, мила мамо,
нито болен лежа,
нито болен гледам,
снощи ми е, мамо,
мома пристанала,
на ръка заспала.
Мило ми е, мамо,
да си я събудя
и по-мило ми е
да си я оставя.*

Всеки женен син принудително участва в общата работа на бащиното си домакинство — имотът не е поделен. Егоистичното отношение към общия труд, задирянето кой колко е работил, измерването на труда на всекиго с косъмче от перушина, съперничеството между братята наследници постоянно отравят живота в бащиния дом. „В къщи изпълзяха като змии, незнайно откъде, сръдни, недоразумения, крамоли и отровиха меката домашна атмосфера. Поводите за това бяха всякога дребни и нищожни.“ (Елин Пелин — „Гераците“.) Стопанската суровост нахлува в живота на младата снаха и разбива мечтите ѝ. С болка пее народната песен:

*Да знаят, мамо, момите,
да знаят да се не женят:
как цъфти ружа в градина,
тъй цъфти мома при майка;
как вехне копър по поле,
тъй вехне млада невяста —
от свекър и от свекърва,
от зълва и от етърви
и от младите девери —
най-много от първо либе.*

*Дъкеръо Драгано, докле бе при мене
докле бе при мене, без вода не сядах,
дъкерина вода рано донесена,
рано донесена, в градина внесена.
С пещимал завита, с цвете украсена.
С цвете украсена, с босилкови думи.
Снашина вода снощи донесена,
в главните внесена, с постилци завита.
С пелин преръсена и с горчиви думи.*

Майката в самостоятелното семейство. Имотът е разделен. Жената се отърва от игото на свекърва, етърви и девери. Остава само робството на мъжа; на този някогашен ерген, който така мило пееше, когато мамеше „да вкара овчицата в кошарата“:

*Да знае мома, да знае,
да знае да се не жени;
женилото е чернило,
чернило, мъжско патило.
Кога е мома при майка,
тя цъфти като трендафил,
тя расте като фиданка.
Кога се мома ожени,*

*тя се спарува и вехне.
Вечер я бият да ляга,
заран я ритат да става
да иде рано за вода.
Да знае мома, да знае,
да знае да се не жени.*

Убийственият и затъпяващ селски труд изсуши душата на някогашния любвеобилен другар любовник и ограби нежността в него. Мъжът не можеше да щади жена си, защото стопанската издръжка на семейството не щадеше и него. Но като член на едно егоистично общество той по правило прехвърляше върху нея колкото може повече работа, използвайки безропотността на нейната обща полова потиснатост. Жената става сутрин преди мъжа, за да меси и наготви; работи цял ден заедно с него, а вечер, докато той почива и пуши и отново навежда снага да готви и слага трапеза; стои „диван чапраз“, а след това трябва да задоволи и последните щения на мъжа си. Отговорът на всяка съпротива е псувня или ритник.

Най-много, което жената можеше да спести от тази съдба, бяха ругатните, боят и униженията. Непосилният труд, към който се прибавяха раждането и отглеждането на децата, беше закон както за селските, така и за занаятчийските семейства. Само чорбаджийските жени можеха отчасти да се освободят от най-черната работа, която вършеха ратаите.

В тази рамка варираха отношенията между съпрузите. Само личните качества и способности на жената можеха да извоюват едно почетно положение пред мъжа. В селото, където трудът беше по-еднообразен и работата на жената по-механическа, това ставаше по-трудно. В занаятчийските семейства по общо правило беше повече зачитана като необходим другар. Но и в двата случая жените не можеха да се отърват от проявите на лошите качества в характера на мъжете си. Не може и да бъде другояче в едно общество, където характеристиките се формират под влияние на една среда на егоизъм и незачитане на другите, особено на жените.

Почитта и радостта, която жената не можеше да получи нормално от своя мъж, получаваше главно от децата си. Нейната

радост от живота, прекъсната обикновено с брака, започваше отново с порастването на децата, които я обичаха, почитаха и ѝ помагаша, и особено след като почнеша да ги жени.

Обаче след дохождането на снахите вкъщи и след първите материални претенции на зетьовете тази идилия започваше да чезне, за да завърши с унижителните спорове кой да гледа „старите“. Ако имотът не беше поделен, тя бе огорчен свидетел на ежбите между синове и зетьове; ако пък бе поделен, тя умираше отритвана като непотребно бреме от отчуждените зетьове и снахи.

Много малко променяха в тази картина изключителните случаи на лична съпружеска любов. И наистина, докато народната песен ни дава толкова прекрасни стихове за предбрачна любов, за съпружеска лична любов става твърде малко дума. Но дори и там, където съпрузите бяха свързани с лична любов, тежката работа на жената се запазваше, защото тя идеше от общата стопанска неволя на селяка и занаятчията. Но това трудово бреме на жената ставаше по-леко от другарското отнасяне на съпруга ѝ, от неговото съчувствие от липсата на ругатни и унижения; или както казва поговорката: „Не стига на коня крастата, ами на това отгоре и мухите.“

Предбрачен любовен живот. Преди брака младите другаруваха. Техният любовен живот започваше с хората, седемките, където те се докосваха, за да преживеят първите тръпки, вълнения, мечти и увлечения на зараждащия се у тях пол и на формиращата се в тях индивидуалност. Започваха първите задирки и счифтявания на „първите либета“. Тези задирки съчетаваха радостта от невинния флирт с търсенето на другар за брака:

*На сите моми либето дойде,
моето либе нема да дойде,
нема да дойде и надали ще —
оти го лажат долните моми.
Нали се лаже, нека го лажат —
сега е време таман за лага,
и он да лаже, и да го лажат,
па кой надлаже, нека замаже.
При мен да дойде и че го лажем*

*с китка шарена, с конец вързана,
ем убавечка, ем миризливка —
да я мерише и да воздише!*

*— Байно ле, бачо Иване!
Пусто съм платно заткала,
на ден по педя наткавам,
а във неделя по лакът;
от стан си често излизам,
за тебе, либе, да гледам,
Де ореш черно угаре
с тия черни биволи
и на биволи хоратиш:
— Орете, черни биволи,
да изорете черни угари,
да сеем бяла пшеница,
с Невянка да я пожънем.*

В тия задирки имаше много романтика, защото до брака младите живееха в целомъдрие:

*Лудо легна на орница,
на орница без възглаве,
му се сонва мала мома,
се разбуди лудо-младо,
не се найде мала мома,
со постеля се караше:
„Ти, постельо, ти, раздельо!
Ти раздели мала мома!“
Отговори постелята:
„Море, лудо, море, младо!
Купи мома да я имаш
и насоно и наяве,
и на деня и на ноця!“*

За проституция не можеше и да се мисли:

— Мари, Велико, Велико,
Велико, турска прилико,
ти като седиш на дуген,
та даваш вино, ракия,
ми даваш ли си лицето?
— Де-гиди, лудо, та младо,
де-гиди, пуста бекрия;
ако си дошел да пиеш,
пий вино и пуста ракия,
та че се махни оттука,
че ще кръвнина да стане.

Най-многого, за което младите можеха да мечтаят преди брака,
беше целувката:

Заспало моме край море,
под това дърво маслинка.
Повея вятър от море,
откърши грана маслинка,
ударил моме по лице.
Тръгна се моме, разбуди,
люто го ветра кълнеше:
Ай да би, ветре, не вей,
що би си лепо заспала;
горок си сонок соноя;
насон дойдоха три луди,
три луди, три неженети:
едно ми даде ябълка,
второ ми даде злат пръстен,
трекйо ме насон целива.
Той, що ми даде ябълка —
да би се скапал как нея;
той, що ми даде злат пръстен —

*да би се провзел низ него;
той, що ме насон целива —
ай да би било наяве!*

*Янка девойка хубава!
На порти Янка стоеше,
оттам помина кадия,
подир кадия сеймени.
Едно ми лудо караха:
бели му ръце опако
вързани с тежки букаи.
Яна кадию говори:
„Защо карате лудото?“
— Янке, девойке хубава,
лудо е мома целувал!
„Кадия, стар ефендия,
законо да ти е младост!
Кога се срещат две стари,
те се накриво последват;
кога се срещат две млади,
ами те какво да чинат?“*

Личността на любимата. Трябва да правим разлика между личността на любимата преди брака и личността на съпругата. Не е мъчно да се разбере в какво се състои тази разлика. Условността на брака не позволяваше често пъти, щото ергенът да вземе своето „либе по сърце“, и той се женеше не за своята предбрачна другарка, а за няколко декара имот, за някоя кесия пари или за една къща с дюкян на чаршията, придружени с една мома, която му беше чужда и по влечение, и по характер. Главното качество на съпругата в един условен брак беше нейното богатство. Търгашките елементи в диренето на съпруга се срещаха най-много у еснафите, чиито души, отрано закърмени със сметки за грошовете, виждаха във всяка своя стъпка сделка, печалба. У тях момина къща с дюкян на чаршия и зестрата за увеличение капитала бяха съществени елементи от обекта

на влечението им. Затова и те в много по-голяма степен оглеждаха момите като стока, балансирайки всичките лични и материални плюсове и минуси.

Личността на любимата по сърце, т.е. качествата, които трябва да притежава, се определят в главни линии от идеала за женско съвършенство на обществената група, към която принадлежат младите. За най-личния избор остава само съответствието в индивидуалните отклонения на характерите. Този идеал за женско съвършенство на нашия селянин най-синтетично е даден в следната песен:

*Монше ми са мили българските моми,
везден ми жинает на жеското слънце,
от утро до вечер на нозе ми стоят,
полодзи креваат, снопои ми връзват,
ставици ми праят, како славей пеят,
како ластовици тънко зборуваат;
айде как на вечер дома се връщаат,
како еребици ситно ми бързаат:
бели ми се, бели, како бела книга,
с дървени образи охридски ябълки*

Песента не споменува нищо за ума на момата, за нейната доброта и за богатството ѝ. Умът на жената в село не се използваше много и думите „женски акъл“ се употребяваха като подигравка. Вън от това, умът на жената представляваше известна опасност за пълното господство на мъжа вкъщи („Вземи проста, да те слуша, да не знае, да не лае“). Добротата беше нещо зависимо от най-личния вкус на момъка. Що се касае до богатството, народът ни знаеше, „че пари сладки думи не думат, нито кесия прегръща“, и затова предпочиташе мълчаливо да се влюбва в имота, зестрата и къщата на момата. А за културни предимства и дума не можеше да става, защото липсата на образование и духовна култура беше всеобщо явление.

Личността на ергена — „... лудото младо“. И тук трябва да правим разлика между „либето“ и съпруга. Богати моми, влюбени в по-бедни ергени, ако не намереха сили да избягат при либето си (да пристанат), насилствено биваха омъжвани за необичани от тях ергени.

А бедни родители си „затриваха“ дъщерите си за вдовци, старци или за недъгави.

Личното влечение (любовта от душа и сърце) безспорно се въодушевяваше от личните качества на ергена, които го правеха любим другар и желан спътник в живота: красотата, веселост, добродушие, липса на пороци и пр.

*Сиромах съм, бар юнак съм:
на увери умерджия,
на камено баш тавджия,
на песните туркиджия*

*Избирай, либе, избирай,
като мене ерген да найдеш.
Мойто ходене да ходи,
мойто носене да носи,
моите думи да дума,
мойт поглед да гледа.*

Но това, от което най-много се страхуваше момата, беше брак с вдовец или стар човек, който винаги биваше условен. Вдовецът идеше от първия си брак с изсъхнала душа, с угасени чувства и гледаше на втория си брак служебно. От него момата не можеше да чака и минимума сърдечни ласки, които младежът можеше да ѝ даде поне в началото на брака.

*Калинка плаче, плаче, не рачи:
Дувец е, мамо, слана есенна,
където падне, цветето гори;
ерген е, мамо, пролетна роса,
където роси, цветето криви.*

Не ща вдовец, зе ща ерген,

че ерген е пролетна роса,
дето падне и развесели:
на гора листи,
на поле трева,
в градинка цвете.

Свирил, не свирил, Иване.
Мама ме за теб не дава.
Че ти е време минало
като на бивол кирия,
като на вран кон кушия,
като на стар вол оране,
на дърти хора игране,
на млада булка заманя,
мустаци ги са повлекли
като съвлека по гнил плет.

Не ме даде майка
на лудо, на младо,
лю ме даде майка
на старо, на харо.
Брадата му, друшки,
като ежовина,
духо му мириса
на спарено сено.
На ръка му легна
като на грамада.
На гости отида,
по мене се влачи
като валивуга.
А лудо, на младо!
Брадата му двулики,
като тулук бубак,
духа му мирише
на момин босилек

*На лъка му легна
като на възглаве.
На гости да ида,
пред мене отива,
като яребица!*

Предбрачната индивидуална любов. Тя беше едно често явление, породено от следните условия. Младежът възмъжаваше, излизаше от обсега на майчините грижи и стъпваше на собствени нозе в едно общество на индивидуализъм и себичност. Пробуждащият се в него пол създаваше глада за ласки и нежност. Целомъдрието и препятствията на средата обвиваха този глад с романтика и жар.

Социалната самотност се сливаше с половата самотност, с мечтателната романтика за любовта и брака, за техните сладостни, неизпитани тайни (очарованост от неизвестното), за да дадат копнежа към любим другар:

*На друм легни, майко ле, на друм стани,
друм постеля, майко ле, камен заглаве.
И сум легнал, майко ле, и сум заснал.
Насон сонвах, майко ле, малка мома...
кога станах, майко лее, що да видя
нема мома, майко ле, нема никой!...
Ил ме жени, майко ле, ил ми кажи!
Пуста самотност, майко ле, не се търпи:
само легни, майко ле, само заспи,
друм постеля, майко ле, камен зглаве,
насон мома, майко ле, наяве самот!*

Съответствието на характерите, взаимното влечение, очарованието на беглите ласки, трепетът на тайните срещи, мечтите, влюбените погледи, пълни с възторг, нежност и взаимен копнеж превръщаха любовта харесване между младите в лична:

Стоян майки си думаше
„Годи ме, мамо, жени ме,
доде са малки момите,
доде са млади, глупави,
доде какъри не знаят,
доде се бият за мене.“
Стояновата майчина думаше,
тя на Стойна думаше:
„Стояне, олум. Стояне,
походи, олум, поноси
герджик премяна ергенска.
Мама ти и, олум скроила
на два терзия премяна.“
Стоян майки си думаше:
„Жив ли, мамо ма да бъда
Янка в други двор да видя
с червено було на глава?
Янка да е, мамо, Янка да е.
Янка да е, друга да не е!
Със Янка хляб-сол да ядем,
пенел да дадеш да топя,
ще ми се види като мед
Ако е, мамо, със друга,
мед да ми дадеш да топя,
ще ми се види отрова.“
Стояновата майчина,
тя на Стойна думаше:
„Стояне, олум, Стояне!
Походи, поергенувай,
пък други растат за тебе,
по-тънки и по-високи,
по-бели и по-червени.“
Стоян майка си думаше:
„Янка да е, мамо, Янка да е.
Янка да е, друга да не е!...“

Предбрачните отношения между младите носеха отпечатък на практицизма и условността на брака. Последните най-много ограничиха свободната проява на личните влечения на момата, когато те не бяха в рамките на груповата условност. Всяка такава проява срещаше страшен отпор: кавги и бой от страна на родителите ѝ. Тя не смееше да изрази по какъвто и да било начин чувствата си, страхувайки се, че за това ще ѝ натяква постоянно съпругът, който ще ѝ наложат. Ако при това прибавим практицизма и на самите моми, ще стане ясно защо мъчно се срещаше взаимно влечение при съответствие (истинско или въображаемо) на характерите. Но където то се появеше, то прерастваше в лична любов с всичката ѝ сила:

*Лалина мама, Лалина!
Чувай си Лалка хубава,
покрай нас да не минува,
чехлите си да не тропа,
чехлите по калдъръма,
кучето да ни не дразни,
момчето да ни не блазни,
момчето ни е годено
за в друго село, за друга,
ала за Лалка луд ходи.
До пладне оре и сее,
от пладне луд лудее,
па току гледа слънцето,
кога ще трепне да зайде,
покрай Лалкини да мине,
ако я види, ако не —
той да я чуе да пее.*

Силата на привързаността. Тя идеше главно от копнеж за другар в брака. Влюбените другаруваха. Това другаруване не беше пълно, трудово. То беше ограничено от изискванията за приличие и целомъдрие („мирно седи, мъдро ходи“) и се състоеше в проявите на взаимен копнеж. Младите влюбени изразявах този копнеж, с най-добрите страни на своята личност, с най-нежни прояви, с най-

прекрасни символи. Китките, напиването на вода, песните, играене на хоро, седенето на селянката един до друг, влюбените погледи и усмивки, всички дребни начини за засвидетелствуване на предаността, беглите ласки, вместо да удовлетворяват копнежа за пълно единение с любимия, още повече разпалваха този копнеж:

*Никола Ради думаше:
— Радо ле, китка сминова,
сминова, карамфилова,
на карамфил цветеца,
земи ме, Радо, земи ме,
земи ме да се оженим,
че ми хубостта премина,
хубостта, Радо, младостта,
и твоята, Радо, и моята.
Откак те тебе залюбих,
ази си ума загубих,
забравих. Радо. Денето,
денето и делниците,
кога е делник, понеделник,
кога е света неделя.*

И когато този копнеж биваше ударен от смъртта на любимия, от волята на родителите или от принудителен брак с другиго, ударът водеше към смърт, към самоубийство или към силно страдание:

*Загинало, мале, младо ябанджсийче,
та немало, мале, кой да го жалее,
жаляла го, мале, девойка в селото —
за година време глава не умила,
коса не разплела, плитки не оплела,
китка на увила, китка не китила.*

Болно лежит мало моме,

болно лежит три месеци,
мъка имат, тъга имат,
тъга имат за лудото,
па говори мало моме,
мало моме майка на си:
„Викнете ми мойто лудо,
да го видам, та да умрам.“
Па си дошло лудо-младо,
го видяло, го целива,
тихо нему проговаря:
„Аз за тебе си умирам.“
Още речта не дорече,
в еднош моме си умряло.

Как доближи до селото,
Ко'ти пули — що да види?
Де я носат мала мома,
де я носат да я копат.
„Ой ти, братя, мили братя,
двеста на ви, пушчите я,
триста на ви, открийте я!“
Се наведе лудо-младо,
се извади, да е баци;
си извади фършко ножче,
да си удри сред гърдите!
Така умря лудо-младо.

Брачните отношения между съпрузите.

Пуст мерак, мамо, тоз мерак, той ще ме, мамо,
умори.
Който се жени с мерак, той люби, мамо, до гроба.
Ако му е булче циганче, нему се чини царкинче.
Ако му са къщи колиби, нему се струват палати.

*Който се жени без мерак, той кълне, мамо, до гроба.
Ако му е булче царкинче, нему се струва циганче.
Ако му са къщи палати, нему се струват колиби.*

Условността на брака често не позволяваше да бъде сключен по лично влечение. Освен това тежката борба за живот, съчетана с лошите качества на характерите, които преди брака се криеха или не виждаха, често убиваха силата на предбрачното лично влечение. Романтичното идеализиране на любимия не се оправдаваше, илюзията на младежкото увлечение падаше и „медът почваше да горчи“:

*Сърдито либе, надуто,
що си се, либе, надуло,
надуло, либе, напело?
Че съм ти рекла, прорекла:
По малко кусай коприва,
че си е дълга година,
а ни е малка градина.*

Там, където надеждите се оправдаваха, любовта продължаваше „до гроб“. А ако в самия брак се създаваха необходимите условия, също възникваше лична съпругеска любов.

Съпругеска любов. „Единственият и главен помощник в кръчмата на Герака беше неговата жена, баба Марга. Тя бе едра, породиста жена, запазена, здрава и пъргава, с весело сърце и с търговска душа. Дядо Йордан беше главата, баба Марга — душата на кръчмата. Тя се грижеше за всичко и нареждаше нейното домакинство...

Геракът ценеше нейните способности, доверяваше ѝ всичко, осланяше се на нейния ум и грижи и се гордееше с нея. Двамата бяха живели в обич и доверие, помагаха си и искаха да оставят на децата си добро име и добро наследство“ (Из „Гераците“ на Елин Пелин)

Съпругеската трагедия на условните бракове. В досегашната моногамия бракораководът се яви като по-малко зло, тъй като въпросът за щастлив брак след бракоравода отново се поставяше с всичката си

острота. За развод обаче някога у нас мъчно можеше да се мисли, поради което условните бракове за много жени бяха едно доживотно терзание:

*Черней, горо льо, черней, сестро,
двама да чернеем:
ти за твоите листи, горо,
аз за първо либе.
Тебе те е, горо, слана усланила,
мене ме е, горо, майка зачернила.
Твоите листе, горо, пак ще да покарат,
мойта младост, горо, мойта младост
няма да се върне.*

МОРАЛНАТА ФИЛОСОФИЯ НА БЪЛГАРИНА ОТ НОВОТО ВРЕМЕ

НРАВСТВЕНИЯТ КОЛЕКТИВИЗЪМ НА ЗАДРУГАТА. — МОРАЛНИТЕ ПОКАЗАТЕЛИ. — НАСЛЕДСТВО ОТ ЗАДРУГАТА В ДНЕСНОТО СЕЛО. — ЧОВЕЩИНАТА НА СЕЛЯКА. — ИНДИВИДУАЛИЗМЪТ НА ЕСНАФА. — КАПИТАЛИЗУВАНЕТО — СПИРАЛАТА НА ПАРИЧНОТО СТОПАНСТВО — И НЕГОВОТО ОТРАЖЕНИЕ В ПСИХИКАТА И МОРАЛА. — ТОКСИНАЦИИТЕ НА ПАРАТА. — ПАТРИАРХАЛНИЯТ БИТ НА СТАРИТЕ ЕСНАФИ. — ЕМОЦИОНАЛНИЯТ ВЪЗДУХ НА ИНДИВИДУАЛИЗМА: ИЗГЪКВАНЕ НА ЛИЧНОСТТА. — ЕГОИЗМЪТ НА СТАРИТЕ НИ ЧОРБАДЖИИ. — ЛИКВИДАЦИЯ НА ЧОВЕЩИНАТА. — СЪСЛОВНА ПСИХИКА. — КАРТИНАТА НА СЪВРЕМЕННИТЕ НРАВСТВЕНИ ПРОТИВОРЕЧИЯ.

I

В това изследване ще разгледаме развитието само на онези наши нрави, които имат пряка връзка с известни проблеми на нашите дни. И понеже в случая ще ни интересуват по-близки до нас явления, смятаме за излишно проследяването на нашите нрави отпреди времето, когато царуваше у нас задругата.

Задругата, като стопанска и нравствена общност, обединена от общата собственост, общия трудов процес, общото потребление, а с това и от общия произход и здрави нравствени връзки, имаше за основа натуралното, затворено стопанство, което наблюдаваме само в общества, където земеделието е основно производство, т.е. в обществата, предхождащи появата на капитализма.

Исторически взето, задругата е наследница на стария род, обществено образование, познато на всички народи. С развитието на частната собственост старият род се разпада на отделни големи челяди, наречени у нас „задруги“, което стопански представляваше подялбата на старата родова собственост между тези челяди. Паричното, разменното стопанство разложи старата съставна задруга, обединяваща братята старци (прадядовци), техните синове (дядовци), женените внуци и правнуците в проста задруга, която обединяваше само дядото с женените му синове и внуците. А като резултат от разпадането на простата задруга се получи съвременното отделно семейство, състоящо се само от бащата и неженените му деца.

Границите, които някога очертаваха общата собственост на рода, се разкъсаха, за да оградят собствеността на задругата, за да отделят най-сетне собствеността на отделното семейство. Но тия прегради, които отделиха „моето“ от „твоего“, не бяха прегради между вещите, а прегради между хората. Обособявайки отделни стопански и битови интереси, те се превърнаха в прегради между сърцата, защото нравственото обособление следваше стопанското. Старият нравствен колективизъм, израснал върху стопанския колективизъм на рода и задругата, бе изместен от индивидуализма на отделния собственик,

който след пълното си въвличане в капиталистическото стопанство позна и последната форма на днешния индивидуализъм — егоизма.

Колективизъм — индивидуализъм — егоизъм: това са трите главни периода от досегашното ни нравствено развитие. Тези периоди са рожба на различни обществени епохи и имат за характерни носители различни обществени групи. След заробването ни от турците носител на колективизма беше задружно живеещото селячество. Индивидуализмът бе изнесен от занаятчийството, като дребен стокотроизводител, а егоизмът стана основна черта на съвременната нравственост.

Проследяването на това нравствено развитие е задачи на настоящото изследване.

II

Задругата можеше да съществува само в общество, дето земеделието беше основно производство. Първобитното обработване на земята с най-голяма икономия на труда бе възможно само при сътрудничество на много ръце, които използват минимален инвентар, и разпределението на труда.^[1] Исторически това сътрудничество бе улеснено от родствените връзки между задругарите.

Единството на труда, приложен върху една обща собственост, създаде единство на стопанските интереси и това единство легна в основата на нравственото и душевно единение в задругата.

Ето картината на стопанското и нравствено единение в задругата, нарисувана от дядо Първан Кръстов от Прогорелец. Ломско:

Некоги бе'мо у къщи 40 работници само, и имаше спори у работа и весело у живота. Какво е това немоча, не се е знаяло.

Дойде ли пролет, излезнат 10–15 плуга и за една неделя изорано е поле недогледно; дойде време за косене, излезнат 20–25 коси и тревата покосена таман увреме, сеното събрано и напластено; дойде жетва, излезнат 40 сърпове и нивите поженати. На работа весело, песни, шеги, игри, свирни. Фанемо по цели поли и се надварвамо, кой по-скоро ще свърши, а снопе по нас се тръшкат като турмета. Напладне божем да се поспи! Дека, брате, млада и весела кръв, спи ли? — пак шеги, пак игри.

Вечер късно се връщамо от работа с песни; дома е уготвено, навечерямо се и легамо да спимо, че трябва да се става у зори и да се иде па на работа.

Гроздето узрей, настане гроздобер, напълнимо бъчвите, та пукат. Кукуруза узрел, обира се и кошовете набъкани. Па кошове ли са? Като че са беглишки!

Всичко прибрано и седенките за младите почнуват. Веселби до Бога.

Имамо говеда 100 глав, коне 150 глав, свине 40–50, овци 800 глав. Биволици и крави за доене по десетина. Кокошки, гъски, Уики, пловки със стотина, гумното пълно, пълпе гад.

Зимата дошла: служби, свадби, празници само за веселби. Дойде и Рангеловден, три-четири овнета се търколили; дойде Св. Никола ония ми ти рибници пръщят под връшниците; дойде Коледа — пет-шест шипаре се тръшнале! Служба е, трапезата не се дига по два дни. Пълно със хора насекаде.

Без няколко душ само при овците — и друга работа не знаят; други — само говедаре и коняре. Орачите си знаят само земята. Остарел човек, станал дедо (има унуци), не знае що е това грижа, мъка.

Разболее се некой, нема грижа, оти нивата му остая неизорана; оти житото че легне; оти тревата че прегори.

Ангария има, идемо двоица, а тука работата си върви.

На толкова души — едно огнище, една синия. Седнемо на синията, гледаш — цяла войска; едеш благо, мед ти пада на сърцето. Весело ти, весело. Дойде сбор, тръшкат се секи час ягнета, а трапезата се не дига. Гумното пълно с госте; свирките и не престаят, ороото играе ли, играе. Погледаш дзипил (скочил) и дедо, фанал се у ороото, па дзупа ли, дзупа.

Така беше, додека беше дедо жив. Он умре и бащевеите ни се разделна: на шес душ браке — шес къщи, шес рала, шес плуга, шес кола и стоката (добитъка) на шес дела. Додека да направиме ижите (къщите), продадомо половина от стоката; щом се поделимо, като че каза некой: дотук! Стоката се изгуби и оная веселба шукна.

Ако идеш на ангария — работата ти стои; ако идеш на воденица или на дърва — работата те чака. Ако даде Господ, па и неволя (болест) — нивите ти запустели.

А па на работа! Идеш сам с жена си: работиш, работиш — спор нема, все си на едно место. Прибереш се късно, нема уготвено, нема умесено; море нема кой огин да ти стъкне. Аиде сега, клади огин, готви, прави качамак; станало некое време. Сенеш да ядеш, и тамо не върви: ти гълташ, а то се запречва у гърлото; ти едеш, а то те еде извътре. Ете това докарва делбата; тая пуста делба. Ете, оти нема веселба.^[2]

В своя прост разказ дядо Първан майсторски е съпоставил жизнената пълнота на колективистичния морал на задругата с нравствената пустота, настъпила в отделено семейство, давайки тези две крайности в най-яркия им вид — по правилото, че явленията се характеризуват с най-развърнатата си форма.

Истинската картина всъщност не е нито толкова идилична в първата си част, нито толкова черна във втората, особено непосредно след разпадането на задругата.

Ние не можем и не бива да идеализуваме задругата, както това прави дядо Първан, за когото задругата, като един „загубен рай“ със „100 глав говеда, 150 глав коне, 800 глав овце“, е една мечта, в която изпъква само хубавото. Задругата беше една организация на частната собственост, с всички присъщи на тази собственост противоречия в дремеццо или дейно състояние.

Задругата не може да се сочи и като пример на бъдещето, както искаха това научните приятели на задругата у нас: Д. Маринов, С. С. Бобчев и др., защото тя исторически бе осъдена на изчезване. Нейното разпадане и изчезване не можа и не може да бъде спряно с никакви законодателни мерки, защото и правото е рожба на същия обществен процес, чийто продукт е разпадането на задругата.

Все пак в стопанската и нравствена организация на задругата, с нейната обща собственост, с единството на стопанските интереси, с безпечността на задругарите, със спокойствието, с което всеки гледаше бъдещето, с общата радост от живота, труда, споделяна с близки и открити души и сърца, със своето безгрижно веселие, непомрачено от завист, злорадство, съревнование и грижата за утрешния ден, във всичко това има достатъчно елементи, които указват в каква посока може да се роди една нова нравственост, която да ни освободи от жестокия кошмар на днешния егоистичен морал и която в много отношения ще носи духа колективистичния морал на задругата.

[1] За съществуването на задругата съдействуваха и други причини: рядката населеност, нуждите от взаимна защита, колективистичните стопански и нравствени традиции. ↑

[2] Д. Маринов. Жива старина, т. II. с. 214. ↑

III

На езика на читателите, които добиват своите схващания за морала от историята на етичните системи, вече отдавана стои въпросът:

— За бога, каква нравственост търсите вие в думите на дядо Първан? Къде са тук понятията за „висше благо“, за „нравствен идеал“, за „дълг“, за „нравствени норми“? Не виждате ли, че той говори само за общ труд, за общо ядена, за взаимопомощ и веселие? Нима трудът и гастрономията са морал?

И понеже тази глава започнахме по нишката на недоумението, нека продължим по същия начин:

Когато четете любовните песни на нашия народ, вам прави неотразимо впечатление начинът, по който селякът описва своята любима. Той не казва:

— Ти си моят идеал, моята мечта, моята съдба. Аз искам да слея душата си с твоята и да намеря там утеха, подкрепа и вдъхновение. Селската любима е една реализувана гастрономия: нейните очи са черни черешки, нейните бузи са червени ябълки, нейната кожа е бяло мляко, нейната шия е прясно сирене, нейната душа е шекер и любимият чисто и просто иска да „изруча“ всички тези прелести. Така че и селската естетика се изразява в този случай гастрономически. Понататък:

Когато чорбаджи Марко от „Под игото“ вижда Кралича, сина на своя приятел, народния герой и революционния мъченик, той не му държи приветствена реч от рода на днешните:

— Ти си велик син на племето ни: ти записа името си в историята; ти влезе приживе в пантеона на безсмъртните — връчвайки му същевременно един затворен плик с чек за заслуги към родината.

Той му казва:

— Седни, гладен ли си?

Но с това „гладен ли си?“, произнесено с цялата си развълнувана душа, чорбаджи Марко изразява своята радост, че вижда Кралича, своето възхищение от него, готовността си да послужи с всичко. С тези

думи той го окътва с нравствената атмосфера, която свързва баща и син, брат с брата, приятел с приятеля.

Своите общи трапези селяните доскоро благославяха така:

— Башка печалили, заедно пили и ручали.

Тази формула гастрономическа ли е, или е нравствена?

И наистина, търсейки показателите на селската патриархална нравственост, ние се натъкнахме на този на пръв поглед учудващ факт, че тука нравствеността се изразява външно главно чрез формите на колективния труд и взаимопомощта (тлаки — „меджии“, работа на зареда, заеми за послужване, заем на работа), чрез формите на общото потребление (служби, курбани, общи трапези, раздаване на храна) и свързаните с това общи радости и веселия. Чрез тези неща нравствеността на задругата се изразява външно и се охарактеризува положително. А липсата на пороците на индивидуалистичния и егоистичния морал характеризира колективистичната нравственост по още по-пълнен начин в пътя на отрицанието.

Не може и да бъде другояче. Нравствеността това е съвкупност от нравите, а нравите са отношения между хората, изразени идеално: в тяхната мисъл и воля, а материално: в поведението им един спрямо други. Къде селянинът задругар изгражда отношенията си към останалите задругари? Безспорно в общия труд, в общото потребление, във всестранната взаимопомощ, в общите веселия и радости, в общия стопански и нравствен бит.

Връзките на стопанското единение порастват по един неделим и спонтанен начин във връзки на нравствено единение и това външно и положително се изразява в общия труд на нивата, лозето, в гората, в общи трапези, сватби, празници, а отрицателно: в липсата на кражба, измама, изнудване, мошеничество, лъжа, подлост, кавги, омраза, завист, злорадство и пр., изобщо в липсата на всички онези пороци срещу, които ние сме опълчили днес над 600 наказателни постановления и несигурните санкции на общественото мнение.

Простотата и първобитността на селския бит се отразиха в простотата на формите, в които се проявяваше нравствеността на този бит: труд и гастрономия.

И понеже тази нравственост беше една спонтанна проява като съня и яденето, никой не се сещаше да я препоръча чрез нравствени

норми и идеали, нито да я налага чрез постановления на един нравствен дълг, тъй като никой днес не вика по улиците на хората:
— Дишайте, иначе ще бъдете наказани!

IV

Установен социологичен закон е, че обществените съставки: стопанство, политика и идеология не се придвижват исторически с една и съща скорост, макар че политическото, правното, нравственото и психическото развитие при последна сметка се обуславя от стопанското развитие.

При всяка обществена форма най-напред се установяват новите стопански отношения. Тези отношения се развиват в недра на старото общество, и то в противоречие с неговата политическа и духовна организация. Едва при известно нарастване новата стопанска форма предизвиква политически и правен преврат. И късно след това се утвърждават съответните нови форми на морал и психика. Задача на общата теория на конкретната масова психология е да обясни тази консервативност на идеологията, която ние наричаме: навици, традиция, инерция на възпитанието. Тук ние трябва да отбележим този факт, като го свържем със стопанските и политически остатъци от миналото.

Старият род се разпада на задруги, но границите на собствеността не се превърнаха автоматически в строги морални и психични граници и прегради между задругите. Нравствените отношения между задругите запазиха в голяма степен стария колективистичен дух. Тази патриархална нравственост намираше корени както в историческата инерция, поддържана от стопанските остатъци на миналото, така и в новите стопански отношения, които ако не бяха отношения на стопанско сътрудничество, не бяха и отношения на конкуренция.

Като стопанско наследство от стария род се запазиха общите селски имоти: гори, пасища и балталъци.

Запазиха се и доста форми на общ труд и трудова взаимопомощ: работа на зареда, тлаки, наричани в Южна България „меджии“, заем на работа и пр.

Най-много се запазиха обаче обичаите, свързани с общото потребление: служби, курбани, общи трапези при сватби, кръщавания,

умирания, раздаване на храна и пр.

По съществуването на тези обичаи, по тяхната честота в годината, по числото на лицата, които участвуват в тях, по кръговете, от които излизат тези лица, можем да проследим стопанското и нравствено индивидуализуване на селото.

V

Работата на зареда се прилага главно при копан, жетва и вършитба, но се среща и при оран. Не навсякъде царевицата едновременно втасва за прекопаване, нито житото едновременно узрява навсякъде. Поради това задруга със закъсняла царевица помага с работниците си на задруга с втасала царевица, която им връща после помощта. Същото става и при жетва. Зареждането при жетва става често, за да се ангажират по-малко мъже за връзване на снопите, като днес всички женат нивите на една задруга, утре на друга, вдругиден на трета и после отново се връщат да доженат останалите ниви пак последователно.^[1] След това последователно си помагат при превоза на снопите и заедно вършеят. На зареда се обръща целина за лозя. При оран на твърда земя се зареждат, като от два или три чифта волове правят ярем и последователно изорават нивите си и пр.

Заемът на работа се състои в заемането (а не в наемането) на работници от една задруга за случайни работи, като другата заемател връща заема също с работници при нужда на задругата заемодател.

Тлаката е взаимопомощ при строеж на къща, при копане на кладенец, при белене и ронене на царевица, при бързо стягане чеиза на годена мома, при бързо изпридане върната на една къща, тлака за извършване полската работа на един дом, изостанала поради болест или смърт; помощ на вдовици и бедняци: заораване празничен ден нивите им, превозване снопите им и пр.

При строеж на къща всички съседни или цялата махала отиват в гората, отсичат нужния дървен материал, одялват го и го превозват. Превозват камъните, копаят мазето, хранят по един ден последователно дългерите, даряват ги.

При копане на кладенец всички съседни последователно слизат да копаят, тъй както и после всички ще ходят да черпят вода от кладенеца.

Когато полската работа на една къща изостане поради нещастие, един неделен ден цялата махала или съседите отиват и изорават нивите, прекопават царевицата или поженват житото.

Също неделен ден се ходи да се свърши полската работа на някой бедняк или на някоя вдовица, които нямат добитък или достатъчно работна ръка, за да направят това сами.

При всички случаи на тлака и на работа на зареда този, на когото се работи, заколва добитък и дава угощение на работещите.

[1] Това се прави, за да се разпредели рискът от град и лошо време. ↑

VI

След разпадането на рода всяка задруга „башка стопанисваше“, но понеже поради естеството на затвореното стопанство задругите не бяха в особена борба помежду си, те чрез многобройните общи трапези през годината даваха израз на нравственото си единение и поддържаха старите нравствени връзки.

Повечето от тези общи трапези или „дълги софри“ се слагаха във връзка с религиозни празници и обреди, което лесно може да ни подведе да мислим, че те са чисто религиозни прояви. И наистина, в своя капитален труд „Народна вяра и религиозни народни обичаи“ нашият голям битописател Димитър Маринов под горното заглавие е описал целия стар нравствен бит на българите.

Всъщност това са обичаи, изразяващи нравите като обществени отношения. И понеже на времето религията снабдяваше със санкция човешкото поведение, тя даде обредна религиозна форма и на обичаите, но само форма. Съдържанието на тези обичаи се определя от общественото развитие, част от което е и самата религия.^[1]

Курбани, като общоселски трапези, са се устройвали почти на всички по-видни празници: Св. Троица, Илинден, Архангеловден, Трифоновден, Св. Илия. Спасовден, Димитровден, Тодоровден и пр. Там, където и до днес са запазени тези общоселски курбани, те се устройват горе-долу така: църковното настоятелство събира от всяка къща пари, храна, добитък, които се продават, и от получените пари се купува било вол, било теле, било овни, които се сваряват в един общ казан на черковището (място, гдето става обредът) от клисаря, въоръжен с една дълга специална лъжица, която се пази само за този случай.

Когато стане готово яденето, клисарят с черковната камбана приканва селяните, които отиват там само с хляб, лъжици и паници и след съответни молитви изяждат сготвения курбан, макар той да е обречен и принесен на духа на някой светия.

Службите, за които говори дядо Първан, стават по-другояче. На Св. Никола, Св. Спас, Св. Варвара и пр., всяка къща от селото или

всяка къща от един род, от една влака слагат богата трапеза и след черква всички селяни с песни, гайди, думкане на тенекии, викове обикалят от къща на къща и на крака изяждат и изпиват всичко. Празникът свършва обикновено призори или когато пианите се сбият.

По-другояче се устройва гергьовската трапеза, която се слага на празника на цъфтящата природа, заменен с празника на св. Георги.

Всяка къща коли агне, меси хляб, налива вино и отива на черковището, където се образува селска трапеза. Попът чете молитва, отрязва от хляба, взема кожата и плешката на агнето (като спомен от времето, когато свещениците не са сеели и женали), жените раздават помежду си хляб и месо, овчарите — сирене и след това започва общото ядене и пиене. След обедата старите си допиват виното на сянка в оживени разговори за това, което е и което е било, а младите вият хора и люлеят люлки.

Все като остатък от колективното потребление се явява широко разпространеното и до днес раздаване на храна. Това раздаване сега главно се явява като остатък от изчезването и индивидуализирането на старите общи трапези. Но това, което има стар произход, то е раздаването при заяждане на първия плод, на първото жито напр.

И досега никоя селска къща не заяжда хляб от първото жито, докато не раздаде в махалата. Някога всеки ден хлябът се е чупил на общата домашна трапеза, а на празници — обредните чисти хлябове, приготвени по особен, „луксозен“ начин. Когато родът се разпада и хлябът почва да се чупи на отделни софри, нравствената връзка между задругите продължава да се изразява с това раздаване на хляба.

И досега в Устово и Райково, Смолянско, в с. Дебър и други села, Борисовградско, всяка домакия, когато пече хляб за себе си, което става през 2–3 дни, опича и по десетина питки — „фудулки“ — или разполовява един-два хляба, които раздава на съседките си. И понеже всеки ден някоя съседка меси, то и всяка къща има ежедневно пресен хляб.

В старо време различните храни се заяждаха на определен ден след съответно освещаване: агнешко на Гергьовден, свинско на Коледа, дини на Илинден или на св. Богородица, грозде на Преображение и пр.

Макар че днес това не се спазва, и досега на много места не се заяжда никой плод, никоя сезонна храна, преди да се раздаде най-напред в махалата. Грозде ли се набере, ябълка ли се обере, шира ли се

наточи, свиня ли се заколи, отелена крава ли пусне първо мляко, мед ли се извади, сирене ли се подсири, кървавица ли се направи, пача ли се свари — най-напред се раздава на махалата и чак тогава вкусва къщата. Най-напред се зачита колективът и чак тогава идва ред на личността.

Излишно е да говоря за общите трапези при сватби, кръщавания, умирация, поноси, в които е участвувало цялото население. Трябва да се отбележи обаче, че във всички тези случаи гостите си носят яденето, а не чакат да бъдат гостени само с чуждо.

[1] Че не животът върви след религията, а религията върви след живота, личи от това, което ми разказа старият свещеник на с. Габарево, Казанлъшко: „Някога отстоявах на Гергьовден общоселска трапеца, след това — няколко махленски трапези, доскоро ходех във всяка къща поотделно, а сега на много места вече не ме и канят и в къщи и сами си ядат агнето, без молитва и без поп.“ ↑

VII

Нашият читател, който беше загрижен за идеалното изражение на нравствеността, вероятно отново ще ни постави въпроса за чисто вътрешната страна на задругарската нравственост. Работата в това отношение е толкова проста, че може да се каже с няколко думи. Помислете си как се отнасяте към вашите обични бащи, майка, брат, приятел, за да няма нужда да се описват сърдечността, искреността, незлобливостта, предаността, любовта, готовността за жертви, които са свързвали напълно или отчасти задругаря с неговия съзадругар, с неговите съселяни, които връзки, ако и да не са били толкова крепки по отношение на по-далечни роднини и съселяни, са били здрава спойка между бащи и синове, между братя и сестри, за да не е имало братоубийства и скандални процеси за делба.^[1]

Все пак могат да се посочат няколко обичая, които не са свързани пряко с труда и потреблението.

Най-напред това е институтът на благословиите, които се въздаваха не само при всеки случай, при всяка среща във форма на поздрави, но и на които бяха посветени два празника: Полязване и Суроваки.

Днес ние, представителите на съвременния егоистичен морал, воюваме помежду си както в областта на стопанството, тая на политиката и науката, така и в областта на гордостта и честолюбието. Тази жестока борба за материални и морални блага определя отношенията ни с хората. Когато ги виждаме, ние изпитваме студено безразличие, страх или злоба, завист или презрение, ние ги подиграваме или им желаем нещастieto. С такива мисли и чувства ние обикновено влизаме във всеки дом, с такива мисли и настроения срещаме почти всеки човек.

Старият селянин и задругар нямаше основание за подобно отношение към своите съселяни. Ако не го ползуваха, те поне не му вредяха. Напротив, с тях той преживяваше своите радости и скърби, с тях правеше курбани и служби, сватби и погребения, празници и веселби; те му бяха другари и приятели от детинство; с тях го

свързваха всички негови спомени; никакви съсловни прегради не го деляха от тях. Той нямаше защо да им завижда и желае злото. Той не се боеше от срещите си с тях.

Когато влизаше вкъщи, старият селяк благославяше:

— Добър ви ден, да ви дава господ живот и здраве, добра стока, добър берекет.

Когато срещнеше познат или непознат, той отново го приветствуваше: — Добър ти ден, добра ти стига, помози ти бог, добра сполука, добра работа, добри печалби.

И тези поздравии не бяха празни думи. Те изразяваха сърдечното, вътрешното отношение на поздравляващия към поздравлявания.^[2]

Днес ние въобще не поздравяваме непознатите, враговете си и стоящите по-ниско от нас. Но какво бихме казали, ако поздравявахме всекиго и ако поздравите изразяваха нашето вътрешно отношение към него! Това щяха да бъдат безспорно израз и на безразличие, обиди, псувни и клетви.

Както казах, Игнажден (Полязване) и Суроваки бяха двата празника на благословията, в които и до днес децата (малкото представители на невинността) ходят, за да изсипят с думи и песни всичките благословии и благопожелания, които могат да бъдат казани. Някога полязниците и сурвакарите са били възрастни мъже, дори женени.

Втори интересен обичай, свързан със стария патриархален бит, е институтът на прошката при заговяване. Величието на този институт можем да преценим особено ние, представителите на егоизма, чиято гордост взема все по-болезнени и по-извратени форми.

Да отидеш в определен ден по обичай да искаш прошка, не, да заговориш на врага си, на този, с когото не си приказвате поради обиди и кавги — това няма да бъде само вербална формалност. Щом веднъж си му заговорил, ти ще му заговориш и втори, и трети път, докато напълно се изтрият лошите чувства и мисли. Но веднага трябва да добавя, че това уреждане на споровете е възможно само в едно време, когато те нямат трайна обективна основа: конкуренция, съсловни, политически борби и пр.

[1] И тъкмо тази вътрешна, нравствена „същина“ на колективистичния морал се е изразявала с общите форми на труд и

потребление: „Тази обща гергьовска трапеза, пише Д. Маринов, дето душите на всички селяни се сливат в една душа: дето всички скарани дотогава трябва непременно да се помирят, всички да се опростят и всички спорове — граждански и углавни — да се изгладят, е била онази мощна морална сила в онези тежки времена, която е сплотявала всички в едно, вдъхвала е кураж и бодрост, давала е надежда и упование“ — Народна вяра и пр., с.454. ↑

[2] Това лято — при събиране на материали — аз почувствувах непосредно проблемата за отношенията към непознатия. Навсякъде се сблъсках с едно недоверие, с подозрителност и уплаха: на едно място ме взеха за бирник, на друго за полицейски агент, на четвърто за адвокат, който проучва условията за процес върху делба на някое забравено наследство, четвърто ме сметнаха за крадец, който се осведомява за парите и местоположението на къщата, а в Сливен, в дома на дядо Нено Господинов — където влязох с книги в ръка, ми извикаха в лицето:

— Не щеме, не ни трябват жития, ние си имаме такива още от дядо Нено, и то на руски. ↑

VIII

Ние не можем да идеализуваме патриархалната нравственост на задругата, първо, като исторически преходна и второ, като изградена върху собствеността, която — въпреки всичко — я насищаше с присъщите ѝ токсини.

В задругата не само думите и съветите на старейшини се слагаха на везните на споровете, за да се получи необходимото за „мира вкъщи“ равновесие. Тая роля често играеше и неговата сопа.

Но частната собственост по-често отравяше отношенията между задругите и напълно отделените стопани.

С появата на частната собственост се появи и нейният неизбежен спътник — кражбата, — разбира се, в твърде малък размер в началото. [1] Крало се е главно добитък, и то в места близо до границата или до големите консумативни центрове.

Житото и млякото не можеха да се крадат, затова те се мамеха с магии, обираше се максулът, плодородието, млечността. На Еньовден врачките, бродниците отиваха на някоя нива с хубаво жито, събличаха се голи, завираха си лъжица отзад, нарамваха едно кросно, минаваха накръст нивата, обираха най-високите класове — „царете“, — изваждаха лъжицата, облизваха заврения ѝ край, за да не може да им се развали магията, и после, хвърляйки тези „царе“ в своята нива, пренасяха там плодородието на „измамената“ нива.

Простотата на живота, малкото предмети, които можеха да бъдат предмет на кражба, малкото пътища, по които човек можеше да бъде ограбен, се отразиха в простотата на наказателния кодекс на народа.

Грешно е: ако син изпъди баща си или майка си, ако ги удари или дигне на съд; ако кумец не почита кръстника си; ако някой лежи със сестра, майка или снаха; ако жена спи при друг мъж или стане бродница, магьосница, самовила или мамница; ако мъж е изедник, грабител на народа и граби сиромашко, сирашко и вдовишко.

Ако мъж или жена открадне, убие, излъже, лъжливо се закълне, запали някого за отмъщение.

Ако кмет, старейшина или други големец яде сиротинята, граби и съди по хатър; ако кръчмар смесва виното и ракията с вода; ако дюкянджия дава ексик; ако някой преорава чужда нива; ако овчар разбърква стадото, за да заграби чужди овце; ако някой смесва пепел в брашно, керемидата в пипера и пясък в житото.

Ако жена, която кърми, не поддои сираче; ако жена развали дом, като смрази мъж с жена му; ако разделя момък, мома; ако някой не почита бога, у църква не ходи, свещи не пали, в пости блажи; ако просяк не дарува, ако пътник не приема у дома си и не го гощава.

Ако някой не пригледа сиромаша, затворник, длъжника не почака, щом няма сега да плати.

Ако някоя жена, когато е кръщавала, е съкратила повоя; ако жена е взела назаем брашно, а го връща смесено с пепел; ако не се даде на трудна жена да вкуси „за пощейки“; ако някой кърши чужди плет, за да си кладе огън, и подобни деяния, които увреждат живота и имота на другиго^[2].

Сравнете този кодекс с няколкото стотин престъпни състави на нашите наказателни закони, и вие ще видите къде сме отишли ние в полето на престъпността, един от най-ярките изразители на противоречията, които разпъват днешния свят.

В наказателния кодекс на народа, от една страна, липсват престъпления против властта, а, от друга — въведени са в престъпления: незначитане на роднинството, гостоприемството, взаимопомощта, ограбване на сиромашта, деяния, които са стил, а в някои случаи дори гордост на нашето време.

[1] Ако и днес в Троян, Етрополе, Мъглиж, Градец, Котел не се краде, можем да си представим колко се е крало някога! ↑

[2] Д. Маринов, Народна вяра и пр., с.237. Да се има предвид, че материалът е събиран след Освобождението. ↑

IX

Задругата се разпадна не защото снахите-етърви не се погаждали вече и почнали да карат мъжете си да се отделят:

„— Ако се отделиме настрана бре, мъжо, ще си бъдем добре; заколиме пиленце, ще си го изядеме дваминка: на тебе кълчица, на мене кълчица, а сега и крак не можем да докачим. Ти ще си бъдеш сам сайбия на главата и що принесеш, ще си бъде твое.“^[1] Същата историческа роля тези лоши представители на човечеството можеха да изиграят напр. във времето на Иван-Асен II.^[2]

Задругата се разпадна, защото годната за земеделие земя стана тясна за нарасналото население, което трябваше да мине към по-интензивни форми на труда: занаяти, индустрия и свързаната с това размяна.^[3]

Настъпи разпределение на труда между земеделието, занаята и индустрията, между града и селото. Този процес у нас се ускори и с това, че българското население беше изтласкано от турчина завоевател в планините, които станаха главни огнища на нашите занаяти и търговия: Тетевен, Етрополе, Габрово, Сливен, Копривщица, Устово, Карлово, Сопот и др.

Занаятчийското производство и свързаната с него търговия при тогавашните условия изключваха колективния труд. Не само това: те даваха възможност за неравномерно забогатяване и очертаха различни обществени групи със свой отделен стопански нравствен бит. С това се сложи край на старото стопанско и нравствено равенство и единство.

След Освобождението излишъкът от селското население мина в редиците на чиновничеството и пролетариата.

Процесът на разпадането на задругата до Освобождението вървеше сравнително по-бавно. Но след Освобождението той се ускори извънредно. Новият стил на живота в свободна България присаждаше усилено индивидуалистични тенденции в селото чрез селските синове, които отиваха в града ученици, войници или на пазар. Законът за наследството, зает от държави с напълно индивидуализувана поземлена собственост, отне всяка правна основа

на запазените задруги; даде право на дъщерите да наследват и да „разкъсват братята“, а адвокатите и съдилищата довършиха набързо това, което и без тях щеше да стане, но сигурно с по-бавно темпо.

[1] Д.Маринов, Жива старина, т. II, с.217. ↑

[2] Не е чудно, че прости хора винаги сочат жената съпруга като причина за разпадане на задругата, за отделянето на женен син от баща му, за скарване на двама братя или приятели, за разделяне на съдружници. Чудно е обаче, когато това „cherches la femme“ се сочи като научно положение. Всъщност, разпадането на задругата, стопанското и морално разкъсване на семейството, на едно сдружение са обществени, стопански процеси. Но за да се осъществяват, тези процеси трябва, разбира се, да минат през волята, морала и душата на хората. Бащата със синовете си, братята, приятелите съдружници са свързани помежду си с крепки нравствени връзки поради еднакъв произход или сходство на характерите. Тези нравствени пръчки пречат, щото стопанският егоизъм, свързан с индивидуализирането на собствеността, със суровите изисквания на търговията, занаята, пазара, материалното благополучие на отделното семейство, да проникне в душата. Нравственият колективизъм като остатък спъна стопанския егоизъм.

Но ето дохожда едно чуждо на тази отживяваща нравствена връзка лице — жената от чужд род, от чужда обществена среда, и тя става изразител на чукация на вратата на семейството стопански егоизъм, чрез нея той се промъква в старата нравствена идилия и я разрушава.

Същото явление в масова мяра се забелязва и при образуването нравствеността на новите ни селища след Освобождението: Нова Загора, Айтос, Арчар и др. — някога предимно турски селища. Между уседналото население, свързано с роднински и приятелски връзки, стопанският егоизъм на новото време по-мъчно гони старата патриархална нравственост. В горните градове, заселени с хора от различни краища, както и в по-големите градове днес, където тези връзки са изчезнали, цари и масов нравствен егоизъм. Вземете списъците на избитите през априлските събития 1925 г. и ще видите как тези факти са се отразили и в нашите съсловни борби. ↑

[3] В Мъглиж и Енина, Казанлъшко, поради липса на земя никой не помни задруги и преди Освобождението. В Кьоселари, Карловско, във време на задругата е имало 60 чифта волове, сега са 400. През тазгодишната с обиколка в Южна България аз намерих неделени братя и силно запазен стар бит само в села с много земя: Дъбово, Казанлъшко, гара Стралджа, старозагорските села. ↑

Х

Разпадането на задругата преди и главно след Освобождението се съпроводи със съсловното разслоение на селото, който процес днес доби най-развърнат вид. Това съсловно разслоение намери едно пространствено изражение.

Средището на селото сега се заема от търговци и бакали, упражняващи лихварство и държащи голямата част от земята. Около тях се навърта един тънък слой от чиновници. На втори план идат средните селяни с достатъчно за преживяване земя, в съседство на които се намират бедните селяни с по няколко декара. Най-последно иде кръгът на селската сиромашия, имаща само две голи ръце. Този кръг обезпокоително продължава да расте след кризата, попълвайки своите редици с населението, което не може вече да намери работа в градовете, и с тези, които безработицата е върнала отново в селото.

Това стопанско разслоение, обуславящо битовото — материално и духовно — обособление на отделните селски слоеве, обуслови и нравственото обособление на последните. Докато индивидуализмът на средните селяни все още носи черти от стария патриархален бит, центърът на селото е обхванат от новия капиталистически егоизъм, а между селските пролетарии и бедни селяни се заражда една нова обществена солидарност, на която не са чужди и средните селяни.

Това стопанско и нравствено разслоение на селото, индивидуализацията и егоизирането на стария общ патриархален морал ние можем да проследим по индивидуализирането на нравствените показатели, с които си служихме досега.

XI

Една морална карта на България, съставена към днешната дата, ще ни даде стопанските и нравствени остатъци от задругата в селото, за да осветлим с тях новото, което капитализмът докара в него. Една такава карта ще бъде същевременно илюстрация на приложението на закона за неравномерното развитие на обществото в областта на конкретната масова психология.^[1]

Тази морална карта най-напред ще ни даде десетината редки случаи, напомнящи старата задруга, при които живеят прадед обработва земите си заедно с женените си синове и внуци. Тази неделимост днес почива само на здрави нравствени роднински връзки и на морални фактори: липса на пороци, пианство, липса на суета у жените. Лятос аз бях гост на едно такова общежитие в с. Коларово, Старозагорско — общежитието на дядо Атанас Славов, което обработва общо имот, има обща кесия, живее в общ двор и потребява общо.

В села, които имат повече земя, се наблюдават сравнително по-често случаи на общо обработване на имота от разделени вече братя. Имотът е поделен и всеки брат знае кои са неговите ниви, ливади, лозя. Всички братя обаче общо обработват целия имот, като добитото остава собственост на тогова, чийто е имотът, където е добито. Напр.: всички братя заедно заорават земите, заедно ги сеят и женат, обаче снопите от всяка нива са собственост томува, чиято е нивата. Всички общо вършеят, но всеки взима житото от своите снопи. Така стопанисват имотите си сега в с. Дъбово, Казанлъшко, братя Маневи и братя Игнатови, в гара Стралджа братя Стефанови, братя Кремъкови и др.

Всеки от тези братя си има отделна къща, отделно потребление. В тези случаи са съчетани общият труд с отделната кесия, отделното потребление, за да се избягнат крамолите.^[2]

Работата на зареда днес се практикува само в села с повече земя^[3], и то главно между средните селяни. Немислимо е един селски чорбаджия с 300 декара земя да се зарежда с един селски бедняк, който я има, я няма 4–5 декара.

Тлаката е запазена почти във всички села, но се упражнява само между средните и дребни селяни, и то повечето между близки роднини и съседи. Не може един бедняк да отива да помага безплатно на един чорбаджия, както и чорбаджията не би хвърлил левове си в социална благотворителност. Все пак тлаката днес си остава една от най-здравите традиции на задругарската взаимопомощ.

В Устово и Райково, Смолянско, в Митиризово и Кьоселери, Карловско, в Лева Река, Трънско, във Владиченци, Видинско, в Ново село, Троянско, и на много други места цялата махала участва в постройката на къща почти така, както това е ставало в старо време. Във всички останали села при строеж на къща помагат само близките.

Още повече е оредяла тлаката за помагане на къща с болник или в случай на смърт на стопанина, макар че и тя съществува главно в краища, които географски се намират по-далеч от търговските пътища и центрове: в Родопско, в Северозападна България, средните поли на Балкана, в Трънско, Брезнишко и другаде.

В Устово и Райково и до днес съседките отиват болногледачки на „меджия“.

Най-малко е останала безплатната помощ на бедняци и вдовици. За такива ми съобщават Методи Лазаров в селата около Арчар, Видинско, и Анастас Примовски в смолянските села.

Заемът на работа и добитък се практикува между средните и бедни селяни.

Един всеобщ колективистичен обичай, който се упражнява в селата, както и в малките градове, това е заемът за използване на добитък, храна, сечива. От него са изключени някои чорбаджии, които напълно са обхванати от „голата алчност на душата“. Този обичай се упражнява обаче в съответните съсловни кръгове, като между бедните и средни селяни в това отношение съществуват подвижни граници.

Днешният свят познава главно наема: отдаването да се използва една вещь или един труд срещу определена цена (чл. 335 и 336, ЗЗД). Заемът за послужване: безвъзмездното използване на една чужда вещь в градовете, взети като представители на новия капиталистически свят — намира малко приложение. Не може и да бъде другояче в едно общество, където всичко е излязло на пазар, където всичко се обменя с пари, където дори и любовта, и мъдростта, и похвалите, и приятелството са на „пара“.

Услужването с добитък за превоз на снопи, камъни, дърва, услужването с домакински потреби: медници, казани, бърда, колички, заемането на хляб, брашно, сол, пипер — е нещо толкова обикновено в селата и малките градове, че нашите читатели от тези места сигурно се чудят каква социологична проблема може да се крие в тези прости факти.

В Дъбово дори и сега на бакалина искат брашно назаем. Някога в Котел, когато чорбаджиите изпратили бащата на Раковски в затвора, продали на търг всичката му стока, за да го подиграят, продали на търг и официалния му кюрк като мемлекет-чорбаджия, а за да накажат семейството му, забранили на комшийките да му дават огън.

Само в села като Енина заем на работа и добитък няма и всичко е на „на пара“, понеже това село отдавна се намира в кръга на пазара и паричното стопанство, които са внедрили в него съвременния морал.

[1] Развитието на човешкото общество става в общи линии съобразно с едни и същи закони, само че не едновременно, а неравномерно. В това развитие напредналите страни сочат пътя на развитието на изостаналите. На такова неравномерно стопанско и нравствено развитие са подложени не само отделните страни, но и отделни области. ↑

[2] Този начин на стопанисване е бил правило след разпадане на задругата преди Освобождението. ↑

[3] Работа на зареда днес няма, напр. в Енина и Мъглиж, Казанлъшко. ↑

ХІІ

Както при обичаите на трудова взаимопомощ, така и при обичаите на колективно потребление по съществуването им, по честотата им през годината, по блясъка им, по числеността на лицата, които участвуват в тях, по кръговете, от които идат тези лица, можем с абсолютна точност да установим съсловното и морално разслоение на селото и индивидуализирането и егоизирането на неговия морал.

Понеже общите трапези са свързани с ядене и пиене, немотията особено след войната и кризата сложи отпечатък върху тях: „Да го дам, да си го изям.“

Антирелигиозността на левичарските среди в селото също изключи много хора от общите трапези с подчертана религиозна форма: курбани, поноси, задушници.

Съсловното разслоение пък изключи селския център от общите трапези при сватби, служби, умирения и пр. на средните и бедни селяни.

Курбаните, които някога бяха общоселски трапези, станаха след това махленски, а сега само отделни лица си колят курбан вкъщи, канят близки на дълга софра и раздават в махалата. Бедните, разбира се, не могат да си позволят този лукс.

Един всеобщо запазен курбан е курбанът на Трифоновден — Зарезан. Днес той е свързан с общоселско пиене и ядене.

В Квоселери на Св. Троица правят общоселски курбан с обща трапеза, в Енина на махали, докато във Войнягово сготвеният курбан не се изяжда на обща трапеза, а селяните пращат децата си с празни менчета да донесат от сготвеното вкъщи.

В повечето села отделни лица си имат частни курбани.

Служби, такива каквито ги описах, в Южна България сега няма освен в Твърдица, и то по махали. В Южна България изобщо моралът е по-индивидуализиран, което се дължи на това, че тя отдавна стои на търговската ос, свързваща Цариград с Европа, и отдавна е въввлечена в обсега на паричното стопанство. И докато тези служби са били правило до войната в Северозападна България, в Южна България

преди Освобождението, такива служби узнах да е имало само в Енина и Дъбово, Казанлъшко, и в Твърдица, Н. Загорско.

Гергьовската обща трапеза, в която някога е участвувало цялото село, а после е ставала по махали, днес почти навсякъде е изчезнала и всеки (ако може да има) си яде агнето дома, като на много места само се раздава хляб и месо в махалата. В гара Стралджа сега съседите след черква отиват и на обща трапеза последователно изяждат агнетата си, тъй да се каже, на зареда.

Днес повече са запазени общите трапези при сватби, умирения, но в тях участвуват само лица от съответния социален кръг на домакина.

Колективистичен остатък при днешните сватби е т.нар. принос, сиреч сватбени подаръци. Когато старият отделяше последователно синовете си от задругата, той им правеше къщи и им отделяше храна за през годината. Като остатък от това е тлаката при построяка на нова къща и приносът на храна, добитък, домашни потреби при образуване на ново семейство. Нарядко днес този принос в храни е значителен с оглед младите съпрузи да се ползват от него и след сватбата. В много случаи той се явява помощ в разноските на сватбата, а в повечето — само един символ.

Раздаването на храна при курбани, на Гергьовден, при заяждане на първия плод и пр. си остава всеобщ обичай, макар че в повечето случаи раздаването се явява краен продукт от индивидуализирането и разпадането на някогашните общи трапези.

В Габарево от новото жито месят десетина питки — „профорки“, — които се раздават; в гара Стралджа раздават кравайчета, затъкнати с босилек — „подавки“; в Айтос по-рано са чупили специален хляб — „чупник“, — а в останалите места разчупват и раздават един хляб или за да не си правят и този труд, оставят хляба на чешмата.

Раздаване на овошки става само в села, които имат повече овошки.

Грозде навсякъде се раздава на Преображение, но в повечето случаи само символично: по няколко зърна.

XIII

Основната нравственост в селото днес е индивидуализмът и егоизмът съгласно социологичния закон, че царстващата идеология в една епоха е идеологията на господстващата класа.^[1]

Все пак съгласно закона за прерастването на количеството в качество тази нравственост не е добила по селата такъв вид, какъвто тя доби в градовете. При условията на днешното стопанство тя не можа да се превърне в опортюнизъм и затворена себичност.

Средните и дребни селяни не воюват помежду си.^[2] Напротив, чрез своите кооперации и други организации те водят борба против селския център. Върху засилването на тази обществена солидарност влияе безспорно и старото стопанско и нравствено наследство. В задругата никой не беше експлоатиран и всеки трябваше с честен труд да си изкара хляба. Чувството на равенство, на честност, на социална справедливост и днес изпълва селската душа и определя нейното политическо поведение.

В селото има естествено отвращение от тези, които искат да паразитуват и да живеят от чужди труд.

Всички останали обичаи на трудова взаимност, на общи трапези, на раздаване, цялата тази манифестация на зачитане човека, на търсене връзки с него — всичко това налива още сокове в старата човещина от задругата. Човещината заема значително място в общото отношение на селяка към хората. Това личи от сърдечността на неговия поздрав: „Е бре, Митре, що си, що работиш?“, в готовността му да заведе разговор с всекиго и да сподели болката си с него, в широко разпространеното и до днес гостоприемство, в доброволния начин, по който стават голяма част от делбите в селата^[3] във вълнението, което предизвиква на село всяка обществена и лична неправда, и пр., и пр.

И тъкмо в тази човещина и условията, които я обуславят, ние трябва да търсим между друго обяснение на народничеството сред нашата интелигенция, която иде от селото и малките градове; склонността на нашия селяк към организации на обществена солидарност, бързия разраст на кооперативното движение, леснотата, с

която селянинът въпреки своя дребнособственически бит възприема политически колективистични идеи; космополитичните чувства на състрадание и съучастие към всички страдащи по света: Абисиния, Чехословашко, Китай, Испания и пр.

[1] Стопанското обособяване на една нова обществена група предизвиква нейното нравствено и психично обособление; но това не става веднага и в чист вид, докато тази група не почне да води обществото. Нейната идеология е под влиянието на господстващата, което е изразено в горния закон. ↑

[2] Борби, убийства и наранявания за имоти в масова мяра намерих само в села като Кьоселери, Карловско и Половина. Пловдивско, където земеделието чрез напояването е взело интензивен вид, борбите възникват главно по повод на напояването, на което селякът при малкото декари изключително разчита. ↑

[3] Крамолите при делба се породиха, след като законът за наследството в противоречие с народното правосъзнание даде право на сестрите да „разкъсват“ братята. ↑

XIV

След ликвидиране на старите ни управляващи кръгове при заробването ни от турците първият масов носител на индивидуализма у нас беше занаятчийството.

Класическият еснаф отпреди Освобождението създаваше сам своята кариера. Тя бе осъществяване на неговата личност, на неговите лични качества. Еснафът започваше като сополиво чираче, завряно между парцалите и мешините в някое къоше на занаятчийската работилница, и при върховно напрежение на духовните си и физически сили, на ума, мускулите и стомаха си усвояваше занаята, отделяше се, отваряше дюкян, завъждаше капитал и влизаше в обществото.

Той не беше задругар, чийто труд се сливаше по един неделим начин в общия труд. Той не работеше в една област, където се прилагаха допотопни и прости правила. Той можеше да посочи на всяка вещь от имуществото си, на всяка черта от кариерата си, като проява на своите лични качества, на своя труд, на своята изобретателност. За това той беше личност, „аз“.

Селянинът рядко произнасяше и чуваше своето име. Той беше байо, чичо, бате, драгинко, дядо. Еснафът е вече уста Генчо, майстор Никола, чорбаджи Васил.

В селските народни песни няма имена, няма личности. Там има социални категории: „мала мома“, „добър юнак“, „ерген“, „вдовец“, „лудо-младо“.

В занаятчийските народни песни се възпяваха вече личности:

*Васила Петку думаше:
Не стига ли ти, Петко ле,
двайсет години в Анадол,
да ходиш с ножове и стругари?*

... Рачо ковача

*от Боженците,
че той рано става,
рано си зачуква.*

Овчарят е овчар, защото всеки може да бъде овчар, но занаятчията е Илия — очертана личност:

*Маргарита му потихом говори:
— Ей, овчарю, шупливо сирене.
да бих язе такива гледала,
язе бих ги пълн обор набрала.
— Ей Илийо, Илийо, терзийо,
ей Илийо, ти пълна кесийо,
ти си арен,
ти си ми прилика...*

Безспорно еснафът, който благодарение на личните си качества беше направил такъв успешен скок в живота, се гордееше със себе си, в най-добрия смисъл на думата. Но похвалите, които другите му отправяха за неговата стока, за неговия дом, бяха похвали за личните му качества. По този път се създаде онзи емоционален въздух от обществено признание на личността, който беше вече една необходимост за индивидуализма. Появиха се понятия за чест, достойнство, личен престиж. Всичко това обаче още щастливо съжителствуваше със стопанското и морално равенство между занаятчиите. Много рано беше тази емоционална страна на индивидуализма да прерасне в големство, честолюбие, славолюбие, мании за величие, страст към ласкателство — емоционалния въздух на егоизма.

Само при тези условия беше възможно съществуването на старите еснафски организации — рufети, — които имаха за задача да препречват конкуренцията между еснафите. Ето увода на „Законите на рufет папухчийски и купчийски“ в Копривщица:

„Ний масторе от руфет папухчийски и купчийски като познаваме доброто, което произходи от общобратствено съгласие с един еснаф, и като слушаме священо писание да ни учи да живеем съвокупно в братска другадруговъздавателна почест и любов, и говори: «Брат от брата помоществуемий, яко град тверд и висок възможет же...» за това пожелахме, както и стари наши майстори са живяли в любов и съдружество, така и ний съгласно, с твърд съюз да съвокупим всички майстори, които са от наший руфет да живеят в общебратствена любов и съгласие под следующите закони...“

И по-надолу се уреждат всички случаи, при които може да възникне „раздор“ между еснафа: примамване клиенти и калфи, лошо качество, продаване в празник и пр.

Но на пазара, от който живееше, еснафът водеше борба с продавача на сурови материали и с купувача на неговите стоки. И в тая борба за грош по-долу грош по-горе започна да се създава онази нравственост онези отношения между хората, които днес са обикновената практика на егоизма. Още тук, макар и в по-ограничен размер, започна да се прилага лъжата, използване на невежеството, за да се вземе за една стока колкото се може повече пари, да се прокара лошо качество за добро, изобщо да се излъже и ограби съконтрагентът.

[1]

[1] През Габрово минава чужденец и пита един еснаф колко струва някакъв предмет.

— Толкова гроша — отговаря еснафът.

Чужденецът плаща исканата сума, взема предмета и си заминава. Габровецът изненадан, че му дали колкото иска, извиква след заминалия купувач:

— Хей, господине, я ми върни стоката, на ти парите.

— Че защо, как тъй?

— Ти защо не се пазари бе, ами даде колкото исках? Трябваше да се пазариш, та да ми се услади печалбата. Върни ми стоката, иначе няма да спя цяла нощ.

Всъщност габровецът съжалява, че не е поискал повече.

Д-р П. Цанчев, Из общественото и културно минало на Габрово,
с.106.

↑

XV

Как се проявяваше еснафският индивидуализъм в областта на нравствеността?

В своя младенчески период еснафите не конкурираха помежду си на пазара. И нямаше защо. Те създаваха този пазар, вълничайки в него все по-голяма част от натуралното стопанство. Те имаха достатъчно неразработена целина, за да не се борят помежду си за един завършен, ограничен пазар. Затова те си сътрудничеха, съветваха се, съобщаваха си кой какво е произвел и какво ще занесе на панаирите и често правеха съдружия за общи доставки и общи продажби.^[1]

Стопанската дейност на задругата с достатъчно земя се движеше в един кръг: труд и потребление, при което потреблението беше цел, а трудът — средство. Задругарите прилагаха своя труд и произведеното се потребляше, без да има нужда от особено капитализуване. Догодина кръгът започваше наново. И това отношение на потреблението към труда, като цел към средство, съвсем ясно изпъкваше в съзнанието на селяка задругар. Стопанската дейност на занаятчията пък, който продаваше сам своите стоки на пазара, се движеше в една спирала, която се стреми да разшири своя диаметър до безкрайност. Занаятчията се нуждае от капитал и колкото повече капитал има, толкова по-добре се чувства и в покупката на сурови материали, и в продажбата, и в кредитуването на клиентелата, и в осигуряването си срещу евентуални загуби. Стане ли занаятчията търговец, тогава в борбата за пазара, в конкуренцията, по-големият капитал решава победата. А стане ли лихвар, там сухата пара е всичко. Завъртян в движението на тази спирала, еснафът определяше своето отношение към нещата и хората. В началото, за да натрупа първоначалния си капитал, еснафът трябваше да пести, да отделя от залька си. Селякът задругар ядеше и пиеше с широко безгрижно сърце, защото нямаше нужда да капитализува. Той беше при неизчерпаемите извори на природата, която при малко труд удовлетворяваше простите му нужди. Затова, докато задругарят схващаше нещата от гледището на

потреблението, занаятчията виждаше във всеки предмет една „цена“, една сума пари. Ако задругар разтвори един пакет, той ще каже: „Не е за ядене“, ако това направи еснаф той сигурно ще каже: „От това икономия или кяр не може да стане.“

Селякът създаде култа на хляба. Еснафът, първият представител на паричното стопанство, създаде култа на парата. В неговото съзнание отношението между парите като стока, като въплътен труд, и потреблението — се обърна. Парите станаха цел и мярка за всичко.

Занаятчията казва: „Ще си четем парите след някоя и друга година“ — и иска да рече: „Ти ми се смееш сега, но ще видиш кой какво ще направи занапред.“

Последният му довод да се отиде на разходка или на гости е: „Ела бе, там поне пари не искат.“

Той мери с парата дори и това, което няма стойност.

— Знаем колко пари струваш. За грош си скъп.

Докато селянинът казва: „Перушина чок — патка йок“, или „Чорба чок — мръвка йок“, занаятчията в същия случай ще каже „За пара работа, за грош гюрултия.“

Селянинът задругар гледа на хората като на сътрапезници, с които весело може да си хапне и пийне, защото сам не му се услажда и защото работата му не го поставя в борба с тях.

Между занаятчията и „хората“ е застанала в повечето случаи парата. Тя определя отношенията му към тях; повечето хора за него са купувачи и продавачи, с които той води борба за цената. После той почва да се бори и в полето на конкуренцията с колегите си и едрите търговци.

Това си отношение към парата еснафът пренасяше вече в семейството на своите родители: спрямо братя и сестри, а тях той гледаше като на бъдещи съделители. Оттук започна онзи сметкаджилък, който днес безпощадно руши роднинските връзки.

За този сметкаджилък ни свидетелствуват сметките, които габровски занаятчии и търговци водеха в тефтерите си за похарченото от тях при годежите и сватбите на сестрите им, погребението на родителите им, за да предявят салдото в деня на делбата.^[2]

[1] „Ние от долоподписаните сапунджии от Габрово еснафски като додохме в Тревна споразомехме са сос добар разум и са

опазарихме с остабашията (шефа на сапунджийската организация), че му продаваме сапунат си по три изола оката и сос условия да му помагаме на продаването и като са продаде колкото спечелиме ще ни даде кяр на връх ока, и ако артиса сапун всеки ще вземе на връх ока, колкото е подписал и никой няма власт да донесе повече сапун, защото ще му са свали от оките.“ — Д-р П. Цончев, Из стоп. минало на Габрово, София, 1929, с.357. ↑

[2] В Троян един занаятчия вписал в една такава сметка дори тамяна и горени вкъщи до вдигането на трупа на баба му.

Една такава сметка ни дава д-р Цончев:

1869 януари 13 ден сгодяваме Цана; в понеделник вечер 100 драма

сладко за черпене — 3 гроша

Четвъртък. Денчо идва и леля Велика черпене — 2
1/2

Петък. Леля и дядо и пр. — 4

Неделя Вечер. Идва момчето (годеникът) Енчо със зетя си на ядене, готвене, мисирка, кокошка, кюфтета, кокоши яхнии, вино, пастърма, пилафи, кафета и прочие — 8

Половина ока свещи сперманцетови (за осветление) нагоре-надолу, отидоха — 5

Понеделник сутринта. До вечерта роднини — 4

Четвъртък сутринта идва Енчо — саралии, пелин, кафе, туй-онуй. Вечерта идва Енчо — мисирка с армея, кокошка, кафе, сперманцетови свещи — 30

Неделя вечер. Идва свекърът и неговите роднини и др. четири чивти и откъм нас шест чивта (мъж и жена) — мисирка печена и прочие, вино и прочие — 70

Неделя сутрин, като се върнахме от свадбата, осем чивта поканихме да ядат готвено и пр. — 78

Счупиха чинии, боци, стомни и паници и пр., и пр. — 40

Всичко — 16 242 ?

Читателят не може да направи в тази сметка разлика между роднини и грошове, между годеник и сперманцетови свещи, между лели и кокоши яхнии, между хора и чифтове, защото и самите еснафи и търговци не можеха докрай да правят тази разлика — във всичко те бяха почнали да виждат само парите. Безспорно горните цифри са надути, грабителски и са увод в крамолите при делбата. ↑

XVI

Все пак стопанският и нравствен индивидуализъм на еснафа, докато той си оставаше предимно еснаф, не се развърна в егоизъм, което стана едва когато той по пътя на забогатяването се превърна в търговец, манифактурист, индустриалец и най-сетне в лихвар. И тъкмо при нравствеността на еснафа намира най-ярък израз законът за консервативността на идеологията.

Чрез своите организации еснафите, доколкото и докато можеха, отстраняваха конкуренцията помежду си. Честността от задругарския бит беше една дейна сила при сделките на еснафа. Той създаде практиката на заемане пари между четири очи без писмени документи. Много редки са случаите на измами между съдружници еснафи. При малкия размер на тогавашните селища, при познаването на хората още от детинство, при пълната осведоменост на всекиго за всичко, твърде малко място оставаше за прояви на лъжа и мошеничество. Еснафът нямаше сила да върши безнаказано неща, осъдени от патриархалния морал, както правеха после чорбаджиите, опрени на турската власт и на своята икономическа сила.

Поради естеството на занаятчийския труд, както и поради паричния разменен характер на еснафското стопанство, трудова взаимопомощ в онези размери, каквито наблюдаваме и досега в селото, беше немислима. Още преди Освобождението не се помагаше при строеж на къща в Сопот, Карлово, Котел, Ямбол, Ст. Загора. В занаятчийски градове с дребно земеделие тлаката при строеж в по-ограничен вид съществуваше до Европейската война. В Троян доскоро махалата хранеше по един ден работниците и помагаше при вдигане на големи тежести: камъни, дървета.

Между еснафите, чиито дворища по правило бяха свързани с комшулуци, се практикуваше домакинска взаимопомощ в женската работа: варене на сапун, сладко, при сватби, в случай на смърт и главно в заеми за послужване.

При сватби еснафите чрез подаръци обзавеждаха младоженците с покъщнина.

Помощта на бедните се състоеше вече в милостиня, раздавана на големи празници, а там, където някои храни не бяха още станали стока: боб, мляко и пр., често жените преглеждаха някоя сиротиня с такива неща.

Общата гергьовска трапеза на много места бе запазена: Сопот, Калофер, Габрово, Троян. В Калофер и Сопот тя изчезна след Балканската война, в Троян — след Европейската.

Запазени бяха и някои курбани, но в повечето градове курбаните бяха частни. Раздаването обаче се практикуваше навсякъде.^[1]

Излишно е да споменаваме общите трапези при сватби, умирения, поноси.

Изчезването на общите трапези в еснафските градове не се дължеше толкова на индивидуализирането на морала, колкото на грижата за пестене, особено в градовете, в които еснафите нямаха полски имоти и купуваха храната си. В това отношение се вземаха всеобщи мерки и решения^[2].

[1] В Клисуря първата диня, която се купуваше, се разрязваше за децата на улицата, а за възрастни се купуваше втора. ↑

[2] В едно протоколно писмо — решение на габровци от 30.X.1856 г. — пише: „Габровските жители, селоначалници, търговци и еснафи се обявяват против сбора (на Петковден). Големи и малки губят от работа, ходят по сбора и харчат на вятъра пари да купуват това-онова.“ — Д-р П. Цончев, цит. съч., с. 110.

В общинския кодик на Копривщица има решение от 14.V.1873 г. против „ходянето по честито на измислени и преправени празници, на които се харчи вино, ракия и другия пития“, като „на честито трябва да се дава само кафе и сладко, ако е нужно“; нарежда се сватбите да се извършат „без много разноски“ и да се привършват в неделя; „понудите и кръщенеята да стават без ядене и пиене; на гробищата да се не носи хляб и други ястия, а само коливо.“ — Сборник на гр. Копривщица, т.1. ↑

XVII

От изнесените дотука факти, които дават картината на диференцирания вече морал на еснафа, можем да заключим за вътрешната „същина“ на този морал.

В своето семейство и в своя род еснафът се държеше в началото почти тъй, както задругарят в задругата, и затова всички общи трапези и веселия ставаха обикновено „в рода“. Еснафът каза: „Свой своего не храни, но тежко му, който го няма.“

Към своите колеги той пазеше в значителна степен традициите на братство и морално равенство. И това личеше от сърдечността, с която еснафите устройваха своите сватби, своите общи трапези, своите еснафски гуляи-лонджи, своите гостета. В сватбите и погребенията участвуваше почти цялото селище. Човещината, която преобладаваше в морала на класическия еснаф, се проявяваше в подкрепата на бедни и немощни. Това беше проява на истинско милосърдие, а не на скука, суета и демагогия: еснафът не можеше, носейки храна, да подмине някого — познат или непознат, — без да му отдели от тази храна, макар и в повечето случаи символично.

Но с потискащите ги стопански и политически чорбаджии еснафите водеха борба още преди Освобождението. И в тази съсловна борба се ковяха вече нови отношения, нови нрави.

Така че моралът на еснафа не беше единен: разслоението на морала, продукт на стопанското разграничение, разслои и личния морал. Еснафът имаше вече различна мярка и различно поведение към различните лица и обществени групи съобразно със своите материални и морални интереси. По един начин се отнасяше той към своето семейство, по други към рода си, по трети към останалите еснафи, по четвърти към чорбаджиите. Неговото отношение към хората зависеше от това, дали те са му сътрапезници, продавачи, купувачи или съдружници. Той променяше отношението си дори към един и същи човек в зависимост от промяната на тези качества: купувач, продавач, съдружник, зет, сват и пр. Днес ние, които определяме отношенията си с хората съвсем съобразно с паричните интереси, които ни свързват с

тях, най-добре разбираме подвижността на този морал, която при занаятчията беше дадена само в зародиш и беше спъвана от силното нравствено наследство.

XVIII

Създател на егоизма у нас след заробването ни от турците беше капиталистическата група, която преди Освобождението се набираше от забогатели занаятчии, почващи да се занимават само с търговия, и от забогателите овчари, които ставаха джелепи — търговци на добитък. Търговците, след като по пътя на конкуренцията превърнаха занаятчиите в наемници — гайтанджии, бакърджии, кожари и отчасти абаджиите — организуваха с тези занаятчии манифактурна промишленост, с наченки на индустриално производство. Джелепите станаха закупчици на беглика — данък върху овцете, — а заедно с търговците закупуваха и йошура — натуралния данък „десятьк“ върху зърнените храни.

При условията на турската феодална държавна организация чорбаджиите използваха своята икономическа сила, а в повечето случаи и политическото си сътрудничество с турската власт, за да експлоатират занаятчии, продавачи, купувачи, заематели и данъкоплатци и да грабят парите, събирани в касите на църковните настоятелства и общините.

Капиталистът се беше завъртял с шеметно темпо в спиралата на капитализуването. Той искаше да печели от всичко и от всички независимо от средствата. Единственото му отношение към хората беше: купува — продава, плаща в брой или на почек, дебит — кредит. Моралът му, опразнен от всяка човещина, стана едно счетоводство, възплъщаващо голата алчност на душата.

Когато купуваше, той не се запитваше заплаща ли достатъчно труда на своя продавач и какво ще стане с него. За него важеше само едно: да купи по-евтино, да продаде по-скъпо, да спечели повече. В това отношение троянските и еленските чорбаджии отидоха до открит грабеж, като с помощта на местната турска власт бяха заставили населението да продава добитъка си само на тях, и то по цени, каквито те определяха.^[1]

На пазара търговците на едро се бореха за сравнително ограниченото число купувачи — търговци на дребно. Намалението на

цените в случая ставаше за сметка на занаятчиите, от които те купуваха стоката: не печалбата на търговеца спадаше, а и без това малката надница на занаятчията, който поради липса на голям капитал, поради нуждата от кредит изпадеше във все по-голяма и по-голяма зависимост от търговския капитал. Конкуренцията на пазара се превръщаше в пълно безсърдечие по отношение съдбата на занаятчиите, които често бяха съседи, дори роднини на търговеца.

Търговецът печелеше не само от това, че купуваше на безценица: той печелеше и от суровите материали, които продаваше на зависимия от него занаятчия. Един сандък тенеке струваше на габровския търговец към 200 гроша, а той го продаваше на дребно на занаятчиите за 500–685 гроша.

Морал и психология на хищник доби, когато смогна да превърне напълно в наемници някои занаятчии, и то в такива на своята манифактурна промишленост.

В Габрово имаше над 400 работилници, в които работеха майстори на ножарски изделия за търговците. Търговците даваха на майсторите желязо и въглища, а произведената стока заплащаха на парче, и то по толкова, че при работа от тъмно до тъмно се изкарваше средна надница 4 гроша!

И още преди Освобождението в Габрово, Карлово, Калофер, Стара Загора — в ножарството, гайтанджийството и бакърджийството (производства, които искаха голям капитал) — се беше създал значителен брой от наемници. Още преди Освобождението в тези градове съществуваха хора, които едва преживяваха, които не можеха са направят къща, догдето са живи. Още тогава в тези градове имаше вече казарми от стаи за даване под наем, наречени „чифлици“, в които семействата на работниците живееха натъпкани в една стая.

Участта на тези нещастни хора беше вече съвсем безразлична за ограбващите техния труд търговци. Най-много, което тези търговци правеха, беше да идат на някой празник да им раздадат мръвка месо и торба брашно с думите: „От мене малко, от бога повече.“

Днес ние не можем да се вредим да изкажем любовта си към родината и привързаността си към нея от потомците на старите чорбаджии изедници. Прадедите им обаче смятаха, че няма нищо поестествено от търговското и политическо сътрудничество с турската власт за изкористване облагите на властта.

Когато български чорбаджия искаше да ограби народа си той търсеше за съдружник някой коравосърдечен читак. Да снабди неговите действия с неотразимостта на властнически разпореждания. Когато турчин наемаше йошура той взимаше десятък само от житото и царевицата, върху които по закон тежеше данъкът. На много места българските йошурджии вземаха десятък от всички земеделски произведения.^[2]

Български чорбаджии ставаха конашки аази (съветници), членове на турските съдилища^[3], турски шпиони^[4] лични приятели на султана^[5] мемлекет-чорбаджии (султански управители на някое селище^[6]).

Те получаваха и носеха с особена гордост султански ордени, саби и официални кюркове, подарени им от султана като знакове, че са правоверни служители на Отоманската империя. И това служеше не само на тяхната гордост и честолюбие: то им осигуряваше безнаказаното ограбване на населението. Политическото давление в областта на търговията още тогава беше практика. Не е все едно да договаряш, да правиш сделки и да уреждаш сметки с човек равен на тебе или с политическо величие.

Жестокостта на тази картина доби своя връх при лихварството. Троянските и еленски колибари никога не можеха да се наплатят на чорбаджиите, които ги бяха затиснали в тресавището на своите тефтери.

Д-р П. Цончев ни дава потресни случаи на такава жестокост. Брат заема на брат си 200 гроша и след като получава 400 гроша лихви, иска след смъртта на своя брат да продаде единствената крава на вдовицата — негова снаха, — за да си получи останалата непокътната главница. Един еснафлия заема 3000 гроша и след като за 4 и пол. години изплаща 2250 гроша, остава задължен с още 3500. Илия Видинлията от Габрово и Груйолу от Казанлък, когато имали свободни пари, принудително са ги раздавали в заем на еснафите, за да не губят лихвата им.^[7] Когато някоя валута се обезценеше, Видинлията, който узнаваше пръв това, раздаваше назаем принудително парите си в тази валута, като ги обръщаше в твърда монета по стария курс. По този начин курсовата разлика оставаше загуба на заемателя. Поради тези и други причини никой не смееше да мине пред дюкяна на Видинлията и улицата пред къщата му се е наричала „пустата чаршия“.

При тия данни излишно е да разглеждаме вътрешната страна на чорбаджийския егоизъм. Той се отличаваше от еснафския морал между другото и по своята цялостност. Егоистът не мени вътрешното си отношение към хората; то си остава все едно и също — печалбата, материалната изгода. Неговото външно държане или е пряк израз на това отношение, или е маневра, лицемерие, подлост, лъжа, измама.

Егоистът стана роб на парата. Неговата душа се опразни от всякакви чувства на човещина и той гледаше на хората със студено безразличие. Те бяха само единици и цифри в неговите сметки.

За него приятелството, роднинството, сватовството, кумството нямаха вече никаква нравствена стойност.

Груйолу водел дребна търговия със своя приятел Маньолю. Когато ликвидирали, Маньолю оспорил част от печалбата. В отговор на това Груйолу разгневено извикал на своя чибукчия:

— Митьо, давай скоро въжето и тегли този пезевенгин!

Маньолю пръв започнал да дири подземна вода за добиване двигателна сила, с която да кара даракчийниците си. Но Груйолу оспорил правата му, превзел подземните канали, разширил ги и използвал сам изобилната вода.^[8]

Аз скоро имах разправия с едно стопанско парвеню, търговец, което въпреки външния си вид гледа на жена си като на съдружник, на дъщеря си — като на кредитор за зестра, на зетя си — като на чувал ориз, на родителите на последния — като на хора, които са изиграли ролята си с това, че са му дали зет, на сватове си — като на лица, които може да използва, но които могат да му изядат едно сладко или да му изкалят чергите и с това да му нанесат непоправими щети.

Чорбаджиите още преди Освобождението имаха готови писмени проекти за реакционна конституция при евентуално освобождение на България. И докато Левски — синът на народа, един от най-великите, когото е раждала нашата земя — разправяше, че след освобождението на България ще отиде да работи за свободата на други потиснати народи, синовете на чорбаджиите, които участваха в революционното дело, още тогава мечтаеха и се готвеха да сменят турските паши.^[9]

Но занаятчиите и наемниците още преди Освобождението започнаха борба срещу грабежите на чорбаджиите, а революционната борба имаше за задача да очисти страната от българските чорбаджии и

турските изедници. И в тази групова борба в защита на своите интереси чорбаджиите не се спираха пред нищо.

Бащата на Раковски, който искаше сметка за ограбените черковни и общински пари от котленските чорбаджии, по техен донос бе изпратен в затвора и разорен.

Петко Векилин от Калофер, подпомогнат от еснафа, сложил ред в общинското сметководство, но чорбаджиите дали 300 000 гроша на пловдивския паша, скроили му процес и той бил обесен.^[10]

Троянските чорбаджии се опитали да отровят Никола Думанов, който с помощта на колибарите прекъснал грабежа им. Юрданчо ефенди е подписал смъртните присъди на Цанко Дюстабанов и на Бачо Киро, а х. Иванчо Пенчович — на Левски. Това, разбира се не попречи на х. Пенчович да се избере депутат в свободна България и да събира пари за издигане паметник на Левски, част от които, разправят, обсебил.

Да не говорим за издайничествата на революционните борци, за сътрудничеството на Христо Дюстабанов в избиване четата на Дядо Никола през 1856 г. и пр., и пр.

[1] Срв. моята статия „Историческите корени на нашите демократически традиции“ — „Философски преглед“, г. 1936. ↑

[2] И. Начов, Калофер в миналото. София 1927 г., с.77. ↑

[3] Юрданчо ефенди от Елена, х. Иванчо Пенчович от София. ↑

[4] Х. Господин от Ст. Загора, който предаде въстанието от 1875 г. ↑

[5] Илия Видинлията от Габрово. ↑

[6] Стоянчо Груйолу в Казанлък, бащата на Раковски в Котел. ↑

[7] Казанлък в миналото, кн. 1. стр. 91. ↑

[8] Казанлък в миналото и днес, София, 1912 г., кн.1, с.90. ↑

[9] Раковски в Белград се държеше като бъдещ княз на България, в което после му подражаваше Бенковски.

Георги Дражев, революционният водител на Ямбол, търговски син, още тогава е мерил на себе си офицерските дрехи на един гостуващ у тях български офицер в руската армия, а майка му и баща му казвали на офицера: „Ах, синко, дали ще бъдем живи да видим синовете си, ей тъй, облечени с военни дрехи да ходят из града“ — Н. Върховски, Ямболски патриоти, с. 61.

Георги Апостолов от Ст. Загора, търговски син, убит в четата на Ботева, инсценирал следното на бъдещия генерал Велчев:

„Седна Георги на миндера в кантората, облегна се до стената, запуши цигара, взе вестник и почна да чете. С това представи позата на бъдещия български властител и като ме погледна, важно каза: «Ще влезе слугата и ще ми доложи, че Емин наша влиза» и още от вратата навежда почитателно глава, като прави темане. След това го държа няколко минути прав и го поканвам да седне на срещния стол. Той сяда смирено, с прибрани един до друг крака и с ръце, кръстосани на гърдите. След това го накарвам да изложи молбата си и му отговарям: «Ще изуча въпроса и ще направя това, което е възможно.» — Конст. Апостолов, Г. Апостолов, с.13. ↑

[10] И. Начов, Калофер в миналото, с.282. ↑

XIX

Чорбаджиите не само стопански се обособиха в отделна обществена група. Те си създадоха свой отделен съсловен морал и своя съсловна психика.

Самочувството им на господари се превърна в надменност и в презрение към масата, която „не може да спечели пари, защото е неспособна и мързелива“.

Луксозното облекло, важната поза, тържествената мълчаливост, господарската походка — всичко това трябваше да подчертае важността на личността и да внушава респект. Още Добри Войников описваше вида на чорбаджията: нисък, пълен, с червени бузи, бавно ходи, гръмко кашля и плюе надалеч.

Чорбаджииското съсловие полека-лека отрязва личните си връзки с „малите“ граждани и селяни. Жеко чорбаджи, Верноолу, х. Васил от Ямбол не позволяваха на дъщерите си да ходят на хоро и да влизат в контакт с плебеите. В Ст. Загора „вътрешните“ — „гърците“ — не дружеха никъде с „крайничаните“ — „турлаците“. Всеки град имаше два, три разреда кафенета. Когато чорбаджия отиваше на сватба, за това се говореше като за голямо събитие: „Чорбаджи Васил бил на сватбата на еди-кого си.“ Дума да не става за присъствие на чорбаджии в старите народни общи трапези. Това индивидуализуване стигна дотам, че Илия Видинлията яде винаги сам и на трапезата си не пускаше никого — нито жена си, нито синовете си — освен по едно малко внуче — единственото нещо, което пробиваше с лъч човещина каменното сърце на този чорбаджия.

XX

И егоизмът има своята емоционална сфера. Само че тя няма нищо общо с човечината. Тази емоционална сфера аз подробно разгледах на по-млади години в книгата си „Автопортрет, достойнство и маска“, под по-голямата част от съдържанието на която се подписвам и сега.^[1]

„Егоистът е сам, «единствен в своята собственост». Животът му е лично дело. Един срещу всички. Но той иска да се огледа в силата си, да ѝ се порадва, да си устрои празник на победите. Силата му трябва да се превърне в самодоволство: Аз и останалите! Какво сте вие там? Той иска: култ на поклонение, почести, ласкателства, хвалебствия, което се превръща в славолубие, честолюбие, мания за величие. С това егоистът получава достойнство. То е живачният стълбец, който измерва господарското му равнище. Поклонението е статистика на главите, които се прекланят пред него. С една дума, егоистът иска почести и знаци за отличие.“^[2]

С почести, знаци на отличие и господарско държание още преди Освобождението чорбаджиите галеха самолюбието си, като същевременно с тези средства си създаваха авторитет — за всяване на духовно покорство.

В това отношение казанлъшкият мемлекет-чорбаджия Груйолу (1804–1864 г.) и тетевенският х. Тило бяха изпреварили всички, превръщайки своето ходене по обществени работи в шествия с феодален церемониал. Отиването на Стоенчо Груйолу на мезлича в конака:

1. Най-напред тичат три кучета, които лаят и предупреждават, че чорбаджията иде;
2. Ганчо, млад момък с потури, чепкен и кожена шапка на главата;
3. на няколко крачки зад Ганча — едно заптие;
4. на около десет крачки зад заптието Стоенчо Груйолу, обикновено със самурен кюрк;

5. на известно разстояние върви Митьо Коев (чибукчия) с чибука на Груйолу, поставен в сукнен калъф;

6. зад Митьо вървят „азите“ — българи, членове на общинския съвет. Задаването на Груйоловото шествие спира цялото движение на улицата от турци и българи, а тези, които са били седнали по дюкяните, веднага ставали на крака, за да го поздравят.^[3]

[1] Съдбата на тази книга, която получи една самотна похвала само в страниците на това списание, беше първият удар върху мене от страна на егоизма и завистта, царувачи в днешните литературни среди. И макар че за три месеца 2000 броя от нея потънаха между читателите, това не предизвика никаква бележка дори в средите, към които беше адресирана. ↑

[2] Ив. Минков, Авторитет, достойнство и маска, 1933 г., с. 14. ↑

[3] Казанлък в миналото и днес, кн. 1, с.86. ↑

XXI

След Освобождението капитализмът стана господстваща стопанска форма у нас, макар и в нашенски стил, поради което и егоизмът стана господстващ морал.

По същество този егоизъм е такъв, какъвто вече го описахме в епохата преди Освобождението. Разноликостта на стопанския, политическия и духовен живот даде неописуемо разнообразие от форми и преливания, в което този егоизъм се осъществява в стопанството, политиката, науката, изкуството, в рода и семейството, в приятелството и любовта. Поради всичко това нашият живот днес е станал необикновено трагичен. Ние сме разпънати от толкова стопански и нравствени противоречия, нашето поведение към хората поотделно, както и по отношение на едно и също лице е толкова променливо, че днес и най-добрите наши правници и моралисти не могат да дадат отговор на въпросите, кога един човек е търговец и кога крадец, кога човек лъже и кога е само учтив, кога е мошеник и кога само пази интересите си Въз основа на закона, кога ограбва хората и кога само използва стопанската си сила, кога е почтен и кога само не е длъжен да каже истината, кога е изправен в сделките си: когато изпълни фактически задълженията си или когато противната страна е лишена от доказателства за тези задължения.

Днес ние не живеем по неписания морал на задругата и занаятчиите. Днес законът е изразител на справедливостта. Съобразява ли човек поведението си със закона, той е „добър и почтен гражданин“. Всъщност законът е един официален документ за противоречията и несправедливостите, които измъчват нашето време.

Някога недъзите на задругата се изразяваха в спорове между задругарите. Тези редки спорове се уреждаха от съветите, от заповедите или от солата на старейшината. Днес споровете се разрешават от съдилищата и съдиите отсъждат кое е право и кое не, кой е прав и кой не.

И тъкмо съдебната зала е огледалото на нашия морал. Кражби, банкрутство и щета на кредиторите, мошеничества, подправка на

документи и парични знаци, измама и злоупотреба на доверие, престъпления против властта, престъпления против държавата, фискални нарушения, лъжливо заклеване, престъпления против избирателното право, обида, клевета, разврат, убийства, злепоставяне, повреждане на имот — всички тези деяния са прояви на съвременния егоизъм, който е хвърлил в борба всички против всички и който е докарал работата дотам, да казваме: вълк за вълка е човек, човек за човека е вълк.

Аз съм адвокат. При мене никога не са дошли двама клиенти със следната молба:

— Уважаеми господин юристе, помощнико на правораздаването, ето нашия спор! Ти, който познаваш закона и включената в него справедливост, разреши спора ни така, че да си останем пак приятели.

Напротив, всеки заинтересован иде поотделно с хонорара си, подкрепящ молбата му: „Да сложим по някакъв начин клин на противника.“ И до днес аз още не мога да разбера какво значи „честен адвокат“, както и никой днес не може да каже какво значи изобщо честен човек съобразно официалния морал. И тъкмо това изразява моралната криза на днешното жестоко време.

В стопанството ние уреждаме задълженията си само когато знаем, че противникът няма да може да потърси правата си чрез съд. Ние не се интересуваме дали противникът има право: това за нас е безразлично. Гледаме само дали има доказателства. Ако има, ние прехвърляме имотите си на някое друго лице, което обикновено не ги връща после освен чрез нов процес, ако то от своя страна не ги е продало вече истински или симулативно на трето лице, за да завърши кръгът на взаимоограбването.

В политиката ние водим борби за облагите на властта с простени и непростени средства. Демагогията и партизанството са отвратили всички, дори и тези, които ги практикуват. Съсловните борби у нас стигнаха до масово физическо изстребление.

И в нашите научни среди не липсува егоизмът, изразяващ се в страх от младите, в изолираност на изследването, в назначаване на нови професорски места посредствености, които като компаративни величини трябва да подчертават и засилват блясъка на установените величия, а не да ги засенят, и пр.

Няма нужда да говоря за егоизма в литературните ни и театрални среди. Вестниците всеки ден пишат за това.

Егоизмът, който всмукваме още с първите уроци на нашите майки: да ядем храната си вкъщи, а не при другарчетата си, да не им даваме играчките си, да не ги викаме вкъщи да калят чергите, отравя и нашата любов, и нашата семейна атмосфера. Прикривайки недостатъците си, ние влизаме в брака или по сметка, или по любов, която в повечето случаи почива на сантиментални идеализации. Но честолюбието, неотстъпчивостта, капризите, суетата, сметките, парите скоро изпаряват и последните остатъци от тази любов и създават онова безразличие между съпрузите, което обикновено свършва с ширещата се извънбрачна любов. Само децата, докато са малки, ни позволяват да узнаем какво е това семейно щастие.

Ние, понесени от силите на нашите дни, почти сме загубили естественото отношение към нещата, станали сме роби на борбата за надмощие в стопанството, политиката, честолюбието и унесени, замаяни, затъпели, не чувствуваме какви нерви, колко време, колко сили губим, за да накараме хората да ни поздравят първи, та да подчертаем нашето превъзходство над тях, да харчим луди пари за облекло, за мобили, за лукс, за най-диви и безсмислени неща само за да подчертаем своята сила, мерена главно с парите. По тази линия ние се преструваме, че разбираме от наука, изкуство, музика и философия. Ние приемаме гаврата с имената на най-великите писатели, като слагаме имената им върху т.нар. дипломатически библиотеки, състоящи се само от луксозно подвързани празни корици на „пълното събрание“ от съчиненията на Шекспир, Гьоте, Мопасан и служещи за мобил, декор.

Какво не правим ние, за да изтъкнем нашата личност, за да видим името си във вестниците, да чуем да се шушне зад нас името ни, да ни посрещнат навсякъде със свалена шапка.

А като минем към проявите на сенките, копията, пародиите и фалшификаторите на съвременната господстваща личност: парвенютата, аристократите по индукция, три четвъртите буржоазни личности, доказващите се гении и таланти с тяхното шумно самохвалство, мании за величие и признание, важничене, пози, гримаси и перчене, картината става до болка комична.

У нас обаче на почвата на егоизма, дразнен във въображението ни от европейските образци на богатство, власт, лукс, почести и слава и същевременно стяган в своето осъществяване от ограничените възможности на нашата малка, бедна и изостанала страна, се развива една масова завист чиито поражения вземат почти във всички среди страхотни размери и водят към морално самоизяждане.

Какво е останало у нас от старата задругарска и еснафска човещина? Нашите души се пълнят само от жестоката радост на победилия, на постигнатите амбиции, на удовлетвореното честолюбие, на отмъщението.

Какво е останало от старата взаимопомощ? Днес ние смятаме за обидно и отказваме с жест на презрение всяка молба и за най-дребна услуга. Ние се отнасяме с подозрение и недоверчивост към всекиго, виждайки в неговото лице конкурент — крадец или нахалник, който си позволява да ни безпокои, без да имаме от това някаква полза.

Какво е останало от някогашните общи трапези? Днес ние живеем в хотели и се храним в гостилници. Общите трапези сме заменили с банкети, на които се събираме, за да подчертаем с определеното място на масата ранга си, с блясъка на трапезата и общественото положение на гостите — богатството и видността си, за да сключим някоя сделка или да завържем връзки предвид на нови сделки.

XXII

Това е картината на господстващия морал и господстващата психика. Съгласно закона, според който господстващата идеология е идеологията на господстващата обществена група, този морал и тази психика преливат и в останалите социални групи.

С няколко думи искам да се спра на едно интересно явление: егоизирането на дребния собственик, ограничен в своя доход: еснафи, дребни търговци, както и на чиновниците и работниците или, инак казано: върху морала на прочетената пара.

В Германия на обед се връщат от работа бащата, синът и дъщерята, получаващи различна заплата, и носят пакети с храна съобразно заплатата си. Те слагат храната на една маса и наедно ядат; обаче никой не посяга да вземе от храната на другия: всеки яде според парите си. Децата живеят при баща си за икономия на квартирни разноски, понеже не са женени, но в стопанството всеки е личност за себе си.

На това прилича габровското госте, при което всеки ходи на гости с храната си, яде там само това, което е донесъл, пие от собствената си дамаджана и каквото остане, се връща обратно къщи. Пътуващите габровци си варят гозба в една обща тенджерка, но всеки спуска в нея мръвка с различна клечка — за да си знае месото — вариклечковщина.

Нашият дребен собственик върви по този път. Когато го гледате колко време губи в гостилницата, за да си избере ядене, вие се учудвате на неговия тънък и претенциозен вкус. Всъщност той решава без логаритми уравнението: 4 плюс 5, равно на 8, защото той още въвн е прочел парите си, а по-ниски цени в листа няма.

В къщи жената купува за 4 лева боб, за 3 лева мас, за 2 лева брашно, за 6 лева захар, за 3 лева чай и пр. Тя е премерила храната на хапки. Нейният домашен бюджет работи с безкрайно малки величини. И ако, недай боже, на обед дойде неочаквано гост, къщи настава истинска бюджетна и гастронимическа катастрофа. При това положение не е мислимо никакво раздаване и свързаното с това

зачитане на човека. Става нещо противоположно. Когато се звъни на вратата към обед и на масата е вече сложен премереният на лъжици десерт, майката отива да отваря, заповядвайки на детето да скрие десерта. Ако го види комшиятка, по стар срам трябва да ѝ се даде, и то повече, за да се отсрами достойно: но какво ще остане за домашните? С това криене жената проявява стария морал. Но това дете, което вместо десетина пъти през годината да отива да раздава на комшиите и да се учи да ги зачита, се учи да крие храната от тях, утре, когато порасне, ще стане „германец“ — ще държи храната пред тебе и ще смята за нещо най-естествено да не те покани дори от лицемерие.

И тъкмо на базата на прочетената пара възниква този отвратителен боткаджилък, който прави неврастеници жените на дребните съществування у нас, който скарва сестри и братя, съседки и приятелки, хазаи и наематели. И тъкмо поради изложените причини жената е дребнава в паричните отношения, защото тя се занимава с левчетата на семейството и става носител на най-дребния му и отвратителен егоизъм.

* * *

Това е господстващият днес морал. Но той не е всичко. Има останало нещо здраво от старото. Ражда се обаче и нещо ново в ония обществени среди у нас, които нямат социалното и стопанско положение на носителите на егоизма. И бъдещето, което ще даде разрешение на обществените и нравствени проблеми на настоящето, гледа към тези обществени среди.

ПОЯВАТА НА ИНДИВИДУАЛИЗМА У НАС

I

Индивидуализмът като нравствено явление е, исторически взето, проява на обособилата се под влияние на общественото развитие и осъзнала се като отделна стопанска и нравствена единица личност. Индивидуализмът като нравствено явление възникна, когато личността се открие в областта на собствеността и стопанската дейност, в областта на умственото творчество и общественото управление. Той пролича, когато в основата на нейната дейност легна частният интерес и личната инициатива: когато плодовете на нейния физически и умствен труд станаха дело предимно на личните ѝ усилия и качества: когато тези плодове се явиха „осъществяване на тази личност“, въплътяване на нейните способности, дарби, ум, воля, енергия и други качества. С една дума, когато нейният живот в главните си линии стана нейна лична история, проява на личността с нейната особеност, неповторимост, изключителност.

За да разберем това, което същевременно значи да разберем, че индивидуализмът не е проява на някаква извънсветовна същина на човешкото съзнание, наблюдавана във всички времена и при всички хора, а обикновен обществен производ, появил се при определени обществени условия, достатъчно е да разгледаме степента на обособяване и самосъзнаване на човека от родовото общество, който човек не познаваше индивидуализма или поне не го познаваше в онзи качествено във вид, в какъвто ни го поднесе цивилизацията — времето на частната собственост.

Няма съмнение, че и първобитният дружен човек от родовото общество е имал съзнание за себе си като нещо отделно по тяло и по душа, но това обособяване, понеже не беше и стопанско, и нравствено, не можа да стигне онази степен, която е необходима, за да се получи ново качество; индивидуализмът, съгласно закона за прерастване на количеството в качество. „Колкото и внушителни да ни се виждат хората от тази епоха като отделни лица — пише Енгелс, — толкова по-неразличими са те един от друг.“

И наистина поради липсата на частна собственост, на лични стопански и нравствени интереси първобитният дружен човек нямаше права, чрез които, противопоставяйки ги на другите, да се обособи като отделна стопанска и нравствена единица. Всичко бе общо: ползуване от земята и оръдията на труда, трудът, потреблението, радостите и скърбите. Трудът на нивата, на лозето, в гората, по ливадите бе общ за целия род или цялата задруга. Той бе разделен само по полове и възрасти. Плодовете от този труд бяха общо дело и общо притежание. Никой не можеше да каже коя част е произвол само на личните му усилия и качества.

Трудът на орача и овчаря бе от такова допотопно естество, че не даваше възможност за лични прояви, за отличаване, за появата на личност. Всички орачи, копачи, жътвари и овчари вършеха едно и също, винаги едно и също, и то това и тъй, както са го вършили техните прадеди.

Този вечно същ труд създаваше еднакъв бит, еднакви грижи, поставяше еднакви задачи и събуждаше еднакви мисли и чувства у всички:

*едно кроти крояха,
едно шити шиеха,
едни думи думаха.*

Първобитният дружен човек нямаше откъде да получи подтик да схване себе си като нещо противопоставено на другите с особена лична стопанска, умствена или нравствена сила, с чиято помощ да дели мегдан, да се състезава, сравнява и надпреварва с другите; която сила да създава у него чувства на самодоволство, лично превъзходство, гордост; която да иска да подчертае с всички средства на показата, за да предизвика признанието, хвалбите и ласкателството на заобикалящите го.

Той бе силен със задругата, богат с нея, горд с нея. Той не казваше „аз“, а „ние“: не „Аз съм д-р Васил Ханджиев“, а: „Аз съм от Църцовци, Баровци, Лингорите“.

Той имаше име, но това име не играеше никаква роля в личния му и обществен живот. Неговото куче по-често чуваше името си, тъй

като хората се обръщаха помежду си с названия, изразяващи обществените им отношения по роднинство и брачно състояние: дядо, бабо, вуйчо, браино, моме, вуйно, невесто, булка, и по възраст.

Той нямаше лично мнение, първо, защото нямаше лична позиция спрямо другите хора и света и, второ, защото нямаше по какъв повод да се дели от хората. Поради това всички се ползваха от общия склад от поговорки, производ на общия вековен опит.

Той почти нямаше личен интимен живот. Като се почне от раждането и се свърши със смъртта му, всичко ставаше пред хората и с тяхно участие. Дори първата му брачна нощ бе под надзора на обществото. Външните белези на личността не само че не смогваха да подчертаят личността и да я отделят, но, напротив, служеха да я оприличат напълно на другите. Всеки се обличаше, носеше, стрижеше съобразно важащия тип — „като всички хора“.

Изобщо главната грижа на първобитния човек около личността му бе: да е като хората, да е с хората, да не се дели от хората, защото иначе: „какво ще кажат хората, нали е срамота от хората.“

Прочее поради липсата на частна стопанска дейност първобитният дружен човек нямаше лична стопанска кариера. Поради липсата на държава, държавна власт и управление той не можеше да се противопостави на другите като властник. Старейшините бяха не управители, а представители и ръководители. Поради липсата на научна дейност не можеше да има особени умствени различия между хората. Отделянето на „знаялии“ — врачки, баячки, вражалици (жреци) — бе още зачатъчно, без особен качествен превес.

Поради това отделните хора нямаха лична животопис — „осъществяване на собствената им личност“.

Те не познаваха самодоволството, което, минавайки през гордостта, да вземе по-нататъшните форми на самохвалство, превземки, важничене, пози, гримаси, надменност, презрение към „подолните“, големановщина (грандомания), разни ситни и едри мечти за величие и пр., с които индивидуализмът прераства в егоизъм.

Те не познаваха глада за признание, изразен в жаждата за известност, похвали, ласкателство, почести, поклонение, шум в пресата, портрети, юбилеи, титли, ордени, дипломи и всички останали прояви на честолюбието и славолюбието.

Те не познаваха култа на името и жаждата за безсмъртие. Макар че с редица обреди те се мъчеха да причинят известни желани от тях промени и събития, тям никога не би дошло наум да слагат главите на новородените в чутури, за да станели после чутовни.

II

Но ордата на Испериха покори славянските племена и установи над тях феодална държавна власт. Службите на тази власт, както и службите в църковното ведомство след покръстването ни, както и книжовната дейност, която се започна, създадоха условия за лични прояви, за лична кариера в областта на светската и духовната власт и в областта на книжнината. Създаването на частни поземлени болярски владения, появата на търговци и занаятчии обособи отделни личности и в областта на стопанството.

Но понеже за стопанска основа на обществото остана старото натурално земеделско стопанство от родовото общество, организирано по род и задруга, то селото, т.е. грамадната част от народа, продължи да живее векове след това в значителна степен при условията на старото родово общество.

Макар и в тесен кръг, индивидуализмът стана познат и на нашия народ. По силата на нещата обаче той сред управляващите кръгове и сред търговците веднага прерасна в егоизъм, поради което подробното разглеждане на неговите прояви излиза вън от рамките на настоящата ни работа.

Все пак, за да имаме представа за самосъзнанието на властника от онова време, ще приведа един документ. След покоряването на Самуилова България синът на Иван Владислав, Аарон, отива на византийска служба и става управител на Иверия с титлата магистър. И ето какво говори той за себе си в един съставен от него надпис, изписан върху стената на съборната черква в крепостта Ани:

„По волята и милостта на Бога аз, магистър Аарон, възвеличен от преславните царства, в цвета на красотата и в годините на моята младост, дойдох на Изток в тая хубава изградена крепост Ани, издигнах всичките й стени, като я укрепих с кули от камари камъни на здрава, дълбоко заложена основа. И на свои в голямо количество изхарчени средства аз с труд прокарах изобилно вода вътре в тази крепост за радост и разхлада на жадните.

Аз донесох грамотата за свободите със златен печат от самодръжната и порфирородна царица относително налозите върху къщите в този град и относително десятъка, който те давали в размер на осем литри.

А също по просба на подвластните аз отмених и изискването на две литри, които внасял мутасибът (контрольорът). Това е всичко.“

В тази автобиография вие виждате всички черти на индивидуализма, които посочихме по-горе. Всичко е осъществяване на личността, на „аз-а“, поради което и всички изречения са пълни с „аз“, „аз“^[1].

[1] Проф. В. Златарски. История на бълг. държава, т. II, с. 132. ↑

III

След заробването ни от турците и премахване на старите ни управляващи кръгове индивидуализмът у нас се появи във Възраждането като душевност на дребния собственик: занаятчията, старите почтени търговци и обособилите се след разпадането на задругата селяни-едноличници и на дребно-собственическата интелигенция.

Възраждането бе процес на настаняване у нас на капитализма във всички области на живота: стопанство, политика, нравственост и душевност. Стопанско-обществените условия на Възраждането създадоха три обществени явления, които поради общокоренния си произход се намират в органическа връзка, а именно: създаване на българската нация, на българската демокрация и на българския индивидуализъм като масова душевност.

Паричното разменно стопанство превърна България в стопанска общност и създаде общи стопански, политически, образователни и културни интереси. Борбата за българска просвета, за черковна свобода и за свобода, т.е. за нова българска държавна организация, обедини духовно народа ни в нация чрез отразяване на общността на бита в съзнанието. Ала тези обществен и класови борби на нашия народ създадоха началата и на българската демокрация, защото те не бяха нищо друго освен активно участие на народа в изграждане политическите форми на неговия обществен живот.

Но капиталистическото стопанство, основа на горните процеси, бе и основата за пораждаване на българския индивидуализъм. Това стопанство създаде нови форми на стопанска и духовна дейност: занаяти, индустрия, търговия, наука, литература, непознати на родовото ни и феодално общество, основаващи се главно върху земеделския труд, които нови форми почиваха върху частния интерес, личната инициатива, личните усилия и качества. Тези нови форми на интензивен труд, които разчитаха на личната изобретателност, находчивост, съобразителност, усилия към съвършенство, съревнование и напредък, с неограничена перспектива, не само че не

обезличаваха личността, не само че я очертаваха като нещо особено, но я тласкаха да напруга, развива и показва всичките си скрити физически и умствени сили. Под натиска на новата обществена необходимост личността растеше в дълбочина и ширина, тя се обогатяваше с нови качества, с нови културни и нравствени ценности.

IV

Каква роля игра индивидуализмът като нравствено явление в нашия обществен живот?

Нашите стари еснафи поради разширяващите се незадръстени пазари се създаваха сами, от нищо, само благодарение на личните си усилия и качества. Те наистина имат право да изпрацат портретите си като „хора от обществото“, с модна премяна, със златен ланец през корема, с чадър и пр., снабдени с надпис: „Вижте, как от нищо станах нещо“, защото наистина това бяха хора без предистория. Те с право се гордееха със себе си. Тяхното самочувствие бе повишено: те съзнаваха цената си като хора. Съзнаваха и положението си на необходим слой в турската империя. Тези хора, които бяха свикнали сами да решават всички въпроси на своята професия и своята участ, не можеха вече да се примирят с мисълта други да решават обществените въпроси, що ги засягаха. Те, които бяха свикнали да получават почит и уважение към техните качества и трудолюбие, както и към цялата им личност, не можеха да се поддадат на внушението, че тяхната народност, техните обичаи са нещо долно в сравнение с гръцкото. Прочее тези български занаятчии се срещаха с останалите народи, главно гръцкия и турския, не само в областта на стопанската конкуренция и съревнование, но и в полето на националната чест и на борбата за политическо господство.

Щом като тези занаятчии усетиха нуждата да бъдат не само в стопанството, но и в обществения живот, те пожелаха и всичко да бъде тяхно: език, обичаи, носия, просвета, черковна служба. Така се роди борбата срещу гръцката просвета, срещу гръцкото черковно робство, борбата за народна просвета и народна черква.

Зовът на Паисия „Защо се срамите да се наречете българи“ не събуди тези еснафи да „опознаят своя род и език“, но изрази това, което бе станало в техния бит и в тяхното съзнание, а неговата история даде формули на техните стремежи и едно отлично за времето си научно оръжие за борба.

Същият процес ставаше и при представителите на новия български търговски и промишлен капитал. Всичко това бяха нови

хора. Прадедите на прочутите копривщенски родове Чалъковци, Доганови бяха прости овчари. Първият български фабрикант — сливненецът Добри Панайотов Фабрикаджията — бе започнал като прост работник в Русия и сам, без всякакво образование бе успял да снесе дървени модели от предачните и тъкачни машини, да ги пренесе тайно в България и да организира своето предприятие в борба срещу всички: еснафи, съграждани и държавна власт.

Ето началото на кариерата на сливненеца Тодор Козаров, виден търговец, родоначалник на едното коляно от видния сливенски род Козарови:

Баща му бил козар. Остава го сирак на 12 години. От тази възраст е трябвало да работи, печели и храни къща. „Най-първо хвърлял пепел от Кон-баня за 20 пари на ден. Събрал 40 гроша, той си купува едно магаре. С него ходил на работа по чужди и техни лозя. От пресилване магарето умира. Като нямал пари, изважда му петалата и ги продава за един грош. С този капитал започва по-доходна търговия. Купува съботен ден пастърма и я носил на гръб в Ямбол, за да я продава в неделя. Тая търговия вършил доста дълго, докато спечелил 3000 гроша.“ Братовчед му Белчев оценил качествата му, взел го на работа в магазина си и така почва бързият възход на този способен и „предприемчив българин“. За да стигне тази кариера, започвайки с четири вехти магарешки петала, той се опрял само на личните си качества: „Той имаше бистър ум, бърз и съобразителен. Смяташе чудесно. Помнеше хиляди имена на хора и беше голям физиономист. Беше красноречив, духовит, с отличен и смел говор. Имаше силна памет, която запази до старини.“^[1]

Всички тези силни и горди хора не само съзнаваха своята сила, но искаха и да я наложат като личности и като българи. Затова и те участваха активно или помагаха в борбите за народна просвета и черковна свобода — борбите, които създадоха и утвърдиха нашата нация.

Индивидуализмът намери обаче най-ярък израз в лицето на новата българска интелигенция. В областта на умствения труд проявите на личността най-отчетливо се схващат като прояви на личните ѝ качества. При това тези прояви поради естеството на нещата имат обществен характер, свързани са с известност, обществена изтъкнатост, слава, ако щете. Понеже старата интелигенция вземаше

дейно участие в общественения живот и играеше ръководна роля, тя се чувстваше върху сцената на живота. При това пред нея вече стояха примерът на напредналите капиталистически страни, легендите за героите от Френската революция, от Парижката комуна, подвизите на италианските национал-революционери начело с Гарибалди, на руските народници. Тя четеше биографиите на видни личности от историята, политиката и науката. С една дума, знаеше какво значи историческо безсмъртие и се стремеше към него.

Всички даскали преди Освобождението натъкмяваха по-тънки или по-дебели тетрадки от грапави стихове, които минаваха за чиста поезия. В тази поезия имаше и такива образи: Сава Доброплодни в одата си към бога пише:

„Ако искаш, ти земята с пръст можеш да поклатиш.“

Забива и бог пръста и я разклаща... получава се земетресение.

Дори Левски, най-народният, най-безизкуственият и лично най-безкористният, не се стърпя да направи опит да закръгли фигурата си с една автобиография в стихове:

*Аз, Васил Левски, в Карлово роден,
от българска майка юнак аз роден,
не щях да съм турски и никакъв роб,
същото да гледам и на милия си род
станах и отидох в Стара планина.
За година време се аз разгледах,
в Сърбия и по Влашко скитах,
от нийде помощ за наша свобода.*

По силата на нещата тази интелигенция бе начело на борбите за народна просвета и черковна свобода. Но по-голямата част от нея участваше и в борбата за политическа свобода. Разлагащият се турски феодализъм, отживялата феодална държавна форма бяха пречка за капиталистическото ни културно развитие, а интелигенцията, голяма част от която бе добила образование в чужбина и бе запалена от напредналия живот там, гореше от желание да прояви силите си в ново обществено и културно строителство. Турската власт, която отне на тази интелигенция всяка възможност да прояви всичките амбиции в

събуждения си и жаден за лични прояви индивидуализъм, на който в чужбина бяха създадени такива примамливи образци, я направи свой смъртен враг. Но дори при съществуващите възможности българите като другородци нямаха достъп до обществените служби. Турската власт по изключение правеше някои българи (Г. Кръстевич, княз Богориди, Стефанаки бей) свои чиновници, но когато бе убедена, че ще й служат по-добре от „разните читаци“. На трето място — турската власт засягаше интелигенцията и със своята недемократичност, с това, че не питаше всички граждани какво мислят по управлението на държавата, а им пращаше управници нечути и невидени турски дегенерати и на това отгоре задължаваше българите да правят теманета на тези доказани некадърници.

Изобщо цялата наша интелигенция, която вземаше участие в обществените работи, се чувстваше върху сцената на историята, схващаше своята дейност от гледище на тази история и се стремеше да запише в нея своето име. Ето доводите, с които Централният революционен комитет се обърна не към автора на „Жив е той“, а към Филип Тотя:

Уважаемий войводо,
[...]

Сега е време да покаже секи своето достойнство и своята любов към отечеството си, сега е време да види и нашият народ бял свободен ден. Вие, уважаемий войводо, сте един от първите синове на България, вие сте жертвали и имот, и живот за нейната свобода, вие сте напълнили България с името си и със своите подвизи и вие сте началото на българското движение — не оставайте и сега надиря от своите другари и приятели, покажете, че у вас не е угаснала любовта към отечеството, елате да нанесете страх и трепет на нашите тирани и да оставите името си вечно в българската нова история.

Уверени във Вашия патриотизъм, чакаме да ви прегърнем братски и заедно с вазе да извикаме: Да живеят България! Да живеят нейните достойни синове!

Комитетът

[1] Родословие на семействата Козаровци от гр. Сливен. София, 1929 г. ↑

V

Но този индивидуализъм създаде и своите средства за показ, за изтъкване на личността.

Понеже личността се изграждаше в едно общество, където обществените различия по сила в стопанство и власт деляха хората на групи, то както силата на отделната личност бе сила и на нейната социална група, така и външните белези на тази сила — средствата за показ — бяха външни белези и на съответната социална група. Тези белези, изтъквайки силата на личността, гъделичкаха, от една страна, нейното самодоволство, от друга страна, сочейки тази сила, действаха внушаващо върху другите, предизвиквайки в тях страх, подчинение или почит.

Благодарение на „Спомените“ на Никола Начев^[1], едно произведение, което стои наравно с Вазовите „Чичовци“ и „Записките“ на Захари Стоянов, ние имаме сведения за вътрешния живот на стария еснафски град Калофер, в който обаче много душевни прояви бяха минали вече в егоизъм.

В черква чорбаджиите стояха до пангаря в тронове. Между жените често ставаше препирня за тронове. Миташка ядно крещеше нависоко да я чуят всички жени, че и в черкова чорбаджии и чорбаджийки седят най-напред на тронове и на топло, а сиромасите зъзнат до вратата и на студените камъни — голи боси, да си изплащат греховете.

Облеклото бе най-важният отличителен белег. Потури носеха овчарите, говедарите, чивчиите (земяделците) — изобщо долната класа хора. Хората от обществото носеха шалвари от черен домашен шаяк, изпreden тънко. Галаталийските калфи дохождаха с други, нова мода потури: от много хубав вълнен плат, тесни, с много гънки и отрупани с много и скъпи гайтани, общити във вид на копелета, кенета и най-фантастични орнаменти, и между тях тук-там късчета от червена или зелена чоха или кадифе. С туй те омайваха момите и открадваха сърцата им.

Бяха се появили и панталони — пръв ги донесе учител Ботю. Панталони носеха по-ученичките младежи, някои богаташки деца и някои чорбаджии. Обикновено на някой голям празник ергените се „опваха“ най-първо.

Калеври носеха средната ръка хора, момците-стифали, а чорбаджиите — кундури. По подражание на агата някои чорбаджии носеха и галоши.

Фесът бе една от най-важните части от облеклото, представлящи човека. Всеки носеше фес освен орачите, копачите, овчарите, които турците считаха за проста, загубена рая. Най-назик фесчета-азизие, алени, калъллии, носеха надошлите от цариградското военно медицинско училище. Шапки носеха — но за малко! — някои търговци по Сърбия. Влашко и Турция, и то астрахански, на върха подгънати, а понякога с демонстративно издигнато дъно.

Фесовете дене никога не се сваляха от главите. Види се, по подражание на турците някои чорбаджии носеха под червения фес и друг, бял, от платно или изплетен от бяла памучна прежда. В черква те сваляха само червения фес и оставаха по белия. Те дори се изтягаха в троновете, гръмко кашляха и плюеха и преобръщаха седефената или кехлибарената броеница и само когато се четеше евангелието или ставаше великият вход, те се свличаха от троновете и от немай-къде си сваляха фесовете. Право си казваше Кировица Лилова, че и пред бога богатите по-напред стоят, в тронове, с фесовете си: които имат борч, го свалят от черковния праг, а сиромасите — още в черковния двор.

Тютюн с лули пушеха овчарите, младата интелигенция — с тънки цигарета, а чорбаджиите — с дълги и украсени чибуци с кехлибарено меме колкото кокошо яйце.

Долу-горе такива разлики имало и в стриженето на брадите, във вида и дължината на мустаците и в реда на причастието, и в местата в кафенето, и в останалите външни белези на личността.

[1] Сборник на калоферската дружба. Книга 1. 1908 г. ↑

VI

Но този индивидуализъм търсеше вече и признание на личността.

Когато на 1875 г. при Старозагорското въстание Георги Апостолов във въстаническа форма и въоръжен тръгнал да излиза от къщи, в отговор на опасенията на майка си потупал я по рамото и засмяно ѝ казал:

— Ех, мамо, утре тук ще се търкалят турски глави и твоят син на бял кон с две заптии-българи ще дойде вкъщи.

Както е известно на нашите читатели, този същият Апостолов още в турско репетирал как ще заеме мястото на старозагорския Емин паша заедно с всички белези на власт, сила, почит и поклонение: важна поза, важен говор, бавене отговорите, държане просителите малко прави, преди да ги покани да седнат, и подходящия отговор: „Ще изуча въпроса и ще направя това, което е възможно.“ С тази мечта този героичен представител на войнстващия капитализъм падна геройски в четата на Ботева.

Майката на поменатия по-горе Тодор Козаров, възхитена от успехите на синовете си, напук на заядливите си съседи често казвала: „Синовете ми ще се качат на два ата, а аз помежду тях на камила и тъй ще ходим да гледаме комшиите.“

Но жаждата за самодържавна власт (диктаторство), единовластие, първенство, слава доби най-яркия си израз в характера на Бенковски, така майсторски описан от Захари Стоянов. Ала тези прояви рисуват Бенковски не само като индивидуалист, но и като егоист.^[1]

Дори еснафът държеше не само да смени калпака си с — на което имаше право, когато напусне положението на прост рая, — да се издигне в обществото, та чорбаджиите, като минават край него, да му казват „добър ден“, но започна да поглежда и оттатък завесата на живота, към безсмъртието не само на небето, но и на земята. И върху евангелията, които еснафът подаряваше на черквите и в които пишеше:

„Дясната ръка да не знае какво прави лявата“, стоеше написано с разкривени славянски букви:

„Да се знае, како приложи Петко.“ „Знано буди како спрелисах аз попа Нико от Рътак сие евангелие“, „сию божественую книжицу Акатист.“ „Да се знает, кога беше Божин на мон. св. Никола“. „Тази книга евангелие преповеза еромонах от село Ложани и харч плати Неда Кипровица и за евангелие и за охтояк. Бог да я прости в царството небесно.“^[2]

Безспорно старите обществени дарители не бяха стигнали дотам, че да поставят като условие в своите завещания поставяне на паметници, подобаващи на фигурата им, но все пак не забравяха да напишат имената си на някой църковен камък: „Пожертвуватели за зографисването: свещеник Константин (600), папа Стаси (2000), Дожо (8000), Миле (400), Огнен (3000), Димо (2000), Ангелко (1300), Стоичко (800).“^[3]

[1] За обрисване на тези черти от нрава на Бенковски е достатъчно да посоча, че в разгара на приготовленията за въстание, когато той трябваше да бъде навсякъде, все пак е намерил време да изготви и правилник за йерархията във въстаническата армия, в който не забравил да нареди кои лица имат право да подават ръка на войводата, а в друг параграф си запазил правото, „като види за прилично, свободен е от своя страна да си подаде ръка комуто желае“. Бил означил също титлите и думите, с които да се назовават и поздравяват по-първите лица. ↑

[2] Проф. Йордан Иванов: Български старини из Македония, София. ↑

[3] Интересно е, че в списъка не е спазен редът на чорбаджилъка — по големина на сумата. ↑

VII

Индивидуализмът създаде и обогати с нови черти човешката личност. Той създаде в нея две нови явления: самодоволството и глада за признание.

Самодоволството, съзнанието за собствената сила, гордостта, в по-висшата фаза на развитие — егоизмът — вземат формите на болезненото честолюбие.

Гладът за признание взема всички степенувани форми на славолубието.

И когато четете биографиите на велики хора, особено общественици, пълководци, диктатори, царе и императори — вие непрекъснато срещате думите: амбициозен, честолюбив, славолубив, обичал външния блясък, обичал ласкателството, подражавал на най-великите преди него, обичал да му разказват за тях и пр. Вие знаете каква роля са играли честолюбието и славолубието в историята, династическите и политически борби.

От всичко това е видно, че в личния и обществен живот с появата на индивидуализма влязоха нови нравствени сили. И когато Цезар е казал: „По-добре пръв в село, отколкото втори в Рим“, той е искал да подчертае един нов стремеж на човека, с който той се издига над нуждите на стомаха и кожата. Същото нещо изрази прочутата фраза: „По-добре гладен лъв, отколкото сита свиня.“ Днес ние непрекъснато наблюдаваме хора, които търпят непоносими телесни и душевни мъчения, за да станат или останат хора на честта, на известността, на славата. Та какво е героизмът, ако не жертване на всички материални и душевни блага за извършването на едно дело, което може да струва дори живота на героя! Та какво е положението на тези, които излизат от суровите битки на гражданските и външните войни с разрушено телесно и духовно здраве и търпят своето полусъществуване до своята смърт?

В тези случаи следователно ние наблюдаваме как някои хора заради чисто морални ценности пренебрегват не само стопанските си интереси, но дори и своя живот.

Не говори ли това обаче против основната теза за господство на икономическия фактор в личния и обществения живот? Не говори ли всичко това против положението, че има случаи, където стопанските интереси не са основни и определящи и че като такива се явяват чисто нравствени интереси? И ако това не е така, то как да си обясним появата на фактите, които току-що посочихме? Това обяснение се налага и поради туй, че тъкмо такива факти се сочат като доводи против философския материализъм.

Ала всички тези факти не само не поставят на тясно философския материализъм, но служат за повод да се покаже неговата всеобхватност и плодородност като метод. Привържениците на този материализъм никога не са отричали значението на нравствения фактор, никога не са оспорвали неговата относителна самостоятелност. Те винаги са сочили основната, определящата роля на икономическия фактор, на стопанските отношения, но никога не са поддържали, че личният и общественият живот се изчерпва само с тях, нито пък са смятали, че всички надстройни прояви наличния и обществения живот могат да бъдат обяснени с прякото действие на икономическия фактор. Мнозина от тях изрично са се подигравали с тези, които „вадят всичко направо от икономиката“. За такова вадене може да послужи обяснението на еднобожието с това, че световното разпределение на труда създадо един всемирно пазар. Всемирно стопанство, един пазар, един бог.

За да се стигне причинно, а следователно и научно от икономическия фактор до едно явление на личния и обществения живот от по-високите етажи на обществените надстройки, трябва да се мине през все повече междинни звена, като в тези причинни зависимости играят роля и редица други второстепенни фактори: географският, биологичният, психичният и пр. Така че в много случаи само при последна сметка икономическият фактор е основното и определящото в обществения живот.

И наистина нека приложим сега тези начала за обяснение на пораждането и проявите на индивидуализма.

Ние видяхме, че индивидуализмът се появи едва когато обществото под влияние на развитието на производителните сили премина от стопанския колективизъм на родовото общество към частната собственост на цивилизацията. Но тази основна стопанска

промяна не роди навсякъде пряко индивидуализма. Непосредна връзка между появата на индивидуализма и появата на частния собственик имаме при индивидуализма на притежателите на частни богатства: занаятчии, търговци, земевладелци. Но обществата на частната собственост поради своето групово разслоение трябваше да се организират в държава, която със своята сила да поддържа нарушеното обществено равновесие в рамките на един ред. Службите в държавната администрация създадоха отново възможности за лична кариера и следователно за поява на индивидуализъм. Появата на индивидуализма по тази линия не може да се извлече пряко от икономиката, а през едно звено: политическа надстройка.

По-нататъшното развитие на производителните сили доведе до прехода от феодализъм към капитализъм. Новите интензивни форми на индустриалното производство и търговията искаха точна наука. С това се даде небивал тласък на умствения труд. Всяка истина, колкото и абстрактна да е, щом разкрива картината за света, в края на краищата се оползотворява практически. Научната дейност отново даде възможност за пораждаване на индивидуализъм. Но ако потърсим корените, последните причини за развоја на науката и научната дейност в познатите днес размери, ние безспорно не можем да ги намерим само в празната фраза: човешката любознателност, защото тази любознателност е трябвало да съществува и сред хунските пълчища на Атила. В края на краищата ние ще я намерим в основните двигатели на общественото развитие: това е развитието на стопанските отношения, а при последна сметка — развитието на производителните сили.

По същия верижен път ще вървим и когато обясняваме появата на индивидуализма по пътя на индивидуалното творчество в литературата, художеството, театъра и пр. Понеже това са обществени явления, причинно обусловени от общественото развитие, то те са причинно обусловени при последна сметка отново от основния обществен двигател — икономиката.

Веднъж породен по силата на обществено-икономическото развитие, индивидуализмът намира своето осъществяване и проява в конкретните форми на обществения живот: стопанство, политика, духовно творчество, нравственост и душевност. Но понеже и тези обществени форми при последната сметка се определят от обществената основа — икономиката, то и проявите на

индивидуализма по този път и в този смисъл са обусловени от икономическия фактор.

Но как да обясним онези прояви на индивидуализма, с които той се противопоставя на своята последна причина — икономиката? Ако битието определя мисленето, ако съдържанието на човешкото съзнание, човешката идеология е отражение на обществения бит, в основата на който стои стопанският бит, как да си обясним случаите, когато не е налице такова отражение?

В най-общия си вид този въпрос се поставя при търсене причините за все по-растящото отклонение в отразяването на стопанския бит в по-отдалечените обществени надстройки. Известно е, че в основата на разслоението на обществото на отделни групи лежат материалните различия. Тези различия обуславят различните стопански, политически, нравствени и духовни интереси. Тези различия обуславят различен материален и душевен бит на отделните групи. Те обуславят различно образование, възпитание, нрави, мироглед.

Но докато в областта на стопанството ние можем да обособим хората в отделни групи с точност до последната монетна единица, обособлението им в надстройките: политика, право, нравственост, душевност, не става с такава точност. Получава се един ъгъл на отклонение, който се разширява, колкото отиваме по-нагоре.

Математично точното приложение на правилото „битието определя мисленето“ би дало, щото както се отнасят хората помежду си при производството и разпределението на богатата, така да се отнасят и при определяне задачите на държавата, така да се отнасят и към законодателството, което санкционира това, що става в стопанството и политиката; така да се отнасят и в областта на неуредената от правото нравственост; такова да бъде и вътрешното им разположение.

Но макар и като изключение, все пак се наблюдават отклонения от това правило. Днес например ние живеем във време на жестока борба, конкуренция и съревнование в областта на стопанство, политика и душевност. В тази борба оцеляват и отиват напред само тези, които се подчиняват докрай на жестоките закони на личния интерес. Въпреки туй обаче дори в това стопанство на егоизма все се намират хора, които не прилагат строго правилото „колко за себе си, за

друго не искай да знаеш“. Не всички не изпълняват договори, в които не е уговорена неустойка. Не всички използват схематичността на нашето право, за да ограбят съдоговорника си. Не всички са в партии, съответни на стопанското им положение — иначе Толстой трябваше да бъде генерал-губернатор и да преследва за противодържавна дейност стражарите-мужици, биещи неговите протестиращи мужици. Не всички са обхванати от пороците на завистта, злорадството, човеконенавистта. Не всички са горди, надменни и пр. Най-последно, ако минем към разглеждания тук въпрос, ще се каже, че има хора, които не се вълнуват особено много от въпросите за производство и потребление, а заради чисто нравствени ценности: слава, безсмъртие, са готови и на най-голяма мизерия. Няма съмнение, че всички тези случаи са изключения, но и изключенията искат своето обяснение.

Отклонението в отразяването на бита в съзнанието се дължи на намесата на един биопсихичен фактор: относителната самостоятелност на мозъка като орган на тялото, чието качество е нашето съзнание, нашият цялостен духовен живот.

В този мозък се слушат главно настоящите заповеди на стомаха, но не винаги. Мозъкът не е екран, върху който снимките минават и заминават без всяка следа. Те оставят следи — това е паметта. В тази памет се наслояват миналите въздействия върху мозъка, миналите преживявания. Върху този мозък могат да окажат обаче въздействие и фактори, които по една или друга причина нямат нищо общо с класовото положение на носителя му: нарочно възпитание, образование, книги, филми, влияние на близки хора и пр., и които фактори могат да организират идеологията на човека върху плоскост, която не само да няма нищо общо с истинските негови и на обществената му група интереси, но да е пряко противоположна на тях.

Така че преди една заповед на стомаха да се превърне в действие, тя трябва да мине през мозъка. Ала тук тя може да бъде пречупена или пренебрегната в зависимост от досегашната нагласа на мозъка, респ. на съзнанието. Това е възможно обаче само като изключение и като преходно състояние, защото новите въздействия върху мозъка създават в него това нагласа, която в края на краищата замества старата. Но пък

и нищо чудно, когато в някои случаи това не може да се постигне поради биологични причини.

Прочее това, що ние наричаме нравствен фактор, в рамките, на който трябва да сложим и разглеждания от нас индивидуализъм, не е нищо друго, освен израз на относителната самостоятелност на нашия мозък, респ. на нашето съзнание. Върху рамките и границите на тази самостоятелност дадохме вече някои указания. Правилното насочване на тази самостоятелност на съзнанието в напредничава историческа насока е един от най-големите двигатели на общественото развитие. В него се крие двигателната сила на лозунга „Трудът е дело на чест, слава и геройство“.

Досегашният индивидуализъм бе преходно явление, тъй както бе преходна и историческата фигура на неговия носител — дребния собственик: занаятчия и земеделец, и неговата интелигенция. Той бе налице, докато тези дребни собственици не бяха навлезли дълбоко във водите на конкуренцията. Превръщането им на едри собственици търговци, индустриалци бе придружено с превръщане на техния индивидуализъм в егоизъм, а превръщането на повече от тях в наемници отново ги върна към колективна душевност, само че на нова, по-висока историческа основа.

Досега нравственият индивидуализъм бе проява на стопанския. Личността се обособяваше като стопанска и нравствена единица. Поради стопанската ѝ особеност нейният индивидуализъм бързо прерастваше в егоизъм под влияние на борбата с другите. Само там, където дребният собственик и неговата интелигенция се намираха в едно относително мирно съжителство с близките си, само там този индивидуализъм оставаше душевност на очерталата се, но невоюваща с другите личност. Почне ли борба за първенство и надмощие в стопанството, власт, наука и сила, индивидуализмът става егоизъм. Поради това, за да се премахнат лошите страни на досегашния индивидуализъм и се отнеме възможността за прерастването му в егоизъм, трябва да се премахне обществено-стопанската основа за обособяването на личността като стопанска единица. Човекът трябва да се обособи и организува само като интелектуална и нравствена единица.

Бъдещият човек ще бъде най-пълната, най-богата и без остатък проявила всичките си заложби, дарби и особености личност.

Умствените различия между хората няма да изчезнат, защото ще изчезне съревнованието, залог за прогреса. Но тези личности няма да се стремят към преднина и надмощие в борба на един против други, а ще се съревновават в борбата с природата за общо добруване. И с това съревнование всеки ще разгръща своята личност, за да служи на себе си и на единното по интереси, идеали и нравственост общество.

**ИЗ ФИЛОСОФИЯТА НА СЪВРЕМЕННИЯ
ЗАТВОР
НАБЛЮДЕНИЯ И РАЗМИШЛЕНИЯ ВЪРХУ
НЕГОВОТО ВЪЗПИТАТЕЛНО
ВЪЗДЕЙСТВИЕ**

I

Във връзка с раждането на престолонаследника от затворите излязоха помилвани хиляди затворници. Обаче скоро след това се оказа, че дейците на голяма част от престъпленията, извършени след 16 юни т.г.^[1] са измежду помилваните затворници. Докато у хората, чиято мисъл не се издига особено много над непосредните събития, това явление буди разочарование, дори недоволство от „лекомислието“ на даваните помилвания, пред науката за престъпността то поставя големия въпрос за годността на днешната организация на наказанието, а с това — и на обществената уредба, в която се коренят като социални явления както престъпността, така наказателното право.

В настоящата статия е даден превес на живия непосредствен опит. Липсата в нея на извадки от повече или по-малко внушителни писатели правници е лесно обяснима: малцина от тези правници са имали възможност да изпитат върху собствената си кожа възпитателното въздействие на нашите затвори, а още по-малко от тях имат мъжеството да станат глашатаи на обективната истина.

За достигане на по-пълни изводи досежно обществената уредба, разглеждането приложбата на днешното наказание би трябвало да се предхожда от осветляване на причините, които изправят част от хората пред червената маса на съда. Но поради липсата у нас на разследвания и преброявания върху този въпрос аз съм принуден да започна с престъпника от момента, когато зад гърба му изтракват железните врати на затвора, още повече че тук се намират достатъчно указания за цялостното разрешение на въпроса. И понеже моите наблюдения се отнасят до живота в Софийския централен затвор, започвам с него.

[1] 1937 — б.р. ↑

II

В Централния затвор се намират средно около 1000 затворници. Едно преброяване може да ни даде тези затворници в няколко интересни за нас групи: 1) политически и криминални престъпници: 2) осъден за корисни престъпления и за безкорисни (изключая политическите), напр. за отмъщение, в защита на честта, в пияно състояние и др.; 3) влезли първи път в затвора и стари клиенти: 4) осъдени на малки наказания и осъдени на големи наказания.

Затворът влияе безспорно различно върху това разнородно затворническо множество. Влиянието, което собствено тук ни интересува, е това, което изпитват осъдените за корисни престъпления, влизащи за пръв път в затвора; защото това влияние не само носи всички белези на първичността, но то е, което решава понататъшната съдба на престъпника. Почти всички закоравели многопрестъпници (рецидивисти) са започвали с малки кражби на дрехи, вехти желяза, тръби от нужници, чувалче брашно или кюмюр, с измамвания на наивни селяни чрез фалшиви пендари, тенекиени бръснари, „унде попа“ и скрито имане, а поради това — с неколкомесечен затвор, докато стигнат до убийства, грабежи и до килиите на осъдените на смърт.

Влезлите за първи път с малки присъди в Централния затвор са настанени в две големи казармени помещения (I и II отделение) в сутерена на затвора. Останалите затворници са в килии по другите етажи. Нашите наблюдения се отнасят главно до обитателите на тези две отделения.

Върху стените на килиите някои литературно настроени затворници са възпроизвели с повече или по-малко лоши букви думите на Данте: „Вие, които влизате тук, оставете всяка надежда“; а в боята на железните врати на килиите за наказание (уединение) стои изрязано с дълбоки бразди: „Затворът създава престъпници.“

Тази чисто българска проява — да се драска по всяка бяла и празна стена — би могла да бъде спъната тук, като върху същите стени се напишат задачите, които господстващата днес наказателна наука

възлага на затвора: Затворът трябва да причини едно страдание, като възмездие (отплата) за извършеното престъпление. Страданието трябва да предизвика сплашване у затворника, което да се превърне в подтици за нравствено поведение. Затворът трябва да даде едно умствено, нравствено и правно поправяне на затворника.^[1]

Пред нас стоят две противоположни мнения: онова на правниците писатели и това на пряко заинтересованите затворници, или с две думи: мнението на теорията и мнението на практиката. Понататъшното изложение ще се опита да отсъди къде е истината.

[1] Проф. И. Долапчиев. Наказателно право. Обща част. IV изд. С. 1936, с.438. ↑

III

Затворът безспорно е едно страдание, ако и в нееднаква степен за всички затворници. За тези обаче, които въвн от затвора никога не са могли да разчитат на сигурна и безплатна квартира с отопление и осветление, които за пръв път от рождението си, като се събудят, намират до възглавницата си цял килограм хляб, за тях затворът се явява като едно своеобразно благодеяние, особено ако времето, което трябва да прекарат в него, е късо и съвпада със зимните месеци.

Страданието, което причинява затворът, не ни интересува като отплата, като възмездие, следователно — като самоцел. Целесъобразността на затвора, като средство за борба с престъпността, винаги е била основното в този вид наказание. Поради това аз ще разгледам само от последното гледище системата ограничения, които съставляват затворническия режим и които са изворите на затворническото страдание.

Затворът преди всичко скъсва връзките на затворника с външния свят.

Малцина от първопрестъпниците, извършили користни престъпления, скъсват с едно щастливо материално поприще, и то по простата причина, че ако са имали такова, не биха били принудени да прибегват до престъпление. По същата причина затворът не разбърква никаква техни планове за бъдещето.

Едно по-чувствително и масово страдание представя скъсването на нравствените връзки: раздялата с родители, приятели, любима жена, деца, особено ако престъплението е извършено за спасяване на последните от глад и студ. Колкото един престъпник е по-нов в тази област, толкова повече той носи обикновената човешка психика, толкова по-болезнено изживява нравствената салюта на затвора.

Не е рядко да видите над някое затворническо легло една проста, но грижливо изработена рамка, чиито оскъдни украшения изразяват всичките усилия на едно въображение, искащо да въплъти в тях обичта, която го свързва с оградения образ на жена, дете, любима.

Паметен е случаят с опасния цар на чекмеджетата бай Митьо — бивш търговец, опропастен от кризата. Твърде често неговите очи се пълнеха с искрени и трогателни сълзи за русата главица на неговото малко момиче, на което не можал да се нарадва и за чиято щастлива детска усмивка е бил принуден да стане един толкова печален цар.

Кражбите си бай Митьо вършил чрез сполучлива имитация на собственик на големите магазини. След 1 и половина часа той наема едно такси и слиза, добре облечен, през затворения чужд магазин. Със спокойствието и жестовете на предварително наблюдавания собственик той отваря рулетката, вратата, бави се в магазина достатъчно време, за да не възбуди подозрения, и след като взема от чекмеджето само едрите пари и нищо друго, със същото спокойствие напуска магазина.

Това, което най-много тежи на затворниците и което се отнася безусловно до всички, това е невъзможността за полов живот. Читателят едва ли има нужда от обяснения относно това, що значи мъка на незадоволения полов глад. И нищо чудно, че затворите са огнища на онанизъм и педерастия — тези злостастни сурогати на правилния полов живот.

Посочените ограничения, изцяло или отчасти, могат да се отнасят до всички затворници. Но във връзка с останалите страни от режима на затвора: невъзможност за задоволяване културни нужди, забрана на ежедневния печат, храна, жилищно помещение, облекло, чистота — затворниците се делят на две групи.

Първата група — която и вън от затвора не е знаела що значи кино, театър, концерт: която е гледала на вестника като хартия за контрабанд-цигари: която никога не е виждала ваницата си през два дни парче месо; която никога не е спала на дюшек, макар и сламен, и в стая с чисто умит и пометен под: която никога не е виждала чиста риза на гърба си: която отдавна е била в несмуцавано съжителство с въшките и в побратимство с дървениците и бълхите; която е виждала баня само когато вали дъжд и се стопли реката. Тази група хора — най-многобройната — не чувства ограниченията, за които бе по-горе дума. Това личи в появата на червенина по бузите им: личи във веселите викове, с които посрещат на обед баките с храна; личи в радостния шум, който превръща техния обед в едно своего рода хотентотско пиршество.

Втората група затворници — за които ежедневиият вестник е тъй необходим, както въздухът: които с мъка понасят лютивия и остър вкус на затворническата чорба, приготвяна в грамадни казани: които едва изтърпяват задушливия въздух в казармените помещения и теснотата на килиите строени за един затворник, а наблъскани с по трима, които не могат да спят от дървениците и бълхите; в които постоянно е заседнало отвращението от вида на въшките и общите нужници — за тях безспорно тези страни от режима на затвора са едно страдание. От това страдание те могат да се освободят чрез свикване и нагаждане, на каквото винаги е готова приспособимата човешка природа.^[1]

Изложеното дотук поставя два въпроса: първо, страданието, причинявано от затвора, годно ли е да предизвика едно сплашване у дребния първопрестъпник? И, второ — това сплашване достатъчно силно ли е, за да може да противоустои на останалите отрицателни влияния на затвора?

Предвид на това, че затворът, ограбвайки част от живота на престъпниците, замества за мнозина от тях ограбеното с едно съществуване, неотличаващо се много от това, което биха имали и вън от затвора, то отговорът на първия въпрос се явява твърде колеблив. Що се отнася до отговора на втория въпрос, той се намира в следващите редове.

[1] Такъв е режимът след 14 май 1934 г., откогато за директори на затвора се назначават прокурори, а не частни лица. Няколко години преди това обаче поради царящата корупция на дребно и на едро положението на всички затворници е било непоносимо. Храната с била невъзможна при забрана да се внася такава отвън. Цели месеци без баня и пране. И последната килия пълна с въшки. Безотговорен тормоз върху затворниците, побоища и какво ли не. Всичко това довежда до прочутия бунт в затвора през 1933 г., който обединил всички затворници. ↑

IV

Първотворникът прекрочва прага на затвора с две главни чувства: чувство на страх и чувство на срам.

Страхът на новия затворник се проявява в смущението му, в несигурната му походка, в напрегнатостта, която има всеки човек, който предвкушава най-неочаквани неща. Тази страхливост се съпътствува от една склонност за подчинение на всички намиращи се в затвора, използвана от старите затворници за най-дръзки шеги с безпомощния новак.

В един миг всички затворници застават мирно, за да посрещнат някой мним прокурор. Последният минава важно и гордо покрай строените затворници, задавайки отделни въпроси. Най-сетне пита за новите затворници, които веднага му биват представени. Разпитът на последните е обстоятелствен, от момент на момент става все по-цветист, докато стигне до въпроси, от които трябва да се черви и най-големият безсрамник. За голямо удоволствие на старите затворници новакът със заекване, мънкане, кашляне, с полудуми се мъчи да стъкми отговорите и да не разсърди строгия „прокурор“, който твърдо и нетърпеливо повтаря въпросите, оставени без отговор.

Със същия церемониал новият арестант минава традиционния „лекарски“ преглед, състоящ се в следното: По заповед той остава по кожа в средната част на тялото си, навежда се и „лекарят“ проверява с една клечка, на която е завързан памук, да не страда от хемороиди. След това затворникът се изправя, изплезва езика си, който лекарят натиска със същата клечка, за да провери дали няма ангина.

Новият затворник плаща „такси“ за осветление, за водосвет и за какво ли не.

Срамът и чувството на опозоряване у новия затворник се проявяват в старанието да скрие вината си. Ако е по-сгънат, той развива лъжата си, след като го запитат; а ако е по-буден, и без запитване, при първия удобен случай почва да обяснява невинността си. Поради това старите затворници никога не питат новодошлите за какво са влезли в затвора. И ако трябва да направят това от скука, те

предварително знаят отговора и с подчертано недоверие посрещат даваните обяснения.

По-интересни са интелигентните затворници, които се грижат, щото равнището на достойнството им да не падне и да се радват на уважението, на което са се радвали въвн. Те непрекъснато говорят за ревизия на присъдата си, като сочат за доказателство няколкото случаи на съдебна грешка. Други от тези паднали богове подобно на Барона от „На дне“ непрекъснато вадят старите си медали и дават доказателства за миналото си величие:

— Ех, когато бях директор на Старозагорската търговска банка!... Варна... Банкя... Чамкория... Рилския манастир. Бал на „Червен кръст“... най-скъпият бал... с бели ръкавици... бира... седем балдъзи около мен... — И той прави широк жест, за да изрази низходящата линия на седемте балдъзи.^[1]

[1] Забележете, че той всъщност е бил само книговодител на банката и по случай пребиваването си в затвора сам се произвежда за директор. ↑

V

Опрян на тези две предзатворни чувства на страх и срам, използвайки ги, затворът би трябвало да постигне желаното от теорията умствено, нравствено и правно поправяне на затворника, което да създаде у него едно зачитане на правовия ред и едно отвращение от престъплението.

Ала всъщност в затвора никой не се грижи, щото върху затворниците да бъде упражнявано някакво умствено, нравствено или правно въздействие.

Липсват всякакви сказки и беседи. И дума да не става за никакви специални курсове. Библиотеката в затвора е едно случайно събиране от книги на автори, които са успели да ги прокарат пред Министерството на правосъдието. Изброятелят на книгите дава един пъстър букет от имена, като се почне от Л. Стоянов и се свърши с Борис Стоименов. И макар че малко хора търсят библиотекаря — поради липса на книги търсещите често вземат не търсеното, а каквото е останало.

Беседи в затвора произнася само свещеникът, и то в тържествени случаи. От тези беседи наистина може да се научи много за величието на Симеона, за ролята на о. Паисия и на светите равноапостоли^[1] в нашата история, но твърде малко и почти нищо за един конкретен план, по който престъпникът да намери „пътя на спасението“. Нима и свещеникът, комуто не липсва нито ум, нито хумор, се е убедил в безнадеждността на „акъл без пари“?

Ако някой смята, че посещението на църквата, участието в молебените и църковния хор е признак на нравствено поправяне на затворниците, той добросъвестно се лъже. Свещеникът на затвора не по-малко бавно, отколкото където и да било, чете познатите текстове на Евангелието; затворниците с не по-голямо внимание го слушат; а що се касае до църковния хор, той има за диригент вулгарен убиец и в състава му влизат между другите: Куситасев, който още дължи един милион лева на касата на Софийския областен съд, Табаков — убиецът на Грозьо Константинов и другар на прочутия Процеп с още по-

прочутата Кучка — и др. подобни. И има нещо трогателно и смешно, когато този пъстър хор извиси с тънък треперещ глас:

— Господи, помилуй!...

Това, което движи тези хора, може да се приеме повече като старание за угодничество, за регистриране на добро поведение с оглед на възможните помилвания, отколкото за разкаяние, и неговото заслужено име е „сметка“, а не „нравственост“.

Не по-добре стои въпросът с днешната организация на затворническата работа в работилниците. Съвкупността от условията, при които се провежда тази работа, я превръщат само в една сметка: да се излезе по-скоро от затвора, като два работни дни се смятат за три излежани.

И дума не може да става за някакво правно въздействие върху затворника с оглед да се приучи той да зачита закона. В затвора не се вижда дори някъде закачен правилникът за вътрешния ред, за да знае новият затворник какво може и какво не може да прави вътре.

[1] Св.св. Кирил и Методий. Б.р. ↑

VI

И все пак новият затворник изпитва в достатъчна степен умствени, нравствени и правни влияния, които пряко съдействуват за превръщането му в закоравял престъпник.

Най-напред изчезва страхът, с който той е влязъл в затвора, предвид на това, че вътре не среща нищо страшно. Той скоро намира подходящата си среда, бързо свиква с новата обстановка, създава си нужните навици и започва да се чувства като у дома си.

По-важно е обаче изчезването на чувството на срам. Тази най-тежка и най-чувствителна последица от осъждането тук се изличава по следния начин:

Още началото на новия затворник прави впечатление, че в затвора са събрани не само бедни и неуки хорица, които пряката нужда за малкото парче горчив черен хляб е накарала да откраднат. Той се намира ограден от представители на всички обществени среди и професии: търговци с умишлени фалити; индустриалци, запалили застрахованите си фабрики; цяло стадо от злоупотребили чиновници и отчетници; полицаи, изнасилили арестантки или покровители и съучастници на крадци; военни, ограбили складове или злоупотребили при доставки; учители убийци, адвокати мошеници, свещеници фалшификатори. Узнаването на това обстоятелство действа доста окуражително върху новия затворник и първата мисъл, която сменя учудването му е: „Значи, аз не съм ни пръв, ни последен.“

Второто нещо, което въздействува върху затворника, е нравствената атмосфера на затвора. Би трябвало да се предполага, че затворниците са едно множество от каещи се грешници, които, ако и да не посипват по библейски главите си с пепел, поне ходят с наведени глави и с мъка смеят да срещнат чуждия поглед. Нищо подобно. Поведението на затворниците, както и отношенията между тях, са такива, като че нищо не се е случило. Никога извършеното престъпление няма да се използва за обида. Дори чувството на честолюбие като че тук е по-силно и по-болезнено.

Нещо повече. Затворът си има своите съсловия и мярката за благородството на затворническите царе и звезди не е нито интелигентността, нито доброто поведение, нито разкаянието, а тежестта на извършеното престъпление, проявената дързост и жестокост, рекордът на извършените неразкрити престъпления, бунтарската природа. Злоупотребителите конкурират с броя на откраднатите милиони.

Още с влизането си в затвора затворникът чувства силата и естеството на това чиноразличие. Единственото средство да не се види досаден като муха и да не получи една презрителна и пренебрежителна гримаса, когато каже, че е осъден на няколко месеца затвор, е — да премълчи това. И наистина, нима пред легендарния живот на един Манаси Германски, на Америката, на Пържолата, на македонските терористи струва да се говори за някаква си кокошкарска кражба? Нима може да се сравнява кривозаклятието на някой си Петър с „подвига“ на Цинцарски — убиеца на началника на пощите — или с този на Спас Дойчинов, който бърка в чуждите каси с такава леснота, с каквата бърка в собствените си джобове?

Едно истинско почитание, смес от страх и уважение, питаят към тия затворнически първенци както останалите затворници, така и затворническия персонал. А това създава редица привилегии. И ако е въпрос за честолюбие, мнозина дребни престъпници изпитват истинска завист пред славата, влиянието и почитта на тези звезди на затвора и престъпността.

Но в затвора съществува една защитна затворническа философия, чиито теоретици са затворниците, които въвн са били значителни хора и за които затворът е едно голямо обществено падение. За да защитят себе си и за да покажат, че собствено нищо особено не са направили, тези добре осведомени хора с чувство на удовлетворена мъст разкриват пред останалите затворници незаловената престъпност, която безнаказано се шири въвн — в някои случаи косвено покровителствувана от закона, в други — оформявана от недобросъвестни адвокати, в трети случаи — улеснявана от подкупни администратори. По тоз начин новият затворник добива тук рядката възможност да узнае всички тайни на днешния тъй зле устроен свят. Затворът се превръща за него в едно училище за престъпност, в което четат лекции доста добри специалисти.

Тук той узнава как се произвеждат търгове; как се подписват разписки за неполучени суми, за да се раздели законно оформената плячка; как адвокати изнудват клиентите си; как съдии си набавят валута на черната борса; как полицаи с присъствието си правят прикритие на съдружниците си крадци, а след това смазват (чрез енергичен разпит) с бой някоя жертва, за да признае извършената кражба; как се подкупва печатът; как той изнудва хората; как се фалшифицират избори; как се правят умишлени фалити; как се ограбват чуждестранни дружества и какво ли не още. Тук новият затворник узнава колко смешно малка и нищожна е била неговата кражба на чувалче кюмюр, на една лопата или на едни панталони. В затвора той няма друга работа, освен да слуша, да клати глава и да се остави, щото тази отрова полека-лека да прониква в душата му.

При това положение, когато затворникът разбира, че правният съд е създаден, за да се нарушава от едни безнаказано, а от други с риска да бъдат наказани, нима е възможно да се създаде в него едно дълбоко и искрено уважение към закона?

VII

Остава само едно — поне затворът със своя режим да даде на затворника един образец на правов ред. Поне в затвора затворникът да види, че може да се създаде един правопорядък, който да бъде зачитан от всички, включая и самия затворник, та по този начин да се създаде у него едно правно чувство, една правна съвест. Какво става всъщност?

Порядъкът в затвора се изгражда главно от отношенията на затворническия персонал към затворниците. В затвора има повече служби, отколкото в кое да е друго ведомство. Само администрациите на Тартарен Тарасконски и на Людовика XIV могат да разчитат тук на успешна конкуренция. Тези многобройни служби обаче се упражняват не от държавни служители, а от затворници, на които това се признава като работа.

I отделение напр. има освен официалния персонал още: 1) дежурен, който се грижи за общия ред в отделението (бивш домакин на военен склад, ограбен от него); 2) негов помощник (бивш домакин на Софийската първостепенна болница, от касата на която задигнал 1 200 000 лв.); 3) завеждащ карцера (изнасилвил едно момиче); 4) негов помощник (съучастник в изнасилването); 5) мияч на нужника (крадец); 6) метач на помещението (бай Димитър — царя на чекмеджетата); 7) лице, което затваря прозорците от лявата страна на помещението (Чаластрата — мошеник на дребно); 8) лице, което затваря десните прозорци (бивш полицаи); 9) отряд, който носи баките от кухнята до отделението; 10) лице, което разпределя храната; 11) двама разносвачи на хляба. Поне аз можах да узная толкова служби. Сигурен съм обаче, че има още.

Всички тези лица освен видимата си служба имат още една: да бъдат очи и уши на управата.

Положението на затворника в затвора фактически се урежда от тази гмеж в зависимост от склонността на затворника, към угоднически усмивки, коленопреклонство, ласкателство, почерпвания в лавката, раздаване цигари на парче или на кутии в зависимост от чина, на парични подаръци. Всички голи и неподкрепени с шаване на

палеца аргументи за легло, дюшек, добра килия, удобства за четене, бърза молба до директора — се разбиват в равнодушието и користта на тази верига от скачени съдове. Едно десет лева (в затвора левът се котира като долар), една кутия цигари заместват златното магаре на Филипа Македонски, понеже тук се касае не до отваряне врати на градове, а до отваряне ушите на дребни, грешни хорица.

На официалния затворнически персонал не остава нищо друго, освен да оформява докладите, които му представят поменатите низши пипала на затворническата администрация, намираща се по йерархия в пряк контакт със затворниците. Ала не са редки и случаите на съдружие. По този начин затворникът може да има всеки ден вестници, нецензурирана кореспонденция, бързи услуги, благоприятни атестации за поведение с оглед на помилванията, може да разчита на някоя синекурна длъжност в затвора за писане на отработени дни, добра килия, добро легло, прилични обноски, заобикаляне на обикновените повинности и т.н., и т.н.

Несъмнен е вече характерът на убеждението, което затворникът ще извлече от този порядък в затвора. Той разбира, че това, което поради неграмотността не могат да извършат принципите на правната наука, това, което не могат да извършат министерските инструкции, стигащи вероятно само до старши надзирателите; всичко това може да бъде извършено от силата на силите — парата. Тук на практика той разбира законите на златото. Върху късовете хартия и метал, които ние наричаме пари, никога не остава калта на престъплението, с което те са добити. Върху тях пише всичко друго, но не и начинът, по който са влезли в джоба на притежателя им. Тук е важно не откъде са вземани, а колко са. Затворникът разбира, че тези жестоки закони не преустановяват своето действие между хладните стени на затвора. И той видимо започва да съжالياва, че не се е снабдил в достатъчно количество с тази „сила на силите“.

И вместо в резултат на едно правно влияние затворникът да каже, както казваме ние правниците: позволено е това, което не е запретиено от закона, той си казва: полезно е това, което е заплатено с пари...

VIII

Във връзка с формирането на правно съзнание у затворника стоят случаите на съдебна грешка, които широко се използват от стари затворници, за да се докаже, че по света няма право, че съдилищата грешат и съдят невинни хора. Всичко това, разбира се, не е от естество да съдействува за укрепване на правно чувство у затворника. И тук се крие дълбокият смисъл на принципа *in dubio pro reo*, което значи: тълкувай съмнението винаги в полза на обвиняемия.

Всеки, който се е занимавал с политическа агитация, знае какво впечатление правят на масите отделни крещящи, макар и единични факти. Навремето заплатата на управителя на Българската народна банка беше доказателство за големите заплати на българския чиновник и извор на страшни негодувания. Такава роля в затвора играят редките случаи на съдебна грешка. Трябва наистина да се отиде между затворническата маса, за да се разбере какво значи на практика старото начало *in dubio pro reo*. Затова отдавна е казано: по-добре е да се оправдаят десет виновни, отколкото да се осъди един невинен. По-добре е да се пуснат на свобода десет виновни, отколкото да се убие у стотина вярата в правото и в съда.

Съдебни грешки стават обикновено когато присъдата е изградена върху самопризнания. Законът за наказателното съдопроизводство урежда всички форми на разпит освен едно, която за жалост често се практикува у нас: тя е т.нар. енергичен разпит, при който се признава това, което се иска от извършващия разпита. Пресен пример от такъв енергичен разпит е случаят със селяните от с. Бистрица, Софийско, които не само признаха, че са убили пастирчето си, но и ходиха два пъти във Витоша да търсят гроба му под снега — макар че в същото време това пастирче свирело на дудук след стадото си в едно друго село.

Понастоящем в Централния затвор има две жертви на енергичен разпит: един бивш юнкер и един бивш студент юрист, макар че тяхното място сега трябва да е в някой приют за душевно болни. Особено впечатление прави студентът юрист, сега човек без име. Това е един

красив младеж, с кротки черни очи, които с братска ласка се спират върху всекиго, като в същото време лицето му озарява една усмивка, каквато художниците се мъчат да сложат върху образа на Христа. И всеки ден хиляда затворници четири пъти на ден минават край този паметник на енергичния разпит. Всеки ден четири пъти душата на затворниците се пронизва от кроткия поглед на тези вълнуващи очи, които, без да питат и укоряват, поставят въпроса: „Защо ме погубихте?“

IX

Изложените материали са достатъчни, за да може читателят сам да направи заключенията си. Традицията обаче задължава автора пръв да даде своето отношение, макар че в случая липсва възможност да бъде то изразено в неговата пълнота.

И все пак аз смятам, че изнесените факти с достатъчна сила внушават убеждението, че радикалното разрешение на въпроса за престъпността не може да се търси в тесните рамки на днешната наказателно-правна система. Въпросът не е правно-догматичен, а социално-политически. И още предварително могат да бъдат обявени за напразни всички усилия и опити да се търсят корективи като: пълно уединение на затворниците, подсилване ограниченията за сплашване, снабдяване на затворника при напускането на затвора с 400 лв. „харчлък“, дори извършване на невъзможното: за затворнически персонал да се подберат само високоцензовани хора — висшисти, педагози и лекари, — които, добре платени, разполагащи с достатъчно средства, за почнат индивидуалното лекуване на всеки престъпник. Животът, днешният живот, с такава сила и бруталност нахлува в съдбата на затворника преди и в затвора с причините, които тласкат към престъпление, с картината на своята лоша организация, с повсеместността на заловената и незаловената престъпност, с конкретно възможния стил след напускането на затвора, влошена от лошото име „затворник“ — че преди да се решат задачите, които животът възлага на затвора, трябва да се реши задачата на самия живот. Реорганизирането на затворите и цялата наказателно-правна система предполага обществената реорганизация съгласно закона за причината и действието. Защото все още остава в сила старата истина: всяко общество заслужава престъпниците, които само е създало; те са жестокият баланс на неговото устройство. Като едно указание в това отношение може да ни послужи следният пример:

Един младеж — сирак от Трънско — огладнял през зимата в колибата си и тръгнал да търси брашно. Той имал ум да разбере, че такава най-лесно ще намери в някоя воденица, но не му стигнал ум да

схване, че дирите му по снега ще доведат полицията до колибата. И затова напразно блъскал в студа 30 км, докато намери отворена воденица, от която можал да дигне един чувал с брашно.

Изправят го пред съда:

— Защо открадна бе, момче?

— За да си варя качамак.

— Ако е за качамак, защо не взе една торба, ами цял чувал?

— Че другата вечер пак ли да блъскам 30 км?

„Последната му дума“ се състояла от следната молба:

— Господин съдия, осъди ме колкото обичаш, само едно ти се молим: осъди ме така, щото да ме пуснат пролетта, оти иначе пак че откраднем.

ПСИХОЛОГИЯ НА ВОЕННАТА ДИСЦИПЛИНА

I

Днешното общество е организирано противоречиво. Интересите не на всички съвпадат напълно с официално установения в закона обществен интерес. Поради това поведението на много от хората не е доброволно и желано участие в задълженията на обществения живот, а представлява едно подчинение. Тъкмо тук корени държавата. Със своето право тя предписва поведението на хората и санкциите за неизпълнението на установените задължения: принудително изпълнение в гражданското право и наказание в наказателното право, а с физическа принуда — чрез своята администрация — тя осъществява тези санкции.

Но случаите на принудително изпълнение на задълженията са изключение. Не всички, които не се подчиняват, минават през затвора и не всички граждански правоотношения се уреждат чрез съда и съдия-изпълнителя. Обяснението на това обстоятелство поставя големия обществен въпрос за подчинението — онзи душевен деятел, който крепи общественото равновесие, доколкото то е налице.^[1] Тук ще бъде направен опит да се разгледа само една — може би най-важната — страна от общественото подчинение — военната дисциплина, която прави възможно изпълнението на едно от най-важните за държавата задължения.

[1] Време е вече въпросът за общественото подчинение да бъде поставен в целия си ръст. Това е едно благодарно за науката сборище от въпроси за изкуството да се управлява, за процесуалните похвати на демокрацията и автократията: класическия маньовър на демокрацията — правителство и политически резерв (опозиция) и единоначалието и култа на силната личност при автократията; за обработката на общественото съзнание, за връзката между управлението и вестникарството, изкуството, науката, религията, образованието и пр. ↑

II

Да бъдеш войник през известно време от историята на Рим беше не задължение, а право и това право принадлежеше само на имотните класи. Римляните, които в своята теория и практика най-нескривано подчертаваха ролята на стопанския фактор в обществената организация, не можеха да си представят, че някой ще се бие храбро и ще мре за римската земя, ако сам няма синори в нея.^[1] Биейки се за Рим, той трябваше да знае, че се бие за себе си; трябваше ясно и недвусмислено да пренамери своя личен интерес в обществения. Робите и безимотните нямаха какво да бранят освен своите окови и своята немотия. При това положение казармата като учреждение за нравствена подготовка на войската не беше необходима.

Средновековните наемни армии и завоевателните дружини на преселващите се народи бяха изградени върху преките лични облаги на воюващите: заплата, плячка и подялба на завладяната земя. Едва националните държави превърнаха участието във войската в една повинност — всеобщо задължение, без преки облаги за войника. Това съвсем не е случайно. Съзнанието за войнишки дълг корени в националното съзнание — онази нравствена сцепителна сила, която превръща дадено население в народ.

Едни и същи условия изграждат националното съзнание и съзнанието за войнишки дълг: всеобщи интереси и борба за тяхното осъществяване.^[2]

Колкото едно лице се намира в повече стопански и духовни връзки с нацията и нейната организация, толкова повече изпълнението на войнишкия дълг е изградено върху самодейността.^[3] И, наопаки, колкото повече дадени обществени среди се чувствуват настрана от правата и благоденствието на нацията, толкова повече участието във войската се осигурява с помощта на особена казармена нравствена подготовка.

Последното важи особено за по-бедните източни народи, които не можаха да прехвърлят тежестите на своето обществено строителство и натрупването на капитали върху колониалните народи

и външния пазар, а трябваше да правят това по пътя на вътрешното спестяване и самоограничението на по-широки среди от народа. Недоволството от породените обществени различия, изразено в обществени борби, хвърли сянка върху първоначалното национално въодушевление и пречеше за пълното нравствено обединение на нацията.

[1] И наистина Рим предостави охраната си на наемна армия, когато повечето от „господарите на света“ „нямаха дори това, което имаха зверовете в гората — собствено леговище“. ↑

[2] Националното съзнание (сиреч нациите в Европа) се изгради в борба срещу феодализма, съчетан на много места, особено за Балканите, с национално робство, т.е. в борба срещу съсловните привилегии и националния гнет, за едно общество на свобода, братство и равенство. Безспорно действителността опроверга мечтите (във Франция твърде рано 1872 г. — се стигна до граждански междуособици), но националното съзнание укрепна на друга почва: превръщането на напредналите западни народи в национални кооперации за колониални завоевания, в които заинтересовани всички съсловия, като със златния колониален прашец бяха смазани вътрешните съсловни търкания. ↑

[3] Силното национално единение през епохата на Българското възраждане даде четническите движения, въстаническата армия на април 1876 г., опълчението през Освободителната война, изграден изключително върху самодейността. ↑

III

Казармената подготовка се състои в създаването на един нов човек, който, движейки се по линията между живота и смъртта, има да изпълнява изключителни задачи при изключителни условия, обикновено в пълна противоположност с установените черти на гражданския си характер и бит.

Да воюваш при условията и техниката на съвременната война, да убиваш и да бъдеш готов да мреш, да свикнеш с „търпеливото и безропотно понасяне негодите, трудностите и лишенията на военния живот“, „да изпълняваш точно и безпротиворечиво заповедите на началниците си“, като се откажеш да преценяваш от лично гледище тяхната целесъобразност и навременност (освен в изключителни случаи и на лична отговорност), за да може по пътя на единоначалието и йерархията да се обезпечи единодействие на сложния апарат на армията, за всичко това наистина се иска една нова душевна и телесна организация на човека — една нова личност, с ново самочувствие, с ново отношение към себе си и другите, нови понятия за чест и достойнство, с нови телесни и душевни навици. По естеството на нещата и за целите на обучението нито една съставка от целокупната личност на човека не остава, без да бъде засегната и променена.

IV

Казарменото обучение върви по четири главни линии:

- 1) техническа бойна подготовка;
- 2) свикване с „несгодите, трудностите и лишенията“ на войнишкия живот;
- 3) внедряване чрез подходяща обработка механизмите на „точното и безпротиворечиво“ подчинение;
- 4) съзнателност и самодейност^[1].

Войникът преди всичко трябва да усвои техниката на военното изкуство: служене с бойните оръжия, включително собственото си тяло, стрелба, провеждане нападателен и отбранителен бой, придвижване, прикриване, окопаване, маскировка и пр. В начина, по който се усвоява това изкуство, има скрити много замисли, които ние постепенно ще разкриваме. Тук ще отбележим само една: чрез постоянно и непрекъснато упражняване на всички възможни положения и движения на тялото последното се свиква да ги върши машинално, по навик, без участие на разсъдък. Тези движения се автоматизират в идеомоторни движения^[2].

Навичността на движенията ги прави не само бързи, точни и спестовни откъм сила, но прави възможно тяхното използване в боя. Във време на боя войникът се намира в афектно състояние, което парализира разсъдък, и тогава остават дейни само навичните движения, превърнати чрез упражнения в памет на мускулите и ставите^[3].

Казармата готви хора за бойното поле. Следователно от гледище на възпитанието установеният в нея режим на живот ще бъде толкова по-добър, колкото повече се приближава до действителната бойна обстановка, където въпросите за удобство на спането, качество и вкус на храната, чистота на тялото и облеклото, прилични обноски съобразно личните особености на характера и пр. не могат да бъдат разрешавани, както в мирно време.

Това е учебният смисъл на лишенията и ограниченията в казармата: откъснатост от външния свят, невъзможност да се

осъществяват свойствените на всяко същество „аз“ — щения, просто облекло, стригана коса, намирисващи общи нужници, общо спално помещение, изпълнено с хъркане, лъх от спарени крака, партенки, питателна, но еднообразна храна с принудителен вкус, храна от канче в трапезария без чаршафи, бързо хранене (понякога с немити ръце), самодомакинствуване: миене дъските, баките, канчетата, прозорците, метене, помагане в кухнята, носене на дърва и кисело зеле, чистене на картофи и праз, явност на интимните действия: събличане, ходене по нужда, известна суровост в отношенията поради стълкновения на дребни интереси, чести маршировки, уморяващи походи и пр.

Ала веднага трябва да се добави, че казарменият режим изглежда така само на интелigentния войник, с материално положение над средното. За мнозинството от войниците казарменият режим е много по-добър от домашния и вместо да отслабнат, те се поправят. За тях въпросите за чистота, чаршафи, пижами, нощници, мити ръце и лице, миризмата на нужниците и помещението, унижението от домакинската работа не съществуват. Въпросът за храната е само въпрос за дължината на хляба и височината на чорбата в канчето. Борбата на началството с тези войници е да ги приучи към елементарния ред и чистота в казармата: да се мият, кърпят, перат, да не плюят по пода, да си лъскат ботушите, да държат в ред помещението и пр.

Дотук би спряла цялата казармена подготовка на войника, ако участието във войската беше основано върху самодейността, сиреч върху доброволчеството. Но там, където това участие се чувства като тежест, когато военното дело трябва да се върши от хора, които не разбират или отричат неговия смисъл, тогава цялото поведение на войника: активно — изпълнение на заповедите — и пасивно — безропотно понасяне на лишенията на войнишкия живот — трябва да бъде превърнато в автоматично подчинение, заповедоизпълнение, изключващо личната воля и нейните съображения и преценки. За личното съзнание в случая остава само едно: да прецени как при конкретните условия най-добре да се проведе заповедта.

Касае се значи да се нанесе удар върху гръбнака на човешката индивидуалност: волевостта на нейното поведение. И колкото тази индивидуалност е повече обособена, толкова нейното пречупване е по-трудна задача и иска повече усилия.

Задачата следователно е: така да се пригледят начинът на техническото обучение и жизненият режим в казармата, че да се получи една нова, подчиняваща се личност. И трябва да се признае, че тази задача гениално е решена от една от подпорите на днешната държава — фелдфебела, тази самодоволна и самонадеяна фигура с дебели мустаци, авторитетен корем, пронизващ поглед, твърд глас и тънка пръчка в ръка. Без да чете томове по психология, той е успял във вековната си практика да разложи строежа на човешката личност до последните ѝ съставки да намери подходящи средства, с които така да въздейства върху тези съставки, че да ги организира в нова личност.

Кои са съставките на човешката личност? Какво собствено е тя? Коя е нейната същина? Какъв е нейният строеж и какви са зависимостта и съотношението на нейните части? Само точното познаване на тези неща може да ни позволи не само да умуваме и да съчиняваме, но и да причиняваме — да творим нови личности.

— Искан ли питане — казва в хор традиционната философия и психология. — Под „наша личност“ в тесния смисъл на думата ние разбираме „нашата душа“, „нашето съзнание“, а в един разширен смисъл, доближавайки се до схващанията на тълпата, в нашето „аз“ ние включваме: нашето тяло, нашето облекло, нашата близка веществена и обществена среда. Същината на нашата личност — това е нейната нематериалност, това — че тя няма нищо общо с материята и специално с нервната система. А що се отнася до строежа и развитието на нашето съзнание, те са ни дадени в самонаблюдението.

— Не — казва историческата пръчка на нашия научен приятел, фелдфебела, — работата стои тъкмо наопаки, ако не удрях там, където трябваше, нямаше да направя нищо. — И тази пръчка има право, защото тя е въплъщение на вековния опит.

Нашето съзнание, нашият душевен живот не е нищо друго освен едно особено качество на нервната система и на нашето тяло, толкова презирано досега от мъдреците, макар че да се съберат сто пъти повече философи, не могат разбра и най-малката част от всичките му безкрайни тайни и сложности. Как трябва да разбираме това — е друг въпрос. Но не трябва да се забравя, че огромната част от нашия душевен живот, историята на нашето „аз“, целият ни минал опит, съдържанието на паметта се намират не в тясното поле на моменталното съзнание, а в „подсъзнанието“, т.е. в гънките на мозъка,

и следователно имат чисто физиологично съществуване съобразно със законите, които управляват нервномозъчните състояния и дейности.

Данните от самонаблюдението, събрани от противната нам психология, навеждат на същата картина за същината на нашето съзнание.

В основата на нашето самочувство, самоусещане и самосъзнание за нашето „аз“, в основата на единството на нашето съзнание стоят от гледище на самонаблюдението не толкова висшите душевни прояви: мирисни, вкусови, слухови и зрителни усещания, възприятия и представи, мислене, а най-нисшите: усещанията за нашето тяло, чувствата^[4], органните усещания (за глад, жажда, ситост, разположение, умора, леност, бодрост, лекота, болки и пр., осъзнаващи общото състояние на нашия организъм и промените в основните физиологични дейности: хранене, дишане, кръвообращение, секреции), двигателните усещания (осъзнаващи движенията на нашето тяло и неговите части — стави, мускули, кожа) и кожните усещания — за допиране, натиск, болка и температурни промени.

И това е свършено естествено. Тъй както храненето, дишането, кръвообращението, движението са първични, основни и най-нисши дейности на тялото, така и осъзнаващите ги душевни прояви са най-нисши, първични и затова основни съставки на съзнанието. И както ще видим, цялата практика на началника във войската се състои не в това — да кара войниците да си представят, да мислят, да бъдат обзети от идеята, че са нови хора, а да въздействува методично преди всичко върху посочените основни дейности на тялото, особено върху движението на всички части на тялото, да ги престрои на нова основа, което се осъзнава като нова личност.

[1] Виж подробности за идео-моторните действия у проф. Спиридон Казанджиев, *Обща психология*, С., 1939, с. 455. ↑

[2] Краткият срок на обучение (75 дни) не ни позволи да разберем и разработим четвъртата линия на казарменото обучение. ↑

[3] Антон Разсуканов затова казва в своята написана с рядка вещина студия „Принос към психологията на нашето военно началство“ — „Философски преглед“, г. X, 1938, кн.4

„Сега (в боя) боецът се движи като насън, като хипнотизиран. Мисълта е парализирана. Войникът върви като автомат. Един е, който

му влияе — началникът. Той трябва да дава къси ясни заповеди, които да се изпълняват автоматически, без участието на мисълта. Трябва да се командува това, което хиляди пъти е било командувано в казармата.“ ↑

[4] Макар, че чувствата качествено се различават от усещанията, съгласно закона за преминаването на количеството в качество, те в основата си остават най-неопределените усещания за състоянията и промените на нашето тяло. ↑

V

Обилен материал за строежа на нашето съзнание и зависимостта на неговите съставки е даден в „Обща психология“ на Сп. Казанджиев (с. 92–97. 426–430). За да обоснове своята мисъл, че появата и изчезването на съзнанието върви заедно с появата и изчезването на телесната сетивност, г. Казанджиев привежда следните доказателства:

1. Отпадането на висшата сетивност ограничава обема на съзнанието, но последното изчезва едва с изчезването на телесната сетивност. При заспиването всички други сетива могат да не бъдат дразнени, но достатъчен е един зъбобол, за да държи будно съзнанието.

2. Обратно е при събуждането. Можем да дразним всички висши сетива: зрение, слух, обоняние, мирис, и пак да не събудим един дълбоко спящ човек. Но достатъчно е да го раздрусаме, ощипем или полеем със студена вода и пр., за да събудим съзнанието му.

3. В това се състои освежителното действие на храната, чистия въздух, гимнастиката, баните, разходките. Действайки добре върху храненето, дишането, кръвообращението, те дават свежа телесна усетливост, свежо съзнание, бликащ душевен живот.

4. Изтощението (умората) на тялото дава понижена телесна усетливост, вяло съзнание.

5. Загубването на съзнанието при припадъците на хистеричните е придружено със загубване на телесната сетивност.

6. Отчуждаването от собственото „аз“ (деперсонализирането) е свързано също със загуба на телесна сетивност. Болните мислят, че са умрели, говорят за себе си като за някаква машина, казват не „аз“, а — „тя“ (машината), съзнават, че в тях живеят две лица, и пр.

7. Центърът на телесната сетивност в мозъка узрява най-рано и е богат с асоциативни връзки, които го свързват с всички части на главния мозък.

Посочените физиологични дейности и формите на тяхното осъзнаване са основни, но не и единствени. Осъзнавайки все по-висшето развитие на тялото, респ. на нервната система, във

взаимодействието му с природната и обществена среда, нашето съзнание ни дава своите висши форми: вкусови, мирисни, слухови, зрителни усещания, възприятия, представи, памет, мислене, волево действие, чиито конкретно исторически съдържания очертават отделните хора като обособени личности и характери, със свои идеали, миогледи, обществени схващания, понятия за чест, достоинство, навици и пр.

Но нашата личност се състои не само от телеснодушевната ни организация. Има неща, толкова тясно свързани с тази организация, че представляват едно разширение на нашата личност. Такива са: нашето облекло, произведенията на нашата ръка и ум, които близко отразяват нашата личност, връзките и отношенията, които изграждат нашето веществено положение, нашата кариера, нашето семейство, близката обществена обстановка, която неотлъчно ни загражда и ни служи, и пр. С една дума, нравствените граници на личността се простират върху всички предмети, които постоянно и непосредно съжителствуват с нас и определят нашето самочувствие. Преминавайки върху начина за изграждането на новата личност, ние ще пристъпим сега към подробното изброяване на тези съставки, защото те са предмет на казармената обработка.

VI

Първите „удари“ гражданската личност получава с откъсването от нея на съответните ѝ физически съставки: изолация от старата човешка и веществена среда, смяна на облеклото и остригване на косата.

Физическото изтръгване на личността от нейната обикновена среда представлява скъсване на важни връзки с хората и нещата и разгром на най-интимните навици, които са от решително значение за нейното гражданско самочувствие. Това откъсване трае през целия период на единичното обучение, т.е. на претопяването на личността; което значи, че през този период са забранени всякакви отпуски, които отново могат да върнат войника към стария свят и да разрушат новосъздаващото се.

Смяната на облеклото е отстранение на една втора важна съставка от нашата личност.

Сериозните хора обръщат малко внимание на облеклото в замяна на прекалената грижа за него на несериозните, особено на жените. Но нито едното, нито другото имат нещо общо с научното отношение към облеклото. А то играе огромна роля не само в стопанския и телесен живот на хората, но и в обществения, нравствения и душевен живот.

Облеклото със своята форма, богатство, шев, общ вид, чистота и поддържане служи: 1) за белег на различие по пол; 2) белег на съсловна принадлежност — и то не само поради цената му, но на места по силата на закон: бялата римска тога за гражданите, мундирите на Петра Велики за благородниците; 3) за белег на духовна и светска власт като униформа и одежда; 4) като общ белег на личността — професия, характер, богатство и пр. С всичко това облеклото не само представлява външността на нашето тяло, отменяйки кожата и космите, но се явява като важна съставка — един белег на нашата личност, „по който ни посрещат“, с който най-напред се представляваме, с който караме хората да усвояват спрямо нас подходящо на нашето обществено положение държане: да ни правят поклони, път, услуги, да ни изслушват внимателно, да чакат с

уважение какво ще направи и каже „важната личност“ и пр. Като външен белег на личността, облеклото може да служи и като маска — следователно да служи и на истината, и на лъжата. В анонимността на големия град доброто облекло с подходящо държане може напълно да замести — докато ни разберат — всички други качества на личността: богатство, ум, морал. Поради туй всеки разбира смисъла на обстоятелството — да бъдеш добре облечен.

Съблечени на плажа или в банята, хората удивително си приличат, чувствуват се равни, защото на никого на гърба не пише градуса на неговото богатство, ум, служебно положение; там, очистени от външните белези на обществените различия, хората най-малко приличат на себе си.

Но отразявайки всички черти на личността и нейното обществено положение, облеклото е представител на цялото наше разширено „аз“ и с това то ни представя не само пред другите, но и пред самите нас. Бидейки неотлъчен спътник на нашия живот и свидетел на всичките ни преживявания, то по законите на асоциацията става част от тези преживявания, с него се свързват всичките ни спомени и особено всички наши чувства и то става възел на цялото ни самочувствие.

Така, че облеклото буди и поддържа у нас съзнание за нашето разширено лично и обществено „аз“ и съответстващото му самочувствие, като същевременно ни представя пред хората, за да се отнасят с нас подобаващо на изискванията на това разширено „аз“.

И този голям смисъл на облеклото всеки е почувствувал, когато е трябвало принудително да облече неподходящи дрехи. Колко загубен се е чувствувал вътрешно той тогава и какви огорчения е претърпявал от пренебрежителното държане на другите? Достатъчно е да облечем в делник нови дрехи, за да чувствуваме въпреки всички отворени дюкяни, че е празник, и пр. Не само за мошениците и за нашата полуинтелигенция, която с един нов костюм мисли, че е станала „нещо“, но за всеки човек може да се каже:

— Съблечете го, за да го преобразите.

Тъкмо това става в казармата.

Обличането на еднообразното войнишко облекло представлява не само обезличаване за окото — потъване в сивото войнишко мнозинство. Това е същевременно и едно обезличаване пред самите

нас, един удар върху нашето самочувствие; защото липсува това, което е будило у нас историята на нашата личност и съответното ѝ самочувствие; най-сетне това е обезличаване пред другите и прекъсване на подходящото за нашата личност държане.

Но новото войнишко облекло, което обезличи старата ни личност и прекъсна старото ни самочувствие, става възел на новото самочувствие и съставка и белег на новата войнишка личност. С него се свързва новата войнишка психология на смелост, суровост, първобитност и подчиненост. Войнишкото облекло за в бъдеще ще поражда и прави деен този войнишки комплекс. Тъй както адвокатът или агрономът, които като студенти са келнерували в бяла дреха и престилка, когато облекат такива, веднага започват да се държат като келнери: мятат кърпа през ръка, кланят се и се усмихват мазно — така и обличането на войнишката униформа веднага прави дейно всичко заучено и преживяно в казармата.^[1]

Косата се стриже не само за да не бъде сборище на въшки, пърхот и мръсотия, но и за да се допринесе за уеднаквяването на войниците.

Косата със своята големина, вчесаност, къдри и пр. заема важно място в общия вид на нашето лице, което пък от своя страна със своя строеж и израз доста точно отразява нашата личност. И докато от дрехите съдим за общественото положение на личността, от лицето съдим за нейния ум и нрав, махването на косата ни преличава в най-изразителната за нашата личност част. Самите ние започваме да виждаме в огледалото не себе си, а друго лице.

[1] Какво тънко наблюдение ни дава Ремарк в „На Западния фронт...“ Млади войници преплуват един канал и отиват при жени, но облечени само... с ботуши. Чувствуват се безпомощни: „... тук няма нищо, за което да се хвана. Ботушите си оставихме пред вратата, вместо тях ни дадоха чехли и ето, че сега нямам нищо, което би могло да ми възвърне сигурността и смелостта на войника, нито пушка, нито каиш, нито куртка, нито фуражка“.

Същото чувство на празно пространство, на нямане за какво да се хване войникът чувствува, когато при уволнение сдаде дрехите и оръжието си. Като че нещо се откъсва от душата му. ↑

VII

Сега иде ред на прекъсването на умствената връзка между старата и новата личност, поддържана от паметта, от спомените, от представите за миналото.

За тази цел не е нужно да се рушат мозъчни центрове и нервни връзки: стига да се заеме цялото време на войника вън от съня с работа достатъчно много, за да не остава той със себе си и спомените си, и достатъчно уморителна, за да спи дълбоко — да не мечтае под одеялото и да не сънува. Тази е научната основа на правилото: войникът никога не трябва да стои празен, особено в началото, във времето по буйното прекипяване и втасване.

За да бъде винаги зает, войникът трябва да почва всяка работа, пет минути преди да може да свърши старата. Така той трябва да бяга от работа на работа със страх, че може да закъснее да изпълни заповедта, като през цялото време съзнанието му бива изпълнено само от съставките на казармената среда.

Сутрин тръбата свири в 6 1/2. Някои не я чуват. Не е нужно. Дневалният (в началото — стар войник, който спрямо младите войници се чувствава по-голямо началство от полковия командир, особено ако е кандидат за подофицерската школа) реве с пълно гърло:

— Ставай!...

Угроза, суровост, закана, самодоволна презрителна жестокост има в този разтърсващ вик. Докато още се опомниш от трепета, докато несвикналите неуки ръце се справят с панталона, партенките, ботушите, куртката, леглото, подофицерът е застанал на вратата с колан в ръка и провлечено и заканително брой:

— Еднооо, двеее, триии... осем, осем и половина, девет, девет и половина, десет. — И по-нататък каишът сам брой гърбовете. Работата става полу на шега, полу на истина, но все пак, ако не засяга гърба, засяга честолубието.

Вън бързаш да превариш в нужника, защото хора — много, места — малко, а едва ли има по-неприятно чакане; след това бързаш да лъснеш ботушите, понеже не остава време за миене, и едва хванал

сапуна, тръбата свири за проверка. Закопчаваш се тичешком, но подофицерът вече те чака пред строената редица — хайде сега връщай се няколко пъти да искаш разрешение да влезеш в строя с маршировка, и то когато още най-смешно държиш тялото си.

Свърши ли проверката, бързай да поправиш до съвършенство леглото си, защото, ако не свири тръбата за закуска, свири свирката на подофицера за маршировка на „гладно сърце“.

Храниш се бързо, особено когато чакаш второ ядене, защото времето за благодарствената молитва иде и „ял не ял“, трябва да влезеш отново в строя.

Оставяш торбата с хляба в шкафчето и докато споделиш някое впечатление от преживяното, във свирят и викат за строяване: за оборка (почистване на двора) или за предобедните учения.

През следобедната почивка шиеш копчета, чистиш оръжието, пишеш писма, обзавеждаш се и често пъти с недошита яка на куртката трябва да тичаш след свирката, чийто часовник върви 15–20 минути напред.

Вечер, грохнал, чакаш с нетърпение сигнала за вечерна проверка и лягане (понякога клепките не го дочакват) и лягаш без мисли, приспан от дълбок, сладък сън.

Това е психологическото значение на тази уредба. Но наред с това чрез нея се постигат тъй необходимите за армията бързина и сръчност. Постигнат ли се те, тогава първото значение на тази уредба пада, но след като е изпълнило задачата си.

VIII

Ти чувствуваш как променяш отношението към самия себе си. Това започва от момента, когато се видиш в огледалото с гола глава, изпъстрена с бразди, пърхот и дребни косми, под стряхата на козирката, в ботушите, обгърнат с широк шинел, чиито копчета с такова пъшкане се закопчават, и продължава все по-голямото ти отчуждаване от старата личност.

Но има няколко средства, които нарочно подсилват това развитие: произнасянето на думата „аз“, произнасянето на името, силата на говора и самокомандуването.

Аз — тази свещена дума на днешната епоха, която е обикновеното начало на нашите изречения; която ние произнасяме с такова самопочитание: в която влагаме всичките тонове на нашето същество: галено „аз“, когато сме нежни, гордо „аз“, когато се чувствуваме герои, строго „аз“, когато заповядваме, смело „аз“, когато плашим, страхливо „аз“, когато се боим, смирено „аз“, когато търсим помощ — това „аз“ тук е едно за всички, за всички случаи, за всяко време — високо, гръмко изревано:

— Аз, господин подофицер! — и то толкова високо, че... „да се чуе чак в Добруджа, ако не сцеди гърдите“.

Вие, неслужилият, затворете се в стаята, напълнете добре гърдите си с въздух, изревете с всичка сила: „аз“!, което ви разтърси цял, и ще видите, че не сте вече „аз“, а нещо друго. Разтърсването на това „аз“ физиологически става от това напъване на гърди и мускули, а душевно — от свързаните с това чувства и двигателни усещания.

И името, това висше обозначение на личността, напънала се да се очертае на фона на всемира и на историята; за чийто блясък ние сме готови да мрем; чиито послесмъртна участ и продължение ние се мъчим да обезпечим с всички средства — от драсканиците по нужниците до паметниците по площадите; което, за да видим напечатано във вестниците; или написано в някои покани и списъци, сме готови да заложим живот, младост, чест, съвест, жена, деца — няма този тъй важен прицел може да бъде пренебрегнат и пощаден?

Ти не си Иван Хаджийски. Ти си едно неистово (в началото) изревано:

— Аз, господин поручик, млад войник Иван Хаджийски!

И ти си тази ревана сигнатура не само когато проверяват присъствието ти на вечерна проверка, когато ти дават хляб и патрони, но дори когато в час по теоретични занятия станеш сам по собствено желание да дадеш определение на „федерация“ или да обясниш тактиката на Бенковски по Априлското въстание.

Войникът не говори, той вика. С висок отривист глас той отговаря: „тъй вярно“, „съвсем не знам“, „слушам“, „ще се старая“; с такъв глас потвърждава получаването на заповедите, докладва тяхното изпълнение, отговаря на словесно, държи приветствено или прощално слово.

— Аз, господин поручик, млад войник Ваце Гелов.

— От Доброславци, Софийско, господин поручик.

— Търговец на брашна и трици, господин поручик.

— Тъй верно, женен, господин поручик.

— Две деца, господин поручик.

Ето един войнишки животопис. Отговаряш само това, за което те питат, и то колкото се може по-високо. От постоянното викане гласовете на всички в началото прегракват и гласът става чужд. И когато с този чужд дрезгав глас викаш, ти сам се вслушваш в нещо, което вече като, че ли не е твое.

Но в тази насока има нещо още по-умно. Това е след като командирът предаде известно упражнение, оставя войниците да го упражняват поединично, като всеки сам командува себе си с висок, началнически глас:

— Боец, мирно!

— За бой с нож!

— Надясно мушни!

— Боец, свободно! — и т.н.

С това самокомандуване по още по-пълен начин се променя отношението ни към самите нас по пътя на раздвоението на нашата личност.

Най-напред това командуване ти е смешно, острата бележка на подофицера и изобличението го правят твърде скоро сериозно; правенето му от всички го установява като свършено естествено и

след два-три дни ти се чувствуваш в положението на трето лице^[1], което съвършено недвусмислено се командува от един чужд, висок, макар и твой глас. Ти третираш себе си като чуждо лице, караш го да се покорява без всякакво разсъждение и съпротива, проверяваш изпълнението на командите, наказваш го с ново повторение на упражнението, докато го усвои безупречно.

Лично на мене, доказания ръбат и чепат индивидуалист, това самокомандуване беше едничкото, с което не можех да свикна, и се оставях да ме командуват съседите. Тази съпротива показва уместността на този удар върху гръбнака на старата личност.

Във всички изброени случаи на високо говорене основната роля за промяна на отношението ни към самите нас, сиреч за промяна на нашето самоусещане и самочувствие, играе двигателният апарат на говора и неговото осъзнаване в душевното. А ние от практика знаем какво е говорът, членоразделната реч за човека. Ние непрекъснато се препреживяваме в говора, преразказваме се, чрез него изразяваме всички промени, трепети и вълнения на нашата личност; със своя тон, сила, бързина, тембър говорът, който ние сами непрекъснато слушаме, е непрестанна съставка на всички наши преживявания, на цялата история на нашето „аз“. По този говор, който е обикновеният начин да се изкажем и влезем във връзка с другите хора, ние и в тъмно можем да разберем душевното състояние на говорившия — толкова дълбоко той е вгнезден в нашата личност и нейното самосъзнание.

[1] Първо лице е началството, второ старата личност, а трето новата. ↑

IX

Още с обличането на униформата и заживяване на казармения живот другите променят отношението си към тебе, което и ти по общо правило правиш спрямо тях. Промяната на това отношение има основанията си в много обстоятелства, които, по силата на нещата, са дейни в началото^[1], т.е. когато трябва.

Малцина те познават, за да се отнасят подобаващо. Няма време в началото, нито пък случай, чрез който да те опознаят. Преоблечен, остриган, кога бръснат, кога не, ти си се прелял в сивото и еднообразно войнишко мнозинство. Там различават и сортират хората по взводове и отделения само по едно: височината. Едничкото нещо, което с английска невъзмутимост още стои непроменено, това е твоят нос, но той далеч не е достатъчен представител на твоята личност. Примитивният войнишки живот, повече вегетативен, нагоден повече към упражнение на тялото, не дава повод за никакви прояви на духа. Такива тук не са и желани.

Но дори и познатите ти не се отнасят с тебе, както по-рано... Тяхното старо отношение се определя от старото ти разширено „аз“. Сега то вече не е налице. Колкото по-голяма значителност си бил във, толкова повече тук изглеждаш „деградиран“, смешен, окарикатурен. И този вид ти имаш особено когато заучаваш хватките, когато маршируваш, когато подхождаш с маршировка пред началството, когато се учиш да отдаваш чест, когато въобще неочупеното тяло трябва да заема най-необичайни пози и да се отърси от последния къс спокойно натрупана сланинка. Ако пък подофицерът е духовит или във взвода има някой професионален присмехулко, работата и на най-честолюбивия става дебела.

Интересно е, че понеже няма други особени поводи за проявление на личното „аз“, горните положения се използват за тази цел и след всяка грешка от всички страни се сипят „подигравки“ и „остроумия“. Подигравателното отношение е чистосърдечно, но... подигравателно. И в това отношение няма никаква пощада. Може първия час по теоретични занимания с някои обяснения като

специалист да си накарал цялата рота да забрави да кашля, което и началството не е постигнало, но щом втория час отдадеш чест на гола глава, впечатлението от първия час наполовина изветрява. Смехът, обикновено подигравателен, тук служи за отдушник, но за сметка на гордостта на подиграния.

Пък и самите „личности“ допринасят за своето обезличаване и уеднаквяване. Ограниченията на казармата засягат основните, вегетативните страни на човека: облекло, спане, храна. Към това се прибавят и общите тежести около домакинската работа. Свещеният егоизъм, прикрит зад първоначалната неизвестност, в стремежа „да се вреди и нареди“ забравя всички нравствени условности, които е спазвал, действайки в позната среда, когато е трябвало в някаква степен да зачита и гдето не е могъл „да гази направо през лука“.

Тук неизвестността, взаимното недоверие, подхранвано от проявите на някои нравствени хиени, страхът от другите създават една болезнена егоистична психика, която довежда нравствено принизяване, едно връщане назад, което се наблюдава винаги когато се засягат неблагоприятно основни вегетативни нужди.

В началото, което тук е от значение, поради взаимното непознаване и липса на другарски връзки всеки иска да вземе по-ново и удобно облекло, по-удобно легло, всеки иска да получи по-хубав дял от храната, всеки иска да се падне на по-лека работа или да я стовари върху другите и понеже голяма част от тези работи в началото става набързо, между непознати, никой не се срамува да тръгне по най-преките пътища, без да се пита, без да се обръща да види има ли за всички, какво ще кажат останалите, въобще всеки обслужва само себе си. И понеже целите, „идеалите“ са едни и средствата за тяхното постигане на тази почва еднакви и за прости, и за учени, за бедни и богати, за личности и безличия, в резултат се получава едно принизяване и приравняване, от което после при обикновено съзнание се чувствава срам. До такава самозабрава води егоизмът, застрашен не от друго, а от една по-вехта куртка, от една по-малка мръвка или от едно доматче туршия. Впоследствие това се преодолява и замества с другарство, взаимопомощ и справедливост, но след като вече е станало.

На тази почва са първите чести свади между непознаващите се още добре съжителители. Избухванията, ругатните стават по най-дребни

поводи, обикновено поради недоразумения, и макар да водят после до най-тясно побратимство, в началото изиграват своята роля на масаж върху гордостта и изпъкналостта на личните особености. Поради несвикналост, липса на доверие, подозрителност, непознаване цялата обстановка не всичко става, както трябва, и не всичко се разбира, както трябва, и понеже всеки е прав, с кураж прави остри бележки, кара се, дава ум, нагрубява, пуска подигравки и остри обиди в безлична форма, но отправени до определени личности — достатъчна е малка съпротива от засегнатия, за да възникне скандал, за да се разбере в края на краищата, че всички са имали право. Единият бърза да се обръсне, защото ще отиде в града, другият си пере якичката, защото е получил мъмрене, трети иска да си умие ръцете, защото е пипал мръсни неща, и като се съберат непознати, настръхнали на чешмата, свадата поради непознатостта и недоверието е готова, всеки смята останалите за „тарикати“, които без особено основание искат да му пречат да си свърши работата. Скараните си мълчат, докато се разберат и станат приятели, но казаното не се връща — то е изиграло ролята си.

И досега виждам двете горещи бани на гордостта: умивалнята сутрин и трапезарията на обед и вечер. Умивалнята, претъпкана (особено при дъжд) от войници, от които едни бързат да се умият, други да се обръснат, трети да си лъснат обувката, четвърти да си умият ботушите или канчетата, някой да си изпере кърпичката, шести да изпуши една цигара и гдето всеки мисли, че другият нарочно е дошъл да му пречи, което мислене при най-нищожен повод се превръща в ругаене. Трапезарията, където е забранено да се говори, и то когато войникът има най-много поводи да говори (за хляба се касае — а що е хляб? — „най-потребното за човека“)! Каква тревога е, докато се разбере кой най-добре и справедливо разпределя храната и как да се организира тази справедливост, за да бъде обезпечен всеки, че няма да остане „на сухо“.

В началото и за началството, и за най-изпъкналата индивидуалност обръщението е само едно: „Хей, ти, там.“

— Хей, ти. Там, петият — малко напред!

— Хей, ти, там, с шкембето, прибери го — не си поп у черква!

— Хей, ти, там, защо се въртиш като обран евреин?

После ти ставаш: Иване, Петре, Братанов, но след като си минал през още едно стъпало:

- Хей, ти, там, адвокатът!
 - Айде, даскале, айде, даскале, какво се моташ?
 - Това не ти е да цепиш басма на дюкян!
 - Вън може да си всякакъв, тук си само войник.
-

[1] Това е периодът на единичното обучение, който има за главна задача преобразуването на личността. ↑

Х

В този ред на преобразяване всички съставки на нашето „аз“ не остава незасегнато и отношението ни към нещата: последните трябва да бъдат в ред, в безпощадно строг ред, войникът трябва така дълбоко да свикне да гледа в ред всички неща, с които работи, че когато излезе на улицата и види два камъка — да се дразни от тяхната нестройна разхвърляност. Редът в казармата и неговото „строго точно спазване“ съгласно първата заповед на военната дисциплина има огромно и основно значение за войнишкото възпитание, което подробно ще разгледаме по-после. Тук ще се спрем на него само като възпитание на окото и ръката.

В казармата всичко е в ред, в строг ред: хора и вещи — хора в строй, вещите в порядък. Редът дава красота, бързо, точно, сигурно разполагане с вещите — знаеш къде се слага, къде ще го търсиш и с какво определено движение ще стане това; редът пести силата, защото прави движенията при служенето с вещите определени и най-къси. Но за целите на обучението редът тук е доведен до култ.

Войникът в строя и пред началството държи тялото си в определено положение — войнишкия стоеж. И най-малката част от тялото, облеклото, оръжието заема положение според строго и предварително предписание: краката прибрани в ъгъл с ширина, колкото е широк прикладът на пушката, коремът прибран, тялото наведено напред така, че тежестта му да пада върху пръстите и да пружинира върху тях, ръцете опънати, пръстите и особено непокорният палец прибрани и залепени на кантовете на панталона, главата дигната толкова, че да дава водоравен поглед, очите гледат смело, с орлов поглед.

Облеклото винаги е в определен ред: токата на колана вляво ли дясно, коланът винаги се намира на куките отзад; носи ли се колан — всички трябва да бъдат с колани; носи ли се шинел — всички трябва да са с шинели; носят ли се ръкавици — всички трябва да бъдат с ръкавици, и то само от един цвят — никакви лични изключения.

Пушката при всички хватки, при стоенето „мирно“ или „за почест“, се държи в точно определено положение.

Не по-малко строг е редът на вещите в казарменото помещение. Креватите са наредени в строго прави линии. Покриват се с одеяла по един и същ начин — одеялото се подгъва, увива дюшека и се приглажда да не остави и най-малката гънка. Възглавницата се изправя под определен ъгъл и крайт, в който се връзват връзките на калъфката, се слага или надясно, или наляво в зависимост от това къде е входната врата на помещението.

Пред креватите са наредени шкафчета, в които се подрежда цялото подвижно имущество на войника. Не бихте повярвали какъв обширен правилник за вътрешния ред има това „чудно и дивидно“ шкафче. Стените му се облепват по определен начин с книга, от лавичките се провесват завески с определена форма; чекмеджето също по определен начин се облепва; всяка преградка служи за поставянето на определена вещ, а тази определена вещ се туря в определено положение. Най-сетне всяка сутрин с един дълъг конец всички шкафчета се поставят под една права линия.

Вечер със събличането дрехите: куртка, панталони, колан и шинел, се сгъват по точно определен начин, наслагват се една върху друга на шкафчето, така че крайните им ръбове заедно с ръба на шкафчето да образуват отвесна стена. Най-отгоре се поставя шапката. Всички дрехи и шапки трябва да бъдат сложени така, че еднаквите им точки да лежат на общи прави линии.

Ботушите се оставят под определен ъгъл, партенките по определен начин се завиват около тях. Пушките също така се нареждат, ножовете висят наклонени надясно, каишите на пушките са зад ръкохватката и пр., и пр.

Този особен ред се налага като заповедоизпълнение. И докато борбата за неговото провеждане с простите войници е борба за създаване навици у тях, за очупване на тяхното безразличие, а заедно с това и за привикването им да се подчиняват — за обособените личности тази борба има значението да ги приучи да нареждат дори и материалния си бит не по своя, а по чужда воля по пътя на подчинението.

XI

Досега ние разглеждахме създаването на новата войнишка личност повече отвън. Време е вече да надникнем в душата на войника и да обсъдим как се образува новото му войнишко самочувствие, самоусещане и самосъзнание.

Ние вече знаем, че в основата на нашето „аз“ от гледище на самонаблюдението лежат усещанията за тялото ни: чувства, органични усещания, двигателни усещания и кожни усещания^[1], породени от действието на природната и обществена среда върху нашето тяло. Промяната на нашето самосъзнание е свързана преди всичко с промяната на тази сетивност. Във връзка с това време е вече да разделим войнишката маса надве: повече или по-малко обособени личности и по-пълни или непълни безличия. „Личностите“ идат повече от градовете, от училищата, от търговията и занаятите.

Казарменият живот по отношение на „личностите“ трябва да извърши две неща: да разбие старата гражданска личност и да изгради на нейното място нова, войнишка, докато при „безличията“ задачата е: направо да се създаде нов, войнишки комплекс.

Поради това, макар че казарменият живот постига и при двете групи една и съща цел: нова, подчиняваща се личност, пътят за това не е един и същ, защото установените съставки от този живот не влияят еднакво върху двете групи.

Виталният режим в казармата: спане, облекло, храна, чистота, за първите представлява едно понижение на жизненото равнище, докато за вторите той е едно чувствително повишение на това равнище. Общото в случая е, че и двете групи на тази почва променят основното си самочувствие.

Незачитането на личността в по-висшите ѝ прояви не е въпрос за втората група, защото и доколкото ѝ липсват тези прояви. За нея високото викане, особеното произнасяне на името и свещеното „аз“ е въпрос само на нов особен и мъчен говор. Същото е и с въпроса за чистотата.

Но това, което засяга приблизително по един и същ начин самочувството на всички войници, то са физическите упражнения, бойните упражнения — хватките и маршировката.

Цялата тази съвкупност от движения, от най-леките до най-уморителните, не оставя в продължение на цялото обучение нито един мускул, не, нито едно мускулно влакно, нито една става, нито един кокал на мира и ги престройва като двигателен апарат из основи. Колкото един войник е по-несръчен и по-тлъст, толкова по-остро чувства това преустройство на тялото и душата си.

Безспорно е, че най-преобразяващо действие има маршировката: единичната — при подхождане към началството и при отдаване чест, и масовата — в строй. Твърдото удряне на крака в земята „да потъне до коленете“, след като е бил дигнат колкото може по-високо, е еднакво разтърсване на тялото, както и на самочувството и самосъзнанието. Всеки, който е минал това чистилице, добре ме разбира. Както вече видяхме, на тази почва е и преобразяващото действие на високия говор.

Войнишкият стоеж с напрежението, което е нужно за неговото спазване, преодоляването на всеки подтик към мърдане, почесване, поправяне, заемане по-удобно положение; определеното положение на частите на тялото при всяка хватка, бързането поради грижата да не се оставя войникът никога празен, твърдата равномерна крачка при маршировката, подравняването и образуването на стройни редици; маршировката при подхождане при началството, при отдаване чест в движение през време на обучението, маршировката сутрин преди ядене, след ядене, преди обяд, следобед, преди вечеря, след вечеря, за запълване на всяко празно време на войника, това е истинското телесно и душевно претопяване на личността: наново престроено тяло, ново самоусещане, нова личност.

И както по-нататък ще видим, тъкмо физическата и телесната бойна подготовка, както и маршировката са основните средства за преработване на „безличията“. Те са средства за разтрошване старата им личност във вида, в който я имат, и за пренагласяването ѝ на нова войнишка основа. Тук е главната борба на началството: да разбере войникът кое е ляво и кое дясно, как да се обърне кръгом в движение, как да направи хватката „за бой с нож“, в какво положение да застане тялото, как да мушне с кръгом и пр., и пр. Да не говорим за

упражненията на уреди, за церемониалната маршировка, за служенето с по-сложните оръжия.

[1] От практика знаем преобразяващото действие на чувствата и лежалите в основата им промени в нашето тяло. Ние сме правили скокове в нашето нравствено и душевно развитие не толкова след прочитането на някой учебник по етика, колкото чрез изживяване на едно силно чувство: любов, скръб, страх, чувства, свързани с прояви на решителност и смелост, оказване героична съпротива, минаване през сянката на смъртта доброволно, като изпълнение на дълг, напрежение от носене на рискове, игра със съдбата и пр. В тези случаи тялото и душата се преустройват в ново отношение към природната и обществената среда.

Поради това, че чувствата осъзнават всички въздействия върху нашето тяло, те придружават и като „чувствен тон“ всички останали душевни прояви, но са толкова по-силни, колкото е по-нисша, т.е. по-основна, тази проява: органна сетивност, вкус, мирис и пр. ↑

XII

На каквато и ниска възраст да са „личностите“, отношенията им към себе си и към близката веществена и човешка среда са вземали повече или по-малко вид на навици. Колкото човек повече расте, толкова в по-голяма мяра поведението му се обсебва от навика; толкова по-дълбоко се вкореняват навиците и толкова по-трудно става изкореняването им с оглед пречупването и пренагласяването на личността. Известно е, че „от старо дърво обръч не става“, поради което ниската възраст, когато костите на телесната и душевната организация на човека са меки и гъвкави, е най-пригодна за казармена обработка.

Тези навици, стигащи някога до капризи, засягат нашето легло, начина на заспиването и събуждането, времето на съня, вкуса към храна и облекло, чистотата, начините за обноска с хората и пр.

Вечер ние лягаме в леглото, нагодено по формата на нашето тяло, и заспиваме по определен начин — след пушене, музика или четене; събуждаме се в определено време или след като сме се наспали; прозяваме се, мечтаем, обмисляме какво ни чака през деня, радваме се на успехите си през миналия ден или доизживяваме огорченията си от неуспехите, изобщо виждаме в широк план живота си в миналото и бъдещето, ставаме със самодоволно кашляне в съзнание на собственото си достойнство; заставаме пред огледалото, прекарваме пръстите си през косата, за да я върнем назад, заемаме няколко любими пози, които ни правят най-интересни, важни и значими; отиваме в клозета, за да прочетем сутринния вестник; влизаме в кухнята; играем с кучето или котката; питаме за закуската, по повод на която правим бележка; съобщаваме какво сме сънували, къде ще отидем и какво ще правим; закусваме и отиваме на работа. Ако ни прави удоволствие да се занимаваме с облеклото, неговото обличане е една малка церемония с помощта на майка, жена или слугиня.

Със самочувствието, породено от крепкия, достатъчен сън, добрата закуска, сутринното измиване и освежаване, ние отиваме на работа в бюрото, канцеларията, магазина и пр. Там имаме определени,

макар и различни начини на отнасяне към стари и нови клиенти, към кредитори и длъжници, към началници и подчинени и пр.

След 11 часа мислите ни летят към обяда. Следобедното ни самочувствие почива до голяма степен върху сполучливия или несполучлив обед. След обедта, допреживявайки насладата от доброто ядене, ние разказваме преживяното през деня, излягаме се на кушетката, пушим, четем вестник, слушаме музика или се забавляваме с близките.

Вечерта е време за удоволствие, забави, за любов или за срещи с познати, пред които да се похвалим с постиженията си, със спечеленото, с новите си дрехи и пр., и пр.

Ние вече дадохме достатъчно данни за промяната, която търпи това разширено „аз“ в казармата заедно със съответното му самочувство. Но това, което разтърсва из основи личността и обръща нейната кожа, са: спането, бързането, нужниците, трапезарията, грубата домакинска работа, физическите упражнения и специалният натиск за усвояване навиците за подчиняване.

В първите дни, когато няма още умората от усилен физически упражнения, сламеното легло е кораво и неудобно, хъркането и кашлянето бият в ушите като в барабан, миризмата на спалното помещение е мъчно поносима. Всичко това дава масово безсъние. А сутрин, когато, уморен от безсъние, едва си заспал, тръбата те събужда. С това „криво“ настроение почва денят.

Отиваш в клозета. Навалица. Колкото повече си „личност“, сиреч човек на нервите, толкова по-ранен е за теб часът на ставането, с толкова по-голяма мъка се разделяш от съня, докато половин час преди ставането Санчо Панса, без да държи за чистотата, е направил всички приготовления, обул е панталони и ботуши, легнал е полуоблечен под одеялото и чака тръбата, за да литне. Иди го гони.

И ти, който си чакал само веднъж в живота — когато жена ти е раждала, — трябва да чакаш, обкръжен с миризма, изпълнен с погнуса^[1], някой шишко, който цял час пъшка, грухти, шава, намества се, чеше се, надува се, става бавно, търси си долните гащи, копчетата, колана и след като се огледа и опипа най-внимателно, освобождава тъй нужното малко пространство. Миризмата на нужника, гледките, които предлага на празен стомах, пълнят не само носа и окото — те пълнят душата и я преобразяват. Става дума, разбира се, за душата на тези,

които сутрин четат вестника си, седнали в чистия клозет, или се събуждат, гъделичкани от тънкото ухание на свареното мляко или препечения хляб. И вие ще видите как в началото тези хора влизат, стоят малко с извърната глава, излизат с потресен вид, но под напора на необходимостта и неотвратимостта и по заповед на часовника отново влизат. Те цели кипят и втасват: ден, два, седмица, докато свикнат или се примирят... но те вече са нови хора.

На Тренча горното не прави никакво впечатление. Той се чувства там като финландец в банята си. Бави се, води оживени разговори, пуца шеги, забавлява се и се чуди защо го карат да мие нужниците и да ги варосва. Най-сетне роптае, че му забраняват да прави своите излияния, където намери за по-удобно и по-близо: до дърво или в някое къоше.

След това бързаш към умивалнята. Там, където водата изобщо е малко (защото кухнята, хлебарницата, конюшната гълтат с големи глътки), в началото поради бавност, несръчност, неумение да се запасяваш предварително с вода оставаш често немит, а понякога трябва да ядеш и с немити ръце. Тръгни сутрин на работа с немито лице и ти ще видиш какво самочувствие ще имаш.

Обратното е с Тренча. Нему трябва всеки ден да проверяват врата, ръцете и ноктите, за да се види дали ги е докоснал до тази безцветна и безсмислена течност, наречена „вода“. Толкова борба трябва да се води, за да го накарат да не плюе по пода, да се пере и си сменя гащите, ризата, да си мие краката, да си пере миризливите вълнени чорапи, да иде на баня. След усвояването на физическата подготовка усвояването на тези здравни навици е втората основна плоскост, върху която се мачкат „безличията“, за да се превърнат в подчиняващи се хора.

Вече говорихме за войнишкото бързане и за чувствата на страх и тревога, които то създава, предвид явната невъзможност да се изпълни заповедта в определеното време. Но тези чувства, които цели часове от деня в продължение на месеци пълнят душата на войника, силно я обгарят и престройват.

Ние сме в трапезарията — храма на стомаха. Няма нужда да изтъкваме основното значение на яденето, на „хляба“ (както го нарича нашият народ) за тялото и оттам за душата, ако не си спомним за някои от философите и моралистите, които в своите писания постоянно

говорят за „висшите наслади на душата“, сеейки презрение към „низшите“, макар че в същото това време в душата им дращи безпокойство, да не би слугинята да е прегорила печеното.

Трапезарията действа преобразяващо върху душата на „личностите“ с качеството и вкуса на храната, с чистотата си и главно с нравствената си атмосфера.

Войнишката чорба е плътна, хранителна и достатъчна по количество. От нея може да се напълнее, не и да се отслабне. Първите дни тя е приета добре и от най-тънкия вкус освен от тези, които искат да подчертаят със съответни кривения на лицето, че вълн ядат „подобна манджа“. Но много скоро това чисто вкусово отношение към храната минава и еднообразието и принудителният ѝ вкус започват все повече и повече да възбуждат и дразнят стомаха и нервите. На тази почва се създава един болезнен глад за нови храни: не можете да си представите с какво удоволствие се изяждат случайно попадналите глави чесън, кромид, праз, зеле, червен пипер, шарена сол. Има хора, които за пръв път заяждат такива неща. Първото раздаване на туршия беше събитие, което толкова възбуди духовете, колкото по-после съобщението за уволнение. Смешно, но така е.

И тъкмо това усещане на душевна, вкусова празнота и леко стържене в стомаха допринася решително за промяна на самочувството.

Но еднообразието и принудителният вкус на храната не би действувала така, ако не беше начинът, по който се поднася храната, и начинът, по който се тя изяжда.

Храната се носи в баки. Поради липса на вода, разбиране и добросъвестност баките невинаги са чисти. Войникът измива баките отвътре внимателно, оставя ги на земята и след това ги слага в помещението една в друга, така че калното дъно на горната залепва върху чистото дъно на другата.

Баките се слагат на масата, откъдето храната се разсипва в канчетата. От бързина и несръчност никога масата не се освобождава от по-тесни или по-широки мазни петна, от по-дълги или по-къси шевици от същото естество. И понеже това става по три пъти на ден върху различни места, и понеже не може всеки ден да се мият масите, ти трябва да преорганизуваш вкуса си, спомняйки си с умиление за

майка си или жена си, които, преди да поднесат десерта, сменят покривката или избърсват масата.

И най-накрая във времето, когато вкъщи ти, излегнат на миндерчето, допреживяваш вкуса от яденето, тук отиваш да си миеш канчето, цапайки ръцете си с мазнина, краката с кал. Но и с това трябва да свикнеш, инак не си войник, защото ще дойде време, когато напразно ще предпочиташ да плакнеш мазно канче вместо празен стомах. Чрез едното трябва да свикнеш да понесеш и другото.

Но колкото и хубава да е храната, дори колкото е по-хубава, сред толкова по-лоша нравствена атмосфера се изяжда. Българският егоизъм още не е създал своя дисциплина, както е например в Германия, където установеният ред определя всекиму точно правата и задълженията. Ние сме още смесица от старата човещина и новия егоизъм, нямаме ред и страдаме както от нашето развитие, така и от нашата изостаналост.

Никъде космите на нашия дребен егоизъм не настръхват така, както когато трябва да се подели едно парче хляб на четири. Липсата на традиционен ред, на доверие, особено при първоначалната непознатост, създава една унизяваща и преобразяваща атмосфера на възбуденост, на нервност, на болезнен страх за няколкото трохи сирене, месо или картофи, които няма да получим поради грешка или измама. И този страх просто външно преобразява лицата: прави ги сини, вторачени, погледът завистлив, изразяващ страх и една гадна загриженост. Получилите повече ядат с нервността на крадци. Така е в началото. После, с опознаването и сприятеляването, старата българска човещина отново се връща, но утайката остава.

За съвременния човек чистотата е така необходимо (поне душевно), както въздухът, и по това (по количеството на изразходвания сапун) някои мерят културата на един народ. „Личностите“ така свикват с тази чистота: на тяло, легло, дрехи, мебели, кухня, нужник, работно помещение, че тя определя значителен дял от самочувството им. Миенето на мазните баки, разкриването пътя на храната от казана до устата, миенето на нужниците, събирането с ръце боклуците по двора (оборката) и пр., въобще черната домакинска работа, е един от важните подстъпи към обръщането кожата на гражданската личност. За да привършим с образуването на новото войнишко самочувство, трябва да се спрем не само на влиянието, което оказват върху

самочувството на „безличията“: отрошването на тяхното тяло, привикването им към ред и всаждането в тях на здравни навици, но и на онзи нов духовен свят, в който те влизат в часовете по отечествена история, военна история, гарнизонна служба, военно дело, както и мъчителното усилие да мислят организувано, да дават определение на новите за тях понятия: „дисциплина“, „пост“, „часовой“, „гарнизон“ и пр.; както и да описват системно оръжията, изброявайки в определен ред техните части — въобще отрошването на целия техен мозък.

Трябва да чакаме някой от тези синове на народа да стане литературна личност и да ни разкрие в подробност това превръщане, което тук ние само в груби черти набелязваме. Още повече че ние служихме на една напреднала възраст, която дава едностранчиво гледище, макар че, от друга страна, пресилвайки нещата, то ги прави по-релефни.

[1] Погнусата, отвращението таят значителна роля за претопяването на личността. ↑

XIII

Казармата трябва да създаде от войника една нова личност — душевно и физически годна да воюва и да понася лишенията на войнишкия живот. Но тази личност трябва и да се подчинява.

Армията е образувана върху единоначалието, което осигурява нейното единодействие. Поради това поведението на низшите чинове е заповедоизпълнение, следователно проява не на лична, а на началническа воля. Колкото по-надолу слизаме по военната йерархия, толкова повече самодейността и личните оценки стават по-излишни, докато стигнем до войника, самодейността на когото обикновено се състои само в едно: да проведе най-добре при конкретните условия дадената заповед.

„Точното и безпротиворечиво изпълнение на заповедите“ и „безропотното понасяне негодите на войнишкия живот“ най-добре могат да се обезпечат, когато се превърнат в навици на подчинение, т.е. когато поведението от волево стане идео-моторно с известен рефлексен оттенък. А за да се осигури бързината и точността на подчинението, трябва в нужната степен да се отстранят личното гледище и личната преценка, свободата на волята и мисълта (критичното съзнание) и да се приучи войникът да не прави от своето войнишко поведение въпрос на лична независимост, гордост, чест и достойнство, разбирали в техния граждански индивидуалистичен смисъл.

За да приучим войника да се подчинява, сиреч за да превърнем цялото му поведение в заповедоизпълнение, трябва да свържем това поведение с волята на началника, като го поставим под тази воля. Всяко „действие“ и „търпение“ на войника трябва да бъде проява не на неговата, а на началническата воля. Само по този начин началникът, бидейки господар на душата на войника, ще може безпрепятствено да я държи здраво в ръцете си.

И тъкмо за тази цел не само всяко поведение в казармата е провеждане на началническа воля, изпълнение на заповед, но и целият бит на войника е преобразен и несходен с гражданския. Казарменият

режим е въплъщение на началническата воля и неговото спазване става под натиска на същата воля. Началническата воля, измествайки във всички точки личната, е надвесена непрекъснато над войника, налага се и върху последната му клетка, върху последната му мисъл, върху най-дребната му проява и се стреми да обсеби цялото му същество. Това е смисълът, който лежи в повеленията на военната дисциплина: „Строго спазване на установения във войската ред“ и „следене за изпълнението на всяка заповед“, от най-едрата до най-дребната.

Сега ни е вече ясно защо всичко в казармата не прилича на това, което сме свикнали да виждаме вън от нея: защо всичко с променено: защо е създаден такъв подробен и строг ред, чиято целесъобразност на някои места ни озадачава със своята житейска непонятност. С това се цели не само създаването просто на една нова личност. Тази личност трябва да се изгради съобразно с една нова чужда воля волята на началника. В това отношение един началник ще бъде толкова по-добър, колкото по-подчертано успява да свързва живота на войника със своята воля. В това се състои тайната на командването, когато това командване не почива върху доброволно подчинение.^[1]

Днес се спори за границите и степента, в които трябва да се отстрани личната воля, за да се даде известна преднина на самодейността. Но основното в командването и подчинението, когато не почиват върху доброволчеството, си остава отстранението на личната воля. Спорът може да бъде само за степента на това отстранение.

За да привикне към това особено очертаната личност, подофицерът трябва да има достатъчно твърдост да върви винаги против личните ѝ предпочитания, за да я приучи да отстъпва. Затова за подофицери се подбират сурови, твърди, непоколебими хора, които умеят да се налагат. В това отношение се движат толкова много разкази за фелдфебелското незначитане на личността, че няма нужда да ги привеждам, още повече, че аз лично не съм бил свидетел на нещо подобно.

Но ако в Германия и до ден-днешен, за да смажат личността на войника, го карат да взема с уста от калната и прашна земя гилзите от изстреляните патрони, ние можем да повярваме, че и у нас, ако не сега, то по-рано, фелдфебелът е напъвал всичкото си остроумие да отреже, осмее и обезличи войника, който му се е оплаквал от тесни ботуши, от

това, че и двата му ботуша са леви или десни, че шинелът му е дълъг или къс и пр.

Днес отстранението на личната воля е дадено в целия установен от правилника ред в казармата, на който войникът трябва да се подчинява волно или неволно: той трябва да става в определено време (нито по-рано, нито по-късно), трябва да подреди всичките си вещи по установения ред, да прави всички упражнения по предписания начин, да мълчи, когато се храни, да пази тишина след вечерна проверка, да си стриже косата, да вика високо и пр.

Безспорно е, че привикването към подчинение, т.е. отстранението на личната воля, се улеснява от предказармената ни подготовка. Още баща ни със строг тон, пръчка и подигравки ни е приучвал да му се подчиняваме. Същото е вършил и учителят. Пък и в живота ние се плашим и отстъпваме на хора с остър поглед и твърд, непоколебим глас. Но в казармата ние влизаме още и с известни предказармени чувства, основани на предварителната представа за нея. Нашето същество се изпълва с най-силни чувства, когато се поставят основните въпроси за живота и смъртта. Тези чувства обикновено се намират под знака на страха. Казармата е именно учреждение между живота и смъртта. Но ние сме повлияни още от разказите за войните, от тържествеността на парадите, от вида на дефилиращите войски и най-после едва ли има някой от нас, който да не е чувал, че в казармата умуване, усукване, дигане глава не минават, че три работи знае войникът: „Съвсем не знам“, „Слушам“, „Тъй вярно“.

Но понеже казармата е нова среда, с един ред, прямо противоположен на гражданския, справянето с тази среда и нейните строги изисквания в началото ни прави безпомощни и склонни да се подчиняваме безропотно, защото и да искаме да преценяваме, нямаме фактическа възможност. Колкото един войник е по-прост, толкова е по-безпомощен и толкова по-лесно се поддава на подчинение. На тази почва старите войници си устройват шеги с младите, обират ги, използват труда им и пр.

[1] Интересно беше да се наблюдават млади офицери, които, за да накарат по-възрастни от тях войници със средно и висше образование да пазят строго строя при единичното обучение, апелираха понякога към „съзнанието им“, т.е. към личната им воля,

вместо направо да командуват, т.е. да отстраняват тази воля, замествайки я със собствената. Резултатът в такива случаи беше понижение на дисциплината, която отново се възстановяваше със строго и безусловно командване. ↑

XIV

Строевото учение, особено маршировката, си остава основно средство за приучване към пълно подчинение, към автоматизиране на поведението, към превръщането на войника в слух, който чака само заповед. Строевото учение е изпитано средство за стягането на една част с паднала дисциплина; заради това строят в казармата се смята за нещо свещено.

Заковаността и пълната неподвижност на войнишкия строеж при командата „мирно“ е най-пълното осъществяване на пасивното подчинение — „търпението“. Там, където те е сварила, толкова време, колкото иска началникът, ти си длъжен да стоиш, без да мръднеш. Може да те сърби отпред, могат да те щипят отзад, може муха да ти е влязла в носа, така ще останеш, потискайки всички двигателни подтици. Тази неподвижност е същевременно пълна неподвижност и на мисълта. Чакайки всеки момент заповед, ти не можеш да мислиш за друго, защото всеки миг можеш да изпъкнеш сам пред редицата и тогава няма да си намериш място от ругатни и присмех. Поради това огромно значение на „мирното“, то предхожда всяка команда. Заради това половината от строя минава в положение „мирно“; заради това подофицерите толкова строго държат никой „с ухо дори“ да не шавне; заради това старшите офицери, за да проверят дисциплината на частта, държат войниците по 10–15 минути в положение „мирно“, „Мирното“ е основната школа за „понасяне несгодите на войнишкия живот“, школата на войнишкото „търпение“.

Маршировката пък е школата на войнишкото „действуване“ — заповедоизпълнение. Поради естеството на нещата, поради това, че всеки момент може да гръмне заповед, войникът цял се е превърнал в слух. Но не само това — в началото докато се свикне с необичайното положение на тялото, с високото дигане на краката, с равномерното имбиене в земята, с равната крачка, с бързината на крачката, с подравняването със своята и другите редици, цялото съзнание е обсебено от тези двигателни усещания. Те не само променят основното ни самочувствие, те отстраняват не само личната воля, но и

всяка друга мисъл освен мисълта, че всеки момент може да дойде заповед.

По този начин при маршировката поведението на войника е напълно превърнато в една ос: заповед — изпълнение, при пълно отстраняване на личната воля. Командите непрекъснато се набиват в ушите:

- Едно, две, три! Едно, две, три!
- Дигай крака високо! Раз, два, три!
- Бавна крачка! Леви, леви, леви! Раз, два, три!
- Приблужи се! Подравни се! Удряй силно! Раз, два, три!...

Не можеш да не изпълниш точно и веднага командата, защото си вклучен в редицата и всяко отклонение личи като на длан. По този начин напълно се претопяваш душевно и телесно в колектива, забравяш се като личност, оставащ едно механично маршируващо тяло — ти си човек-маса.

Командите непрекъснато вбиват в мозъка:

- Като един човек: едно сърце да бие, един крак да се прибере, един крак да се отпусне, един отговор да се чуе, един крак да се вижда отстрана, един удар да се чува, една пушка да падне, един нож да тракне.

Същото въздействие имат и хватките, особено когато се правят съвкупно. Но едва ли има военно упражнение, което външно така ясно да показва всички цели на обучението: промяна на самосъзнанието чрез предизвикване на телесна усетливост, спазване на строго определен ред, за да се чувствуваш вкопчан в една чужда воля, действително съблюдаване на този ред под окото на началника при пълно отстранение на всяка лична воля и мисъл, както при гимнастиката на уреди.

Редицата стои свободно пред уредите. Щом му дойде ред, войникът застава „мирно“, тръгва с маршировка и спира във войнишки стоеж встрани напр. от стълбата за изкачване на ръце. Обръща се надясно и с подхвърляне почва да се катери. Скача после на земята, застава отново „мирно“, обръща надясно, връща се отново с маршировка до редицата — с лице срещу нея, — прави кръгом и чак тогава отново застава свободно. На външния наблюдател движенията на войника правят впечатления като да са движения на автомат.

XV

Пълната зависимост на поведението на войника от волята на началника е дадена и във външния начин на техните отношения, в обръщението.

Войникът върши всичко по заповед или с разрешение, т.е. като волята на началника неотлъчно стои над личната му воля и я отстранява. Само за едно нещо войникът не иска разрешение: да изпълни дадената му заповед. Войникът се строява по заповед. Закъснее ли и трябва сам да влезе в строя, с маршировка на висок глас иска разрешение:

— Господин подофицер, разрешете да вляза в строя!

Има ли заповед „мирно“, поправката на войника може да стане само чрез подобно искане на разрешение:

— Господин подофицер, разрешете да се поправя!

Войникът иска разрешение „да доложи“, когато иска да съобщи нещо, иска разрешение да остане в клас, да стане, да излезе. Войникът иска да влезе в канцеларията, за да получи изпратените му със запис пари. С влизането заема войнишкия стоеж, отдава чест и вика:

— Господин фелдфебел, разрешете да остана!

Веднага след това продължава със същия тон:

— Господин фелдфебел, разрешете да доложа: имал съм пари при вас — и ако му се каже да дойде малко по-късно, отговаря: — Слушам, господин фелдфебел — обръща се кръгом и излиза. През всичкото това време ръката е дигната за чест, ако фелдфебелът не я е освободил, което той обикновено рядко прави.

В този дух са нагласени и обръщенията към началството. Тук не се слушат обичайните граждански обръщения, които ние непрекъснато употребяваме и които така дълбоко са враснали в нашия език и в нашето поведение:

— Добър ден! Извинете, искам да ви кажа нещо. Моля! Извинявам се дълбоко! Да! Не!

Тук същите са заменени със:

— Здравей! Здраве желаем! Разрешете да доложа! Виноват! Тъй вярно! Съвсем не! Слушам!

Всяка похвала и всеки укор се посрещат не с „благодаря ви за добрите чувства“ и пр., а с едно гърмко:

— Ще се старая, господин поручик! Интелигентните войници доста си изпацат, докато прекипят и по този въпрос.

— Никакво „моля“, който се моли, става владика.

— Никакво „да“, „да“ има в кафене „България“ — тук има само „тъй вярно“. Най-сетне войникът дори на баня и театър ходи в „строй“.

XVI

Винаги и всякога армията ще почива върху командуването и подчинението. Но подчинението може да бъде изградено върху две основи: самодейност (доброволчество) или задължителност.

Когато едно лице по своя добра воля влезе в редовете на войската, то не оказва никаква съпротива при обработването и пригаждането му към новите му задачи като войник. То приема това или като изпълнение на един нравствен дълг, или като тежест при изпълнение на поето по договор срещу заплащане задължение. В такъв случай духът на казармената обработка ще държи сметка за нравственото състояние на човешкия материал, ще се нагоди повече с оглед изискванията на самодейността, като ще остави повече място за личната воля, за съзнанието на войника, дори ще разчита на високата степен на тази воля, на това съзнание.

Когато обаче войникът гледа на участието си във войската като на принуждение, тогава обучението му ще има повече вид на дресировка.

Дали ще се даде в обучението превес на началото на самодейността или на началото на дресировката, това ще зависи от наличния човешки материал. Когато обучението е изградено върху самодейността, работата на началника е по-лесна, но и по-трудна, защото от личните му качества зависи дали ще съумее да спечели сърцата на войниците. Той не може да се ползува от цялостната система на обучението, както е при дресировката.

Подчинението, т.е. провеждане на началническата воля при отстраняването на личната, може да се постигне по два начина: чрез онавичаване вследствие на дълго повторение и чрез страха от наказание. Колкото повече отиваме от самодейността към дресировката, толкова повече трябва да пренасяме тежестта на обучението върху страха от наказание.

Редица неща допринасят за превръщането на подчинението в навик.

Спазването реда в казармата, строевите учения, маршировката, хватките, физическите упражнения по силата на нещата са моменти, когато поведението на войника е осъществяване волята на началника при пълно отсъствие на собствена воля. Похвалите и наградите също допринасят за това. Всяка похвала, дори от нашите врагове, гали нашето самолюбие и ни издига в очите на околните. Войникът е чувствителен към някои малки предимства като награда за неговите усилия и изпълнителност: слагането му на по-лека работа, ненатоварването му с черна домашна работа, отпуски в началото при бърза домашна работа — въпреки нареждането на правилника, — даване на отпуски в началото в зависимост от постиженията. Нарушението на правилника в такива случаи, и то само като изключение, влияе по-добре, отколкото строгото му спазване.

Съвременният индивидуализъм също улеснява задачата на началника. Старанието на личността да не остава назад. Да не бъде засенчена, да бъде първа навсякъде и тук дава известни прояви на съревнование, макар че повечето пъти несъзнателно. На тази почва индивидуализмът сам дава средства за своето унищожение. Другарят Братанов, който по отхрана не държеше много за войнишките си успехи, почерня от мъка, когато при един избор на войници за парад с един жест на пренебрежение беше отстранен от взводния командир при тези, които и до последния ден при маршировка мятаха краката си, като че не ги искат.

Но тези методи на свикване с подчинението: доброволно отказване от личната вода, повторение, награди и съревнование не са достатъчни в повечето случаи. Затова у нас основно средство си остава страхът от наказание: „Със страх да лягаш, със страх да ставаш.“ Говоря за периода на единичното обучение.

XVII

Когато действуваме волево, нашето поведение се обосновава с най-разнообразни съображения за полезност, навременност и целесъобразност. Тези съображения очертават личното ни гледище, волята ни. Всички тези съображения при войнишкото поведение могат да бъдат заместени само с едно — страха от наказание — и тогава поведението на войника върви по оста: заповед — изпълнение. И затова т. 12 от военната дисциплина казва: „Не оставяй нито една грешка на подчинения без наказание.“

Наказание не значи бой. Изобретателността на фелдфебела е намерила десетки средства, които засягат тялото, самочувството и честолюбието на войника и които заместват нагайката.^[1]

Най-обикновеното наказание е повторение на упражнението. Когато упражнението е общо, причинителят на повтарянето — този, който е сгрешил или изостанал — бива наказван обикновено с ругатни и подигравки и от пострадалите заради него другари.

Закъснееш ли в строя, ще те върнат няколко пъти да искаш разрешение за влизане, и то с най-тържествена маршировка, която обикновено буди смеха на целия взвод. Ако подофицерът в момента е нещо кисел, може да те накара преди влизането да изтичаш един-два пъти двора.

Ругатните и подигравките, понякога твърде остри и из областта на онова, „що се не дума“, плашат и най-простия, защото, ако са сполучливи, остават за прякор. Аз посочих вече случайно няколко такива.

Лишаването от отпуск за известно време е твърде чувствително наказание, особено за войници с „първо либе“, да не говорим за тези, що имат самостоятелна професия с неуредени въпроси, които само те лично могат да разрешат.

Има доста комични, но твърде плодовити наказания:

Написване на неизпълнената заповед 10-20-30 пъти.

Стои ли войник в помещението с шапка, изправят го два часа да сваля шапка пред огледалото и да вика:

— В помещението с шапка не се стои! В помещението с шапка не се стои!

Не иска ли, или не може да вика, качват го на някое високо дърво или на някой покрив на 200–300 метра от мястото на обучаващата се част и оттам трябва да вика, така че да го чуват:

— Аз, господин подофицер, млад войник Раданчо Деянов! Аз, господин подофицер, млад войник Раданчо Деянов!

— По-високо, по-високо, не чувам! — вика му подофицерът.

— Аз, господин подофицер, млад войник Раданчо Деянов! — реве с последни сили наш Раданчо, а войниците се заливат от смях. Всичко това е весело, но да не си на дървото.

Ако няма подходящо дърво или покрив, могат да те изправят да викаш на някой телеграфен стълб два часа:

— Ще се старая, господин подофицер!

Изгодата от това да бъдеш „добре с началството“ с оглед на дребни услуги и предимства: отпуски, свиждания и пр., създава страх да не се влошат отношенията с него, което за някои е цяло наказание.

По-нататък следват: който не изметне добре, остава още няколко дни метач. Който говори след вечерна проверка, по заповед веднага се облича и сменя дневалния. Ако безредието след вечерна проверка има масов характер или дрехите, или шкафчетата не са подредени добре, започват интересни маневри: бързо обличане с амуниция, строяване, отговор, веднага след това бързо събличане, нареждане всичко в строг ред и лягане под одеялото; веднага след това ново ставане, ново

обличане, строяване и ново лягане. Това „търчене“ може да се повтори няколко пъти, а строяването може да стане и на двора.

Друго, по-осезателно наказание е стоенето под оръжие, след обяд, когато други почиват, в пълно бойно въоръжение, с 30 кг раница на гърба, в пълна неподвижност по един 1 час на ден.

След това следват казармен арест, служене след набора, изпращане в поправителна рота, затвор и пр.

По този начин страхът от наказание се превръща в една постоянна къде по-силна, къде по-слаба чувствена среда, която споява всички действия на подчинение в един цялостен комплекс. Негов върховен израз е началническият трепет. Стигне ли се до този трепет, обработката на войника е завършена. Този страх като една прегаряща душата атмосфера най-добре е даден при бързането на войника да извърши навреме непрекъснато следващите една след друга работи, Да спазва на всяка крачка в ускорен темп целия казармен ред.

[1] Когато говорим за бой, разбираме не пребиване, а някоя и друга и плесница, някоя и друга пръчка, които засягат повече честолюбието, отколкото тялото. Простите войници, а такива сега са все по-малко, много не държат на това. Бой върху просветени момчета дава обратни резултати, но страхът от бой, който ни е вселен още от люлката, влияе върху всички. Но кой ще бъде самарът, за да се сеца магарето, защото не е достатъчно това, че подофицерът, използвайки страха от боя, постоянно заплашва с това? Това са обикновено войници, които правят простъпки, засягащи или възмуцаващи всички: кражба, бягане от домакинска работа, шмекеруване и пр.

Един вахмистър измислил нещо особено. Първия-втория ден развежда кротко младите войници из казармата и ги запознава с обстановката. През това време старите войници се малко отпускат и пропускат да изпълнят някои дребни нареждания, които все пак са заповеди. На третия ден вахмистърът строява строго новобранците, извиква пред тях някой стар войник, поисква му сметка за неизпълненото нареждане, обикновено дребно, и почва да ги налага с една достатъчно дебела летва, която обаче предварително е нарязал на няколко места. Достатъчно е младите войници да видят как хвърчат парчетата от летвата, за да няма нужда после да ядат действителен бой.

↑

XVIII

Цялата система на идео-моторни действия и задръжки на подчинение, имащи понякога рефлексен характер се свързва и определя от личността на началника, от войнишкото облекло и от обстановката на казармата или от обстановка, подобна ней.

Личността на началника в момента на командването се набива в съзнанието на войника главно с три неща: униформа, строго внушаващо лице и строг и висок тон. Тези три неща се явяват основните външни белези на власт и сила, а с тях се свързват главно „рефлексите“ на покорство.

Униформата е най-опростеният вид на старите одежди, които със своите необикновен и размери, богатство, украшения, цветове, блясък имаха задача да дадат необикновен, непростосмъртен вид на носещия ги представител на светската и духовна власт, да поразят съзнанието на подчинения и да го поставят в отношение на плахост и зависимост от тази личност „не от мира сего“^[1]

Днес униформата като белег на сила и власт е събирателна точка (сумационен център) на „рефлекси“ на покорство и понеже е униформа, т.е. общо на всички военачалници облекло, то всеки началник може да използва създаденото от друго идео-моторно поведение на подчинение. Поради това, по силата на нещата и по нареждане, чест и подчинение се отдава на пагона, не на личността.

Строгото внушаващо лице, строгият и непоколебим глас като белег на сила действуват така заплашващо, че и в обикновения живот те служат като важно средство да си пробиваме път между хората и да ги караме да ни се подчиняват.^[2]

Тъй както гражданското облекло е свързано с навиците на гражданското ни поведение и определя съответното самочувствие, тъй също военното облекло на войника е свързано с „рефлексите“ на покорство и определя съответното войнишко самочувствие. Облечем ли униформата, влизаме в клещите на дисциплината.

Обстановка на ред, и то непознат ред, който смуцава със своята непонятност и поставя в положение на безпомощност, също отключва

„рефлекси“ на покорство. Това се използва, за да се обзаведат подходящо банкови зали, административни учреждения, които имат работа с широката публика, съдебни палати, черквите, големи магазини. При такава обстановка по-лесно се работи с публиката, защото личната ѝ съпротива е понижена, поддава се на внушение и на подчинение.

Авторитетът на началника, сиреч представата за неговата причиняваща и подчиняваща сила, и то на началника, който не е в пряк досег с войниците, се създава главно с техниката и реда на парадите, на посрещанията и изпращанията.

„Иде началник!“ — Тази магическа дума раздвижва всичко — хора и неща. И цялата тази тревога на войниците: почистване, миене, бръснене, стрижене, подреждане шкафчета, легла, почистване оръжието, почистване двора, нужниците, баня, преобличане, смяна на якички, калъфки, изкърпване на горните дрехи, всичко това се поставя в причинна връзка с личността на идващия началник и цялото това раздвижване на хората и нещата се схваща като причинено от неговата невидима, но неотвратима сила.

Тази представа се завършва при посрещането му, когато чрез реда на командването, чрез кръга на посрещаните и заставащите „мирно“ все повече се очертава редът на йерархията и властта на все по-висшите началници.

[1] Един войник вижда своя генерал в банята:

— Я, че то генерал било също като човек!... ↑

[2] Не е все едно да отидеш непознат в едно учреждение и строго и важно да съобщиш молбата или да сториш това плахо, с мек, треперещ от смущение глас. В първия случай ще ти се услужи веднага, дори с пререждане, защото се предполага (това е преобладаващото), че си някоя важна „клетка“, а във втория случай трябва да си готов да изтърпиш всички унижения на чакането на благоволение. ↑

XIX

В този ред на мисли ние виждаме, че казармената обработка остава дейна не само в рамките на войската, но и в гражданското подчинение. Всеки минал през казармата човек носи в мозъка си утъпкани пътища на подчинение, готови „рефлекси“ на покорство. Достатъчно е с подходящи средства да се натиснат и отключат.

Дисциплината не е толкова необходима в самия бой, където действа инстинктът за самосъхранение, просветен от техническата бойна подготовка. Дисциплината е необходима, за да се държи войската преди и след боя, за да влиза и излиза от него духом непоколебима.

Разстрои ли се дисциплината в една част, стигне ли се до бунт, възстановяването ѝ става със същите средства, с които тя е всадена при единичното обучение. Ето няколко примера:

Спартанците воюват дълги години във от Спарта. Жените им влизат във връзки с робите и раждат поколение свободни. Когато спартанците се връщат, срещат непобедимите копия на раслите на свобода синове на своите роби. Тогава спартанците хвърлят копията и щитовете, вземат камшиците и синовете на робите се разбягват.

Моят баща разправяше следната истинска случка:

В Балканската война една дружина стига до бунт. Низшите началници с молби, със заплашване не могат да я успокоят. Положението става застрашително. Идва полковият командир:

— Вярно е, момчета, прави сте. В кой взвод стана това? Добре. Къде е взводният командир? Я си отдели хората, да видим каква е тази работа. Я се дръпнете останалите! Я се подредете, за да се разберем и да не викаме всички! Я да излязат напред взводните командири! Я ротните!

Дружината полака-лека се строява, влиза в клещите на строя и с бунта е ликвидирано.

Цачо Сяров от Ловеч води команда от десетина души отпускари отново на фронта. Вестта за пробива на Добро поле ги заварва между Ловеч и Плевен в „Тенекиения хан“. Войниците във в тъмното решават да го убият и да избягат. Сяров узнава това, излиза въоръжен и със строг глас, с познатите заповеди: „Стани“, „Строй се“, „Надясно равнис“ „Мирно“ — строява ги и чак тогава човешки им обяснява глупостта на това, което били решили да направят.

XX

Гражданското подчинение в голяма степен почива върху „рефлексите“ на покорство, усвоени в казармата. Някога всички запасни военни в Германия били назначавани на граждански служби, съответстващи на техния чин. По този начин духът на подчинението се е пренасял и в гражданския живот.

Това се наблюдава и у нас, когато някой по-голям запасен чин влезе в едно учреждение. Всички, на които е бил началник, стават бързо на крака, вземат войнишкия строеж и почват по войнишки:

— Заповядайте, господин генерал! Тъй вярно, господин генерал! Веднага, господин генерал! — докато останалите чиновници запазват най-обикновеното си отношение като към всеки почитан човек.

Много низши чиновници, когато говорят с началниците си по телефона, вземат войнишкия строеж. А някои вземат такъв строеж дори когато други говорят с началника, а разсилният напр. само чува гласа му в слушалката.

Това е смисълът на милитаризирането на известни граждански служби, както и въвеждането на униформи за някои висши чиновници, и то униформи, близки по строеж на военните.^[1] Всичко това представлява използването на капитала, създаден в казармата.

Още в казармата тези навици и рефлексии на покорство се използват, за да бъдем командувани от наши другари. В началото такива доморасли командири могат да бъдат само хора улегнали, мълчаливи, сериозни, със строго изражение на лицето, които говорят само на място, не обичат да се смеят шумно и да се лигавят и които умеят със строг и непоколебим глас да искат подчинение. С времето обаче поради очупването ни войниците, могат да бъдат строявани, макар и мъчно, и от по-меки фигури.

Със строг тон при подходяща обстановка или особено когато не те познават, могат да се събуждат „рефлекси“ на покорство.

Ако в една банка чиновникът запита строго един по-прост клиент: „Ти ли си Атанас Атанасов?“, последният веднага ще трепне по войнишки и ще отговори:

— Тъй верно!

[1] Помисли за униформата на хитлеристката (фашистката) партия, на самите водачи, за наскоро въведената униформа на румънските министри. ↑

XXI

Приключвайки въпроса за създаването на нова войнишка личност или по-право на нов войнишки комплекс, трябва да се спрем сега и върху научния смисъл на тези изрази.

За да се обоснове „постулатът“ за безсмъртието на душата, последната обикновено се схваща като нещо вечно и непреходно, било че се сочи като неразкъсваемо единство, било като субстанция, било като някакъв особен индивид.

Всъщност душевното като особено качество на нервната система осъзнава нейните промени и състояния и поради това може да кажем образно, че нашето съзнание е устроено така комплексно, както е устроен и нашият мозък. Нормалният мозък привежда в единство всички свои функции и това се осъзнава като единство на самосъзнанието и душевния живот. Но това единство често се нарушава и се получават онези явления, които психологията нарича раздвоение на съзнанието.

Случаите на раздвоение на съзнанието, от най-леките до пълното раздвоение на личността в две личности, които последователно заемат ясното съзнание, без да влизат и в най-малка връзка помежду си, образуват една стълба с много стъпала.

Най-лекия случай на раздвоение имаме, когато две еднакво силни съображения си оспорват нашето решение. Две силни чувства могат да доведат до една борба у нас: една вечна тема в борбата между дълга и любовта. Това раздвоение може да вземе болезнени форми. Един младеж се влюбва в едно момиче, без да съзнава, че прилича на майка му. Понеже има болна нервна система, не може да изживее нормално пренасянето на чувствата от майка си върху любимата и поради това половата запрета спрямо майката влиза в борба с половия нагон към любимата, плод на което се явява душевно заболяване. След това следват случаите на отчуждение от собственото „аз“ — лицето чувствува, че у него живеят две души, от които ту едната, ту другата взема превес. Лицето по-нататък може да смята старата си личност за мъртва.

Пълно раздвоение имаме в следната форма: лицето преживява силен душевен удар, припада, събужда се, но нищо не помни, нищо не знае, нищо не познава. Трябва отново да се учи да назовава всичко, да чете, да пише. След два месеца припада, събужда се и си спомня всичко преживяно до първия припадък, но не знае нищо за преживяното след припадъка. След някой месец отново се връща към личността №2, помни какво е преживяла тя, но не помни преживяното като личност №1 и т.н. Едно лице, за да му бъде постоянен познат, трябва да му бъде представено в двете състояния.

Какъв е случаят с „новата войнишка личност“? Това е една нова организация на нашия душевен живот във всичките му части на една нова основа: казармената среда с нейните въздействия върху тялото и мозъка, организувани в една единна система. Нова среда, ново въздействие върху тялото, нова негова нагласа, ново самосъзнание, нова личност.

Целият душевен живот на съвременния човек, живееш в едно противоречиво общество, е изграден комплексно. Тази комплексност изразява преминаването на обществените противоречия в душевността и нравствеността. Върху това достатъчно има писано в моята студия „Моралната философия на българина от новото време“ („Философски преглед“, 1938, кн. 2). Ние се отнасяме различно не само спрямо различните хора, но и към един и същ човек в зависимост от положението, което неговият егоизъм взема спрямо нашия. Това не е само „лицемерие“ и „играене на роли“, това си е жива и преживява действителна психика.

Вижте един чиновник, заемащ средно стъпало в служебната йерархия, когато пред него се намира подчинен: изправен гръбнак, високо дигната глава, високомерно изражение, бавни движения, твърди и дебели тонове на гласа, бавен категоричен говор, специални движения за изтъкване на големството, самодоволство, съзнание за превъзходство. Това е началнически комплекс.

Същият господин влиза в кабинета на началника си: гръбнакът пречупен, ниско наведена глава, смирено изражение, бързи нервни движения, тънки, несигурни тонове в гласа, бърз начупен говор, съзнание за своята подчиненост и зависимост — комплекс на подчинение.

Съпругът от нещастен брак прекрачва прага на къщата си, вижда някоя дреха на жена си или усеща миризмата на парфюма ѝ; хлад в душата, скованост на устата, чувство на отвращение от домашната атмосфера — сякаш вони разлагащ се труп, който трябва да бъде носен на гръб цял живот; устата горчи от изречени или неизречени обиди; по кожата лепне гадост от случайно докосване о „чудовището“; очите търсят бръчки и грешки; нервност, напрежение за ругатни.

Съпругът е в кръчмата при приятели, в магазина или бюрото си, или при засмения ерзац на семейното си щастие: лекота в душата, духовитост, остроумие, готовност да разказва и най-големите дреболии, преживени през деня, разтапяне в топлотата на тъй желаната атмосфера, опиянение от докосването, очите търсят нови обекти за похвали и целувки, веселост, напрежение за песни, игри, шеги и лудории.

Ето два най-често срещани случая от раздвоение на личността, от съжителствуването в един човек на две личности, от сменянето на два жизнени и душевни комплекса.

На тази основа, само че с много по-дълбоки корени, е изграден и войнишкият комплекс, който съдържа в себе си една от тайните, крепящи армията и държавата.

ПСИХОЛОГИЯ НА ИЗНЕВЯРАТА

I

Когато разказах на стария клисурски абаджия бай Брайко Анадолията, че и след Освобождението театърът в Казанлък бил разделен на две половини: мъжка и женска, и че поради това продавали „мъжки“ и „женски“ билети, той, възбуден от мисълта за противното, почти извика:

— Че как така бе, Иванчо, че как ще пуснеш ти жена си да седне до чужд мъж? Че нали могат да си допрат колената?

Това възбуждение на стария еснаф идеше от времето, когато изневярата бе рядкост, а обществото вземаше всички мерки, за да я направи невъзможна; когато полов живот можеше да има само между съпрузи; когато скромността и целомъдрието бяха закон за моми и ергени, за съпруги и вдовици, за женени и вдовци.

В малките градове момичетата можеха да погледнат и видят какво става на улицата само през цепките на вратниците. Подадяха ли глава през леко открехнатите вратници, те минаваха за „джадии“ (уличници).

В Троян момиче нямаше право да прекоси без работа улицата и да отиде в съседската къща. Най-малкото то трябваше да препаше работна престилка, та да се „нарече“. Само под прикритието на тази престилка можеше да се мине това пространство на целомъдрието, без бабичките да поклатят ужасено глава и да прокълнат.

Мога да ви разкажа кратката история на първата троянска проститутка. Става дума за кака Пена от Горни край, която се съгласила срещу един атлазен елек делничен ден да отиде до мегдана, придружена от ергена, който ѝ дал елека, облечена със същия елек. Нищо повече и нищо по-малко. Кака Пена направи този „резил“ и взела елека, но умряла стара мома с прозвището „джадия“. И наистина тя си позволила това, което не било позволено дори на годеници.

Как да не е това проституция, когато срещите между влюбените (и то само „за сигур“) ставаха горе-долу така: малката сестра на момата (подявката) намираше начин да се прокрадне и пришьпне на бъдещия си батю, че кака ѝ казала довечера с другаря си да идат в

Млазговската бахчия под крушата. По мръкнало, след като изтракат кепенците на затварящите се дюкяни, пред къщата на другаря се чува силен вик:

— Христооо!... Христо!...

„Христо“, който всъщност е кръстен от попа Минко, щом чуе тайното си име, намира някакво оправдание пред техните да се измъкне от къщи и двамата влюбени политат към уреченото място на крилата на възбуждението и опиянението, прескачайки сума плетове и дувари, разлайвайки всички кучета по махалата и събирайки по няколко тръне в петите.

А там, под шумящите клони на крушата, в сладната тъма на топлата лятна вечер, легнали във високата трева, с нетърпелива тръпка чакат... една бяла стъргана пита и менче кисело мляко.

Влюбените внимателно, пипнешком намират тези ерогенни точки, изливат върху тях чувствата си, изпиват до дъно опиянението от споделената любов, връщат се доволни и засмени, хвърлят по два-три камъка на кучетата на момите, за да им се обадят чрез кучешкия лай, поздравяват комините им с по едно „Добър вечер, господин комин“ и отиват да легнат с утолена от преживяното душа.

В Жеравна млада булка 40 дни след сватбата нямаше право да погледне свекър и девери, нито първа да се обърне с думи към свекъра — трябваше да чака той да я запита, а тя само да отговори. Жена никога не можеше да седне на стол — за да не ѝ се провисят краката, а на земята и одъра сядаше с подгънати крака, които затискаше. „Какво си си проточила краката“ значеше, каквото днес значи съвсем друго положение на краката.

В Пазарджик хоро се играеше само „през кърпа“, т.е. на хорото мъж се хващаше до мома или до булка само през кърпа, на която двамата държаха двата края. Никакво докосване ръка до ръка. Един празник чорбаджи Х. правил седянка у дома си. След вечерята в голямата стая се залюляло хоро. Чорбаджията с по-старите гости бил в друга по-малка стая. Изведнъж един негодуващ вик, вик на възмущение смръзнал всички. Чорбаджията, един от най-будните българи, излязъл да види какво става. Оказало се, че един младеж, студент в чужбина, който току-що се бил върнал оттам, се хванал на хорото до жената на хеким Ламбре, като я уловил направо за ръката.

— Господин Петко — забелязал му остро бай Х., — такива маскарлъци в моята къща не позволявам.

Във всички черкви имаше женско отделение (женска черкова), което обикновено биваше на един балкон в дъното на черквата, като жените гледаха през гъста дървена решетка, защото, както ми обясни клисарят на една панагюрска черква, „има очи всякакви“. И наистина в Калофер се считало за едно от най-големите събития, когато старият поп Младен за пръв път в живота си подигнал очи към женското отделение, към което нечестиво деяние бил предизвикан от страшната крамола, възникнала поради това, че баба Недювица Зехирката дошла рано в черквата и седнала в трона на чорбаджийката Тоновича Славова и не искала да се мръдне оттам въпреки поканите, клетвите и заплашванията.^[1]

Тежко и горко да уловяха мъж и жена в изневяра! Общината хваща и двамата блудници и сутринта, натоварени на две магарета, с очи към опашките, предвождани от зурли, които свирят играта „Заспала е Тодорка“, се превеждат през цялото село. Процесията спира пред всеки вратник и мъжете, жените и децата плюят и храчат в лицето на мъжа и на жената. В черква лично попът им нанася побой.^[2]

А сега?... Но мигар има нужда да описваме това, което ни поднася новото време? Смятам, че не е въпрос да описваме това, което е известно на всички, а да го обясним.

[1] Никола Начов. Спомени. Сборник на Калоферската дружба. (Заглавието е: Калофер в миналото.) 1707–1877. С. 1927. Б.р. ↑

[2] Подробности в книгата ми „Бит и душевност на нашия народ“ 1940, гл. XXXVI. ↑

II

Въпросът за изневярата е точка от въпроса за упадъка на съвременния брак, а с това точка от въпроса за упадъка на съвременния свят. И наистина отношенията между мъжа жената, които в своята съвкупност образуват това, което наричаме любов и брак, не се определят само от личните им качества, но пряко и косвено от обществената среда, т.е. от обществените отношения на времето и мястото — с една дума, при последна сметка те са също обществени отношения.

Преди всичко самата личност на човека е едно обществено образувание, едно „снопче от обществени отношения“. Всеки човек принадлежи към една от обществените класи и прослойки и следователно неговият бит, нрав, възгледи, нравственост и душевност се определят от бита на неговата обществена група. А това предопределя начина, по който той ще търси и ще се отнася към бъдещата си съпруга.

На второ място, брачният живот не се изчерпва само с отношенията, в които се намират съпрузите, когато се гледат с влюбени очи насаме или когато са заели успоредно положение под юргана. Този личен, интимен живот заема може би най-малкия резен от техния живот. Брачният живот всъщност обема главната част от общия живот на мъжа и жената и следователно видът на този живот се определя главно от силите на обществената организация.

Поради всичко това въпросът за изневярата може да бъде правилно решен само когато го схванем като обществен въпрос.

Що е изневяра?

Под „изневяра“ можем да разбираме това, което наказателният закон нарича „прелюбодеяние“ — нарушение светостта на брака, т.е. съвкупяване на съпрузите с трето лице. Това определение на изневярата обаче е много общо и формално. Прелюбодеянието може да настъпи при различни условия, а тъкмо тази страна на въпроса може да представлява за нас интерес.

Понеже днешното семейство по силата на съществуващата обществена организация не е морална единица, обединена от взаимната любов на съпрузите и децата, а повече стопанска единица, то поначало и бракът е условен, т.е. в основата му лежат всякакви други материални, политически и др. съображения, само не силата на любовта.

И понеже при един брак-сделка никога не е имало любов между съпрузите, то съпругът или съпругата се явяват само едни от многото жени или мъже, с които съпрузите и преди брака са делили легло. Поради това нищо чудно, че бракът няма да внесе нещо особено ново в любовната практика на съпрузите; нищо чудно, че и след брака те ще продължават в границите на благоприличието, т.е. в границите на лицемерието, т.е. скрито, да споделят легло и с други лица. Психологическата простота на този случай на нарушение „светостта на брака“ прави излишно всяко негово разчепкване.

Интерес за нас представлява повече случаят, когато изневярата означава изчезване на съществуващата между съпрузите любов и заменянето ѝ с безразличие, студенина, дори с отвращение, и когато по силата на нещата, поради други съображения, стопански, обществени и главно любовта към децата, съпрузите предпочитат да не разтрогнат брака.

И понеже тук разглеждаме изневярата във връзка с предварително съществуване на любов между съпрузите, трябва накратко да се спрем на различните видове любов.

Любовта има следните развойни форми: 1) полов нагон, 2) полов подбор в животинския свят; 3) любов-харесване в обществения живот на човека. 4) лична послебрачна съпрузеска любов и 5) лична предбрачна любов.^[1]

Половият нагон е голият полов глад, лишен от каквито и да било нравствени и естетически съставки.

Половият подбор в животинския свят почива на известни предпочитания във връзка със силата и красотата на любовния другар.

Любовта харесване е избор на любовния или брачен другар въз основа на важещите за времето и мястото общественно-класови изисквания съобразно общественото положение на любовниците или брачуците се. Това е един свободен избор, където може да се предчувства, но още не е налице нравствена привързаност и

съответната ѝ чувствена атмосфера, които характеризират личната любов.

Личната любов, в основата на която стои нравствена привързаност и съответната ѝ чувствена атмосфера, е позната в две форми: лична послебрачна съпружеска любов и лична предбрачна любов.

[1] Иван Минков. Любов и брак. 1936. ↑

III

Личната послебрачна любов започва с любов харесване, ако при брачния избор са взели участие съпрузите, и се създава като причинен резултат от щастливия съвместен брачен живот, почиващ на сродство на характерите, разбирателство, взаимопомощ, сътрудничество, грижи за децата и редица други условия, определяни от времето, мястото и класовото положение на съпрузите.

Съвременното семейство, както казахме, е предимно стопанска единица — със своя бюджет, със своите разходи, отговарящи на класовата му принадлежност. Всяко семейство се подчинява на правилото: „Ти хубава и аз хубав — какво да ядем.“ Поради това бракът по общо правило е условен, не почива върху взаимното влечение между съпрузите, а зависи от груповата принадлежност и общественото положение на брачуците се, от степента на богатствата при имотните среди.^[1] Всяка обществена група люби и се жени в своя кръг. В имотните среди съпрузите обикновено чрез брака се домогват до дръзки, състояние и обществено положение, което по друг път помъчно или никак не биха могли да имат, или се стремят чрез брака да не влошат поне досегашното си обществено и материално положение. Поради всичко това при имотните среди бракът се превръща в една сделка, където личният въпрос — въпросът за сродство на характерите, нравствена взаимност и духовно съответствие — отстъпва на заден план.

Но дори и бракът да не е сделка, дори младите да се стремят да си намерят другар по душа и сърце, това много мъчно става. Първо, поради груповото разслоение на съвременното общество хората са разделени на отделни групи по богатство, обществено положение, образование, възпитание. Всеки от нас се движи в тесен кръг, където изборът е твърде ограничен. Вън от това противоречивостта на съвременната обществена организация се пренася в противоречивата организация на характера на хората. Обществените недъзи стават и лични недостатъци. В стила на тази организация, почиваща на личния

интерес, на егоизма, ние добиваме такова възпитание и се формираме като себични същества. С тази себичност влизаме и в любовта и брака.

Анархията на съвременното общество дава и анархията във възпитанието и формирането на отделните личности. На тези влияния безспорно в съответна по-слаба мяра е подчинен и бракът между безимотните, който в повечето случаи почива на взаимно влечение. Поради всичко това днешният брак обикновено е съжителство на две същества, възпитани различно, с различни навици и характери, които превръщат брака в състезание на равноправен и търсец налагане егоизъм с всичката му брутална недисциплинираност.

От всичко изложено се вижда, че при съществуващата класова и стопанска условност на брака той само в редки случаи може да събере хора със съответствие на характерите, с взаимно влечение и да се превърне в среда на любовта, и че поначало бракът се явява гроб на предбрачната любов между съпрузите.

Все пак, колкото бракът е по-малко условен, колкото повече почива на взаимно влечение, толкова е по-голяма вероятността за добър брачен живот. Това се вижда от сравнително по-големия брой сполучливи бракове сред малоимотните. Важна сцепителна сила в тези бракове е трудовата им основа. Общите усилия на мъжа и жената, взаимното сътрудничество и помощ при издръжката на семейството правят не само брачното единение необходимо, но изпълват отношенията на съпрузите с нужната сериозност. Трудовото сътрудничество, особено във връзка с грижите за децата, не може да не създаде по-крепки нравствени връзки. И това се вижда, като се сравни крепкостта на тези бракове с тази на браковете в горните обществени среди, където жената без изключение, а мъжът в повечето случаи са освободени от творчески труд. Там жената трябва да бъде красива и забавна кукла на удоволствието, една интересна за мъжкото око витрина. И понеже с напредъка на годините възможностите за променяне и освежаване с новости на тази витрина стават все по-ограничени, тя въпреки цветовете на всички мазила, въпреки изобретателността на шивачи бива напусната по силата на закона за втръсването. И много логично: освен храна за окото тази витрина никога не се е мъчила да създаде една жива нравствена връзка между себе си и мъжа си и вследствие на това става жертва на собствената си природа.

Но в редките случаи на щастлив брачен живот се поражда личната послебрачна любов, състояща се от пълно нравствено единение между съпрузите, изразено в нравствена привързаност и всеотдайност и съответната му чувствена атмосфера. Самото съществуване на тази любов — появила се от прерастване на любовта харесване в лична любов, показва, че в брака няма условия за изневяра. Тази любов се поражда при условия, които осигуряват нейната трайност.

И наистина къде е мястото за изневяра при съществуване на подобна любов? Личността на брачния другар задоволява напълно нравствено и полово другия брачен другар. Те нямат нужда от извънбрачна нравствена утеха. А понеже при личната любов половият момент е подчинен на нравствения и половото единение е израз на нравственото^[2], то още по-малко има място за търсене удовлетворение на половия глад вън от брака.

Строежът на тази любов показва, че изневярата не е израз на незадоволяване на половия глад в семейството, а израз на незадоволяване на нравствения глад за другар. Изневярата показва, че между съпрузите никога не е имало или е престанало да съществува нравствено единение. Тази проста формула разяснява наглед учудващия факт, че много съпрузи водят извънбрачна любов с видимо много по-грозни, по-глупави жени от техните съпруги.

[1] Тази условност не е еднаква при всички обществени групи. Понеже иде от стопанските и социални различия между хората, тя най-малко е налице между средите, където тези различия са най-малки, т.е. между безимотните. Последните остава да се избират само по лично влечение, защото по силата на общественото им положение други съображения не могат да влизат в сметката. Браковете в тези среди указват на едно бъдеще, където бракът ще престане да бъде условен — с отпадане различията между хората. Но не може да се отрече, че господстващата форма на брака, плод на господстващата обществена организация, трови брака и на тези среди по правилото, че господстващата идеология в дадено време е идеологията на господстващата обществена група. Поради това ние по-нататък говорим повече за господстващата днес форма на брака. ↑

[2] В „Песента на нибелунгите“ Гунтер моли зетя си Зигфрида да се преобрази като него с вълшебната мантия и с физическа борба да сломи упорството на жена му — юначната Брунхилда, като я повали върху леглото и я накара да му се отдаде, но без да отива до край. В отговор Зигфрид го успокоява:

— Моя си е твоята сестра, премилата, която ми е по-скъпа от всички, които съм виждал когато и да било.

Нравственият момент тук определя половия. И това положение разбират добре всички, които не могат да общуват полово с жена, било собствената, щом в момента не чувствуват някаква нравствена близост към нея.

Това обяснява защо всяка крамола вкъщи охладнява и гаси полов глад; на какво се дължи духовната неудовлетвореност от половите връзки с проститутки. Изобщо половото единение без нравствено общение от нравствено гледище не е нищо повече и нищо по-малко от онанизъм. ↑

IV

По-особен е случаят, когато изневярата идва при брак, сключен по силата на лична предбрачна любов. Исторически това е последната развойна форма на любовта — най-пламенната, най-романтичната, но и най-преходната и трагичната.

В днешното жестоко време, време на егоизъм, на борба, на взаимна вражда и самоизяждане в областта на стопанство, политика и психология, всеки чувствава нужда от другар, който да прилепне до сърцето и душата му, комуто може да разкрие всичките си тайни, без да се страхува, че това ще бъде използвано за удар срещу него, комуто може да се облегне с пълна сигурност, с когото искрено може да сподели и тревогите на съдбата си и да получи искрен съвет и подкрепа. И тъкмо този глад за полов и социален другар лежи в основата на тъй познатия днес копнеж за „нея“ и „него“, които ще дойдат да изпълнят с лъчи топлина изобщо студения ни и нерадостен живот.

Този копнеж обаче изгражда своя предмет — образа на любимата или любимия. Не ще съмнение, че чертите на този образ зависят от обществено-класовото положение на младежа, но в тези класови рамки този образ носи чертите на най-съвършеното, което може да бъде желано. Той се изгражда чрез събиране на най-хубавите физически душевни черти, наблюдавани в живота, по картините, в романите и филмите. Отдавна в този образ си остава чаканата взаимност, всеотдайност, съчувствие и отзивчивост, изразени в ласкави погледи, в пълна с нежност и преданост усмивка, в готовност за следване и вяност, изобщо в нравствена привързаност и близост.

Този образ е свързан с най-силни чувства (афекти), той е предмет на една любов, която още не е известна навън.

И през миража на този образ, така афективно изрязан в съзнанието, с тази предварителна влюбеност, с целия този копнеж, младежът разглежда всички жени и търси да открие в лицето на всяка тази, която съдбата му е отредила.

И един щастлив ден той бива пронизан от топлината на един ласкав поглед, на една благосклонност, бива пожелан и ограден с тъй жадуваното внимание, усеща до себе си дъха на един човек, който иска да живее с него и заради него и да му бъде навеки другар.

Грабнат в сърцето, по силата на афекта младежът пренася върху другаря си образа на своето въображение и с този образ като с блестяща декоративна мантия обвива действителното му същество. Заедно с това той пренася върху него и избухналия в двойна сила заряд от чувства, които досега са изпълвали гърдите му и са го измъчвали.

Тъкмо поради посоченото си естество личната предбрачна любов ни връхлита внезапно, от първа среща, като че с натискане на едно копче в сърцето. И наистина, другарят в един миг грабва образа и влюбеността, които вече съществуват в душата на младежа.

Посоченото пренасяне на образа на въображението върху действителния човек и покриването му с него представлява тъй познатото явление на идеализация на любимия, което е един от случаите на привиждане (илюзиране).^[1]

Благодарение на тази идеализация младежът пренася върху съществото на другаря си и предварителната си влюбеност. Неговата любов всъщност е отношение не към истинското същество на любимия, което той не е в състояние да види, а към идеализирания му образ. Поради това тази любов е толкова пламенна, силна, всепоглъщаща, сляпа и безразсъдна. Поради това тя е толкова трагична при принудителна раздяла. При раздялата влюбеният мисли, че губи всичко, когато всъщност той губи несъвършената подложка на своя идеализиран образ.

Тази идеализация на любимия продължава поради следните причини:

Влюбеният е под влиянието на афекта на любовта. Но афектът действа преиначаващо върху мисленето. Той обсебва съзнанието, подчертава само представите и мислите, които му съответствуват, и не допуска и гони от съзнанието представите и мислите, които му противоречат, дори да са истински. Влюбеният вижда само добрите качества на любимия си, и то в най-преувеличен вид, а е сляп за недостатъците и глух, когато му се сочат от трети лица; а ако ги вижда, той ги тълкува в най-благоприятен за чувствата си смисъл.^[2]

За поддържане и засилване на тази идеализация спомага и съзнателният или несъзнателен стремеж на младите да прикриват старателно недостатъците си, за да не разочароват любимия си, и да подчертават добрите си страни, за да засилят очарованието му. За този егоизъм на влюбения днес няма никакви спирачки, макар че често той сам става жертва на този егоизъм. Но в някои случаи този стремеж се превръща в искрено усилие към облагородяване на собствения характер, за да се заслужи истински обичта и почитта на другаря.

Влюбените не са в състояние да се опознаят добре, защото търсят за изживяване на любовта си специално подобрена обстановка, която има за задача не да провери качествата им, а да отговори на грижите на влюбените, щото чистият блясък на техните чувства, щото музиката на техните разцъфнали като пролетни пъпки души да не се помрачи от нищо. И те избират и търсят за среда на тяхната любов само места, които ще засилят тези чувства, които ще влязат като еднородна съставка в розовата картина на тяхното опиянение. Всичко трябва да бъде подчинено на изискванията на тази разгоряла любов.

Влюбеният трябва да е външно красив. Той обръща особено внимание на дрехите си. Те трябва да са хубави, чисти, изгладени. Той е винаги избръснат, умит, вчесан. Да не говорим за грижите за красота у девойката.

Влюбените искат да бъдат винаги забавни и интересни. Преди да тръгнат на среща, те събират весело настроение търсят хубави и интересни думи, приготвяват си весели разговори, съобщения за весели и интересни случки, запасяват се с вицове. С всички средства гонят скуката. Всичкото остроумие, веселост, красноречие, познания се слагат в работа и движение, за да се спечели и порази въображението на любимия. Любовта става вдъхновение. Тя оживява и напряга всичките сили на влюбения. Той е готов за всякакви подвизи и геройства.

Влюбените избират и подходяща външна среда. Те търсят очароването на нощите, когато предметите губят своя делничен вид и добиват особено вълнуващи очертания; когато човек, загубвайки пред очи външния свят, като че остава само с чувствата и мислите си; когато душите търсят да се слепят в общия си ритъм.

Те търсят екскурзиите, където слънцето, цветята, красотата на природата, полъхът на свежия вятър, игрите, гоненицата, обедите

върху тревата и под сянката на дърветата стават причина за толкова красиви докосвания на духа и тялото, на толкова възхитени и възторжени погледи и усмивки, където радостните викове и песни едва успяват да изразят набуялите чувства.

Влюбените търсят хубави филми, четат хубави книги, декламираат, с една дума, стават в един или друг смисъл поети.

[1] От психологическо гледище случаят по нищо не се различава от случая, когато нощно време, минавайки през гора, привиждаме в тъмните сенки на предметите такива вещи, от които се страхуваме. Нашият страх, като афект поддържа в съзнанието ни представа за разбойник, за вълк, за мечка, за куче или нещо подобно. Поради това, ако чакаме да ни срещне вълк, ние илюзираме вълк, ако чакаме човек, илюзираме човек и т.н. ↑

[2] Афектът извиква и поддържа в съзнанието само съответстващи му мисли и представи. Ревността дава преднина на представи, съображения, които я засилват. При радостно настроение мъчно се промъкват неприятни представи и обратно. Мразещият е глух и сляп за добрите качества на противника си, както и обичащият за лошите качества на приятеля си. Любовта не търпи представи, които могат да нарушат нейния блясък и нейната музика. Затова влюбеният е сляп за недостатъците на другаря си. Глупавите забележки му се виждат преднамерена детска наивност, галене. Инатът — забавно дразнене, за да изпитат силата на любовта му. Капризността и вироглавостта — игрива закачливост.

Той е щастлив, че може да задоволи капризите на другаря си и да му достави удоволствие. Всяка дума на любимия за него е чиста монета или закон. Когато, за да прикрие невежеството си, другарят му отговаря: „Знам, но не искам да ти кажа“, той смята, че наистина това е така и че не му отговаря, за да го дразни във веселия смисъл на думата. Като всяко глупаво животно той решително не е в състояние да разбере всичките хитрини и маневри на другаря си, с които последният прикрива недостатъците си: глупост, невежество, физическа слабост, житейска и домакинска неопитност, порочно минало и пр. Собствено всеки знае подробностите на своята собствена история. Съветите на другите за предпазливост и разум му се виждат прояви на завист и

желание да му се отнеме тъй дълго търсеното щастие. Той не иска да разваля симфонията на своето опиянение с никакви подозрения.

Изобщо това е психологията на сляпата седмица, без чиято слепота и помощ много бракове не биха станали. Това е и причината, дето много младежи, които не могат да се оженят лесно в родното си място, дето няма място за илюзии и идеализации, защото всичко е налице, ясно като на длан, се женят лесно (влизат бързо с двата крака), щом отидат в друго място, където не познават добре хората и от пръв поглед се лъжат. ↑

V

Но какво става в случая от чисто психологично гледище. За да разберем това, трябва да имаме предвид механизма на асоциациите.

Любимият става събираща точка, възел на едно множество от асоциации. Неговата личност се свързва с представи за всички преживелици, героични дела, събития, радости и веселия, с представите за природните картини, мечтите, образите от книгите и филмите, както и с преживените във връзка с това възторзи и чувства на радост, гордост, доволство от живота и младостта. А както видяхме, влюбените се стремят, щото всички тези преживявания и тяхната обстановка да бъдат колкото може по-красиви, забавни и героични, свързани с най-прекрасни чувства.

И когато влюбеният хвърли поглед върху личността на любимия си, той всъщност не вижда него самия, истинския, а го вижда през розовата мъгла на горните асоциации. Вашата родна къща по нищо не се различава от другите къщи. И това разбират всички, които спокойно могат да я сравнят. Но когато влезете в нея, тя ви вълнува и ви говори не с физическите си очертания, а със свързаните с нея асоциации: спомени и чувства. Видът на любимия ни говори не толкова за самия него, колкото за свързаните с него асоциации. Той навява преживените заедно чувства; от него иде лъхът на цветята, които сред песни и смях заедно сме брали; събужда тръпките, които сме преживели при първата целувка в незабравимата лятна вечер; напомня за обаянието на мечтите под обсипаното със звезди небе; връща ни към сладостната унесеност, когато сме гледали как в лунни нощи пролетният вятър рее разкъсаните облаци; напомня ни за тихия шепот на тревите и на душите през топлите вечери и за всичко хубаво, весело, героично, което заедно сме преживели. С това той е въплъщение и на нови мечти и буди радостни надежди за бъдещето.

И тъкмо тези асоциации са главният пълнеж на любовта като нравствено отношение, а свързаните с тях чувства се извиват в пламъка на новото чувство на изгаряща любов: копнеж да видим любимия, радост, когато е при нас, и мъка, когато го няма.

Но какво става в брака след сватбата?

В малко случаи идеализацията се оказва не толкова далеч от действителността и любовта се запазва като дълбока привързаност, приятелство и уважение.^[1]

Но в повечето случаи съвместният живот пръсва като сапунен мехур идеализираните образи и оголва жестоката истина. Съпрузите заживяват вече по долни дрехи. Не може нищо да се прикрива. Техните очи проникват до дълбочината на личностите им и разбират всичко. Нещата добиват истинския си вид. Прикриваната глупост почва да вони на всяка крачка. Тя не може да се лези и прикрива зад думите: „Знам, но не искам да кажа“, защото трябва да отговаря не на въпросите на влюбения, а на въпросите на живота.

Инатът се превръща в диво упорство по всички въпроси, особено у жените. Жена с инат е готова да спори по всички въпроси, само и само да излезе права на думи.^[2] С това се проточват нескончаеми празни спорове за речено и казано, стрижено и бръснато, които колкото ожесточават, толкова издребняват съпрузите.

Капризите превръщат семейния живот в непрекъснато бойно поле, чиито бомбардировки карат често и съседите да си затулят ушите.

Съпрузите научават пълната истина за своето минало и черните сенки на това минало започват да тровят дните и нощите им и да огорчават зальците на трапезата им. Започват унизителни и за двамата обяснения, обвинения, издирвания и подозрения.

Съпрузите с ужас установяват на колко заблуждения, на колко хитрини и измами са станали жертва. Те се вбесяват от мисълта как са могли да бъдат толкова лековерни, безкритични и глупави.

Егоизмът, ударен в сърцето, настръхнал, озверен, възмутен, дири при всеки повод отмъщение, удовлетворение, отплата и непрекъснато човърка кървавите рани.

Тежестите на общия живот на семейството, вместо да сплотяват съпрузите, хвърлят нови главни в пожара на омразата. Раздразненият от неуспехите си в живота мъж се връща вкъщи, за да излее яда си върху омразното му „домашно животно“.

По силата на нещата у съпрузите престават всякакви грижи да прикриват недостатъците си, да се показват в най-красивия си вид, да търсят подходяща обстановка и да си създават редица дребни красиви

илюзии. Жената почва да немари за външността си, мъжът, вместо да подбира и събира думи за весели и духовити неща, подбира думи за обиди и ругатни. С това работата добива възможно най-отвратителния си вид.

Семейният живот става ад или нещо подобно. „Пилето“, „Муцито“, „Бубито“, „Пенито“ става звяр, идиот, мръсник, мърша, воня, крокодил. Пламъкът на предишната любов се превръща в не помалко силна омраза, отвращение, ужас от разбития живот или в по-меките форми на равнодушие, безразличие и студенина.

Но невинаги последицата от това е развод. Поради условността на брака съпрузите в повечето случаи предпочитат запазването на външните форми на брака, а това, което не могат да получат в брака, започват да го търсят вън. Вратата на изневярата е отворена. Семейството се превръща в организация на баналните грижи за покупка на прясно и кисело мляко, спанак и червен лук, телешко и говеждо месо, сол и пипер, приготвяне на туршии, избор и следене на слугини, безкрайни разправию около тях: какво ядат, какво чупят, колко работят, къде ходят и пр., въобще превръща се в най-отвратителна житейска проза. Какво е станало в случая от чисто психологическо гледище?

Брачният другар — бившият любим — отново е станал събирателна точка на асоциации, но за съжаление от прямо противоположно естество. Какво е естеството на тези асоциации, не е мъчно да угадим, като имаме предвид горното. Вятърът на отвращението развява тези асоциации, както се веят дългите поли на дрехите, с които увиваме скелета в образа на смъртта.

Видът на съпруга предизвиква в устата горчивия вкус от всички изречени обиди, ругатни и разправию, буди отвращение от всички мерзости, от спомените за всички лъжи, от представата, че трябва да се носи брачният спътник като вонящ труп върху гърба цял живот. Докосването до него дава не сладостната топлина на нежна ласка, а гадостта от докосване тялото на змия или жаба. Мисълта за съпруга напомня за метли, слугини, армея и кисело зеле, немити чинии, разчорлени коси, кисела мутра, свлечени чорапи, лицеизрази на глупост и тъпота, отвратителни сцени на кавги и тем подобни.

Сега отново съпрузите не се виждат такива, каквито са в действителност. Те отново имат афективно, преиначаващо отношение

и се виждат през черната мъгла на омразата, отвращението или безразличието. Тези черни асоциации убиват всяка полова охота между съпрузите.

В светлината на това обяснение изневярата се явява вече едно истинско бягство от асоциациите на брака. Това бягство обяснява случаите, когато съпрузите изневеряват с лица, които за другите хора са много по-грозни, глупави и неинтересни от брачните им другари. Това, което третите лица при това сравнение не виждат, са асоциациите, с които е обременена душата на съпруга.^[3]

Съпрузите, които са яли попарата на един нещастен брак и са се запознали с общественото и човешко несъвършенство, едва ли се връщат към младежката мечта за „истинска любов“, макар че поначало това не е изключено. Те търсят в изневярата повече утеха, една естетизирана чрез илюзии и освободена от черни асоциации еротика. Те търсят усмивки, веселие, игриви думи, незадължаващо внимание, другарство без задължения, една любовна игра, чрез която се връщат към илюзиите и тръпките на младостта.

Само една естетизирана еротика, като освобождение и почивка от душната и натегнала атмосфера на брака, може да представлява в някои случаи утеха, но тя не е достатъчна да разреши въпроса за нуждата от цялостно духовно общение.

[1] Няма съмнение, че най-малките условия за идеализация има в любовта на работническите среди. Работниците общуват в широки кръгове, и то не само при любовно подбрана обстановка, а главно в процеса на труда: във фабриката, работилницата, ресторантите, т.е. в същата почти обстановка, в която ще протече и брачният им живот. Поради това те имат възможност почти за пълно предварително опознаване. ↑

[2] Това дава основание на шегобийците да формулират трите златни правила на съвременния брак: първо — от жена се ум не търси; второ — на жена се не доказва; и трето — „на едната“, което значи: каже ли жена една глупост, да стои на нея, защото почне ли да я обяснява и защитава, ще каже още хиляда. ↑

[3] Поради това, когато някой похвали някоя булка, че била хубава и добра, шегобийците казват:

— Така е, ама не си питал него (т.е. съпруга). ↑

VI

След тази картина на състоянието на съвременния брак ние трябва да се върнем там, откъдето започнахме. На какво се дължи здравината на брака на старите българи отпреди Освобождението и не дълго след това. Подробен отговор на този въпрос е даден в посочената ми по-горе книга, поради което тук ще дам само няколко кратки указания.

Преди Освобождението си нашето село живееше в задруги в рамките на простотата, нравите и обичаите от родовото ни общество. При това положение бракът почти бе безусловен. Понеже в повечето села младите общуваха преди брака, последният бе дело на взаимно влечение и често пъти на силна лична предбрачна любов. В планинските пръснати колиби (Кюстендилското краище, Трънско и другаде), където поради земната отдалеченост младите преди брака не общуваха, бракът ставаше по харесване, като често пъти родителите харесваха заради младите. В това харесване обаче, що се отнася до момата, играеха роля само личните ѝ качества, защото тя не получаваше никакво наследство от бащината си задруга. От значение бе само богатството на момковата задруга.

Простотата на живота, отразена в простотата на характерите, както и сравнително спокойният и идиличен живот на селото не даваха семейни стълкновения и поради това бяха налице всички възможности за щастлив брачен живот, който по правило даваше лична съпругеска любов.

Така горе-долу стоеше въпросът и в малките еснафски градове. Градовете обаче почти не познаваха лична предбрачна любов, защото младите не другаруваха преди брака. Те само се харесваха при случайни срещи и от разказите на другите.

VII

Но науката трябва да служи не само за обяснение на света, но и да съдействува за промяната му към по-добро. Къде трябва да търсим разрешението на въпроса за кризата в съвременния брак, част от който е и разглежданият въпрос. При поставяне на въпроса за съвременното семейство, съвременния брак и любов ние дадохме достатъчно указания за общественото разрешение на тези въпроси.

Преди всичко семейството трябва да престане да бъде стопанска единица. Бракът трябва да бъде дело на любовта, а основаното върху него семейство — само морална обществена единица, която да организира най-интимните форми на общезитие и солидарност между хората.

Всяка любов нормално трябва да свършва с брак, а всеки брак безусловно трябва да почива на взаимна любов.

Връзките, които свързват членовете на едно семейство, не трябва да бъдат връзки на взаимна стопанска зависимост (издръжка, наследяване), а само връзки на лична привързаност, които се коренят в интимния бит на семейството. Любовта, привързаността, нежните грижи на родителите помежду им и спрямо децата — от една страна, детската любов и преданост — от друга, трябва да бъдат основа на семейството.

Като морална обществена единица то няма да се противопоставя със собствени противни стопански интереси на другите членове на обществото. Напротив, при обществените условия, при които може да се реализира този идеал, семейството ще намери още по-пълни и по-силни връзки с обществения колектив. Самото то ще отхранва дух на общност.

Престане ли семейството да бъде стопанска единица, и бракът ще престане да бъде условен. А това е възможно само когато се махнат различията и преградите между отделните обществени групи. Хората ще заживеят в широки общности, където ще имат големи възможности за подход избор и пълно предварително опознаване. Обществено организираното планово възпитание ще премахне лошите качества в

характерите и ще създаде необходимите предпоставки за плътно прилепване на хората един до други, премахвайки всички остатъци на егоизма. У хората ще изчезнат индивидуалистичните и егоистични ръбове, които създават ожесточеността на нравственото триене, без, разбира се, това да значи обезличаване. Хората ще станат творчески, културни и съвестни личности, способни да разбират себе си и другите. Ще изчезнат условията за всякакви идеализации и ще се загуби разликата между личната предбрачна и послебрачна любов. И когато обществената организация създаде условия за общо нравствено единение между хората, то това единение ще легне в основите и на нравственото единение между съпрузите, което е основа и предпоставка за истинска и трайна любов. И тази любов между мъжа и жената ще бъде израз на сближение между тях и на единение в най-тънките отсенки на индивидуалните черти от техните характери. Това плътно сближение ще направи невъзможна каквато и да било изневяра поради незаменимостта на брачния другар.

ПСИХОЛОГИЯ НА НАШЕТО ИМАНЯРСТВО

*Старо имане търсим, със
скъсани гащи ходим.*

*Който ме търси, личи и който
ме намери, пак личи.*

I

Ако след жетва, особено празничен ден, застанете някъде по тесния път, който извива край реката на несравнимото по красота ждрело Стенито, прорязващо Троянския балкан, или под скалите на поетичната и пълна с легенди „Негованка“ край Михалци, Търновско, или край пътеките, които водят към котленските местности Злостен, Пещерите, Нирец, из деретата на Странджа или в дефилето на Струма от гара Земен надолу, или де и да било в нашата страна, където се рони хоросан и се търкалят твърди, месени с пясък тухли от старите градища („калета“), ще видите малки групички от по двама-трима селяци, с торби през рамо, с провиснати на ръцете балтии, да вървят бавно, мълчаливо, сложили ръце отзад, и да оглеждат тайнствено всеки камък наоколо.

Това са иманяри (малджии). Те търсят Кечипътека, Тънката пътека, Романската пътека^[1], Кърджалипътека, Памукчипътека, Каруселипътека, които водят към самотворното кале, общата „мара“ (пещера), Женевискале, воденицата на Емин Аскюлията, Кадреткале, Кереметлимандра, Самоградното кале, кочията на поп Мартина, Латинското кале, ръката на сараф Яка, Коюмджийското място, Исаркале, Манукбеевата кочия, Игановото кале, Диреклията пещера, Софрата, Гемията, Копанята и др.

Те търсят местностите на горните неща: Карадере, Бяла река, Дрянига, Габрига, Курталан, Мухчаница, Дебел дял, Саръгьол, Синия вир с пъстърва, Чемериковата поляна, Папратливата поляна, Ак Максим, Белите камъчета, Тепеличзир, Трането, Чуруковец, Курткая, Кушкая, Гарван канара, Таушантепе, Осраната канара, Якмасин, Гробищата, Кюпрюоладжак, Юртолукая, Шарапйолу и т.н.

Те търсят нишаните (издялани върху камъни, плочи или скали знаци), които обозначават точното нахождение на същите: кръстове, кръст пергеллия^[2], куча плешка с крака отгоре, квачка с 11 пилета, мома Рада с кобилица и менци, арнаутин мери сърна с пушка, червен камък с изписана на него гемия, кочия с четири коня, мечка с мечкар, волове с рало, впрегнато наопаки, 1/2 кокона изписана, три кокони

изписани: едната държи пахар, другата — ибрик, а третата — дете с пелени, и т.н.

В тези калета, подземия, подземни черкви, пещери, мери (дупки), някои от които представляват цели квартали или се простират по на 30 км, та дори чак от Странджа до Цариград, са скрити богатства от римско време и главно от воеводите: поп Мартин, Вълчан воевода, Кара Кольо, Алтън Стоян, Драгул воевода: взнета с жълтици, крино 3–4 оки Маргарит, тройни пари, безценни камъни, черен — 5 аршина широк и 3 дълбок, пълнен със злато, медник с цванчове, звънец с 900 рублиета, бъчва с 48 ведра злато, 18 торби пари, буре 6 мери бели пари, 44 оки злато, 21 оки саде злато, три ката пари, 26 хазни злато, два товара злато и на 13 купчини пари и всички възможни съдове, пълни с пари: ботуши, казани, гърнета, бакъри и бакърчета, харании и каравани.

Към тези заслепяващи богатства неуклонно са устремени невзрачните фигури на новите ни научни приятели, на които правим честта да ги вкараме в страниците на науката.

Но не е ли злоупотреба с вниманието на читателя занимаването ни с дейността на тези хора, особено в този момент, когато светът се обръща с главата надолу, когато държави изчезват от лицето на земята като докоснати сапунени мехури; когато многотонни бомби превръщат до вчера цветущи градове в купища развалини, а жителите им в кървава кайма?

Макар и това да не е един от най-належащите днес въпроси, все пак тъкмо сега, когато през грохота на събитията се търси обществен изход от неуредиците на днешния свят, ние трябва да се спрем на десетки хилядите хора у нас, които търсят пътя на личното разрешение на въпроса за богатство и бедност, и то по един толкова лумпенизуващ начин, че същият не издържа критиката дори на обикновеното еснафско опортюнистично благоразумие. Да не се забравя при това, че числото на заразените от иманярските бълнувания, т.е. числото на тези, които са превърнали иманярството във второ занятие, за която цел опропастяват себе си и семействата си; на тези, които само помагат на първите чрез съчувствие, средства, проучвания и осведомявания, и най-после на тези, които вярват в разума на всички подобни усилия, е не по-малко от броя на болните от туберкулоза. В редиците на тези сбъркани хора се числят дипломати, виден книгоиздател, инженер от

най-голямото строително предприятие в София, учител от софийска търговска гимназия, други учители, началници на т.п. станции, търговци, занаятчии, чиновници. Грешните пари на тези заблудени души отиват повече в безполезно копане и дирене, но понякога и в джебове на разни мошеници. Само малка част от мошеническите истории на тази почва излизат на сцената, защото „почтените“ граждани предпочитат честта пред парите.

И ако нашето писание стигне до очите на тези хора, които имат свой душевен живот, нямащ нищо общо със здравия разум, свой език, своя „наука“, своя литература, свое кафене в София (на ул. „Екзарх Йосиф“ №17), които поддържат връзки помежду си в цяла България и представляват една организация без устав, или пък даде средства на техните близки за вразумяването им, то същото ще изпълни една обществена задача, колкото и неголяма да е тя.

[1] По която се отива на руманя в Тракия. ↑

[2] Кръст, вписан в окръжност. ↑

II

За да почувствувате духовната среда, сред която живеят иманярите, нашето изложение ще ви въведе в нея, така както се въвежда всеки новооглашен в тази особна действителност, в този свят на много малко истина и много сън и въображения, на видения (халюцинации) и привиждания (илюзии), на златни мечти и непоклатима вяра, на непробиваема безразсъдност и съсипваща упоритост, на най-изразено лековерие, суеверие и невежество, на най-вълнуващи легенди и пъстра поезия — изобщо в един от кътовете на тайния душевен живот на част от нашия народ.

Гладът, беднотията, засягайки основните жизнени страни на човека, дават винаги силни чувства (афекти). В афективната (възбудената) душа на бедния мисълта за златото е мисъл за края на мъки и тегла; блясъкът на златото прелива в образите за земя, по която ралото ще проточи дълга бразда, а косата — сливащи се в далечината откоси; за висок бял дувар вместо стария прогнил плет; за къща на два ката, която да се белее хее... отдалеч; за дебел врат и червенобузи деца; за хранен кон, който нетърпеливо рови с копито и чака да го яхнат; за пеещи железни каруци; за весели и шумни сватби с тежки сватове, за големи гостета, за широк живот и дълбока почит:

— Ее... ех, майка му стара! Да копнеш с кирката... да блесне онова злато... ще полудееш. — Разправя възбудено, със светещи очи старият иманяр и огъва меката махмудия — уви — единствена, и то купена, а не намерена.

Историите за закопано имане шетат из народа от изконно време. Всеки знае по нещо от тях, но не всеки им обръща сериозно внимание:

— Свят широк, камъни много... Откъде да знаеш где е закопано, та да идеш да го откопаеш. Трябва да обърнеш цялата земя девет педи дълбоко.

Но освен хората на здравия разум има и хора, пленници на лековерието, суеверието и невежеството, които въпреки нашите училища и университети още не са се свършили, дори не са толкова малко, колкото може да се предполага на пръв поглед.^[1]

Идва някой ден при един такъв българин неговият съсед, извиква го настрана и с шепнещ глас, с едва сдържано вълнение, с тайнствено оглеждане и ослушване, да не би някой да ги чуе, му съобщава, че е получил от един негов добър познат и умен човек едно писмо, с което го пита за тукашните местности:

9 юний 1933 г., гр. Фердинанд.

Др. И.,

Писмото ви от 3-й того получих днес и останах много зарадван, че ми дадохте някои сведения, макар и оскъдни.

Аз се осмелявам отново да се обърна към Вас и с настояща молба да ми дадете по-подробни сведения, с които Ви разполагате и които Ви може да съберете от други стари хора и от Ваши колеги, както е отец Йеромонах Б., понеже те са свързани тъй едно с друго, че е необходимо всички да се проучат, за да се доде до едно окончателно и положително убеждение, че това е действително търсеното място. И не трябва във Вас да има никакво съмнение, че тук може да има някаква игра и измама. Всичко ще си е във Ваши ръце и когато дода тогаз заедно с Вас ще се извършват работите по-нататък. Няма защо да Ви тревожи обстоятелството, че може някъде Ви лично, стига да разполагате със свободно време, ще отидете и ще опитате и няма за какво да се безпокоите, че това, което ще търсите няма да се намери, защото възможно е друг по-рано да е бъркал и взел, и макар да се не намери обаче все ще се познае мястото, гдето е било и ако не е взето голямото, то ще ни упъти да го вземем ний.

Моля отговорете ми на този въпрос, доколкото имате сведения, и също и за по-далечни места се интересувайте, защото ако излезе това, което се търси, то е една верига, на която дължината няма да бъде по-къса от 30 километра. Та понагазете и по-далечни места.

1) Има ли махли из вашите села, които да се наричат Дряново и Косово. Или да са биле по-рано, а сега да ги

няма или преименовани.

2) Имало ли е от вашия манастир по-нагоре друг, а сега да не съществува и как се е казвал? Може би в съседните райони да е имало.

3) Щом има Курт кая, тогас от него на юг ще има Куш кая (Орлов камък) и от него нагоре да има дере — Курт-дере, а над него може би чак по билото — пък и по-далечко — Таушан тепе (заешка висота). После в тази посока трябва да е Чемерикова поляна и Просечения камък.

4) За че е Чемерикова поляна трябва да има на нея: три грамади камане, едно кладенче и водата му се втича в една от грамадите; да има купа згурия и за да се иде на Чемерикова поляна, трябва да се мине през Просечения камък. Има и други работи, но после.

5) Саръ-гьол. Подробно описание за него: големина, пространство, пресъхва ли лете, изтича ли се водата и где и в кое дере се втича и какво има в него.

6) Станчевия говедарник (полегарник) да са два: голям и малък.

7) Около Дебел-дел да има Гарванова канара.

8) В синия вир да има пастърва и под него има ли риба.

9) Разучете има ли ги тези места: Кесим таш (сечен камък), Коритата, Стъпалата, Курт-бащица, Габровница, на балю Карлъбалкан, Обреща, Чим-мандра, Саръ-гьол, Върто-поле и Суха баня — те са горе по билото. Щом се узнаят ще се търси друго нещо. Да се знае разположението на местностите едно от друго, източно, западно, северно или южно.

Щом имате лице, което се занимава с издирване на такива работи, няма защо да се страхувате, а го използвайте да Ви търси това, за което Ви пиша. С очакване да получа от Вас важни сведения, приемерте моите сърдечни поздрави и благопожелания.

Повтарям няма за какво да се страхувате, а използвайте широко този, който се интересува от тези работи, в смисъл, да Ви издирва местностите и знаците, за

които Ви писах и за които по-нататък ще Ви пиша. Да остане като отида аз да се търсят знаците ще бъде много трудна работа и ще се отнеме много време. Щом не знае секретата не е опасен. Възложете му да разучи за местностите. Около Саръ-гьол има и калета които трябва да се проучат. Каквито сведения имате, макар да не са близко около Вас, съобщете ми ги.

Петър Николов
запасен полковник

23.VIII.1933 г., гара Гебедже

Г-н Ив. К. Пеновски, Троян.

Далечни ми и непознати приятелю,

с настоящето като ви поздравявам и ви явявам: че ние днес с брат ти Стефан сме доста приятели и често се събираме да приказваме и така че в разговора си употребихме и за малджилъка. Така че аз имам книга за Вълчан Воевода, поп Мартин, Караф Яко, Алтън Стоян, за които ми описва техните съкровища с всичките нишани и под какъв вид да се земат парите и така пише, че било в Троянския балкан, вследствие на това, аз съм много далеч и не мога да дойда по тази местност да търся, затова се наговорихме с брата ти за най-уместно да пиша до вази. В книгата пише така:

За куцата мечка е на три дерета. Мечкарят^[2] гледа на една канара и от там нагоре има Кадрет кале, хоро иски. Воденицата не се ходи с кола и кон. Близко има баир Олан. От воденицата се види турското село Курт Деро. Коюмджийското място има два кладенци: единият сладък, другият горчив. Много има да ти описвам, стига да се намерят тези места, за смока, за софрата, за копанята, за воденицата, за мечката.

Всичките знакове ги има, там, водят едно на друго и парите ги показват къде са, как ще се земат. За сега Ви молим да се издирят тези местности, да се видят очевидно.

Пиши ми, тогава ще ти опиша по-пълно и ще ти покажа малко пари, за да све осигурим, вярно ли е в тези работи.

Имаш момче Колю, то било горист, анджак за него работа да изучи тези места, има ли ги вярно или не. За парите не мислете, те са много лесно, всички в пещерята, има някои затворени, но аз ще ги отворя според както ме отправя памокчи пътека, романската пътека, торят молу.

Засега толкова пиша. За после по-много, когато ми пишеш, че ги има тези местности.

Твой невидим и непознат приятел: Пенчо К.
Арабаджиев.

— Абе как да няма, като има — отвръща с радостна възбуденост нашият „запаляно“. — Нали там пасем овците — добавя той и чувствава, че цял трепери от нови, непознати чувства.

Афектът е запален. Новооглашеният още утринта обикаля описаните места. Афектът по силата на природата си (претворява виждането, асоциациите, мисленето, разсъдъчната способност.^[3] Местността се преобразява: тя добива нов, тайнствен вид. Всяко камъче става чудно, оживява, като че крие нещо.

— Тук някъде ще блесне златото. Тук някъде се крие то. Ще го пипнем и тогава: сбогом, сиромашийо, ела да видиш кой е бачо ти Кольо!

— Ами ако всичко това е лъжа? — едва пропълзва тънкото езиче на съмнението.

— Дума да няма: това е човек полковник. Откъде ще знае местата, като не ги е виждал. В книга било писано всичко, в книга...

Най-сетне пристига иманярът професионалист. Неговата личност и неговите обяснения не оставят място за никакво съмнение.

Външността му прави дълбоко впечатление. Той е слаб, с тънки черти на лицето. Очите му имат един странен блясък: те сякаш не виждат нещата на този свят, а са потънали в друг, невидим, скрит свят на тайни неща и сили. Той говори за този свят така задушевно, с такава дълбока вяра, с такива подробности, с такава самоувереност, че думите му непосредно заразяват. От цялата му личност, от държането, от езика, от лицето му вее поразяваща тайнственост.

Той разправя за чудната книга „Соломонията“, написана от Цар Соломона. По тази книга човек може да се направи невидим и да заповяда всичко.

За подземията с техните канали, със седемте им стаи, пълни с пари, за подземните реки с черна пъстърва, за пружинените мостове, които се движат (клатят) над реката непрекъснато като чуковете на тепавица.

За българските воеводи, които били преименувани български боляри, както през въстанието Гавраил Хлътов се преименувал на Георги Бенковски.

За султана, който, като свършил парите и нямало с какво да плаща — тъй като всички, та чак и великият везир станали ятаци на хайдутите, — преоблякъл се като говедар и отишъл към Балван, Търновско, да разбере работата; но щом се приближил към селото, срещу него излезли дванадесет кучета. От това султанът разбрал, че и везирът му е ятак, хванал го и го пекъл жив, докато изказал всичките ятаци. Понеже воеводите останали без ятаци, избягали във Влашко и оставили богатствата.

За мома Рада, която замествала Вълчан воевода. Когато Вълчан заминал за Етрополе, оставил при нея Емин бей Хасан — турчин, когото Вълчан взел в едно сражение и отгледал. Емин съблазнил Рада и когато Вълчан след 4 месеца се върнал, намерил я непразна. Турчинът, за да не го убият, побягнал, но в бягството си през гората открил на Станчов полугар старите римски богатства; върнал се и обадил на Вълчана. Вълчан пратил да проверят и след това турил на Емина ножа, за да няма между тях турчин, а мома Рада заклал и с нейната кръв заклели имането.

За поп Мартина, родом от Балван, Търновско. Попадията била много хубава. Търновският паша ги канил много пъти на гости. Най-после поп Мартин отишъл. Седнали да ядат и пият. Мръкнало се. Поп Мартин почнал да чака да излезе жена му, а на нея в това време къносвали ноктите. Попадията излязла, но му казала:

— Не ми трябва поп за магаре.

Пашата го изпъдил и поп Мартин отишъл при Вълчан воевода. За да го изпита, Вълчан пратил двама четници в Търново: единия — фурнаджия, а другия кочияш при пашата. Когато веднъж пашата тръгнал за Казанлък, кочияшът съобщил на фурнаджията, а

фурнаджията — на Вълчана и Вълчан с поп Мартина причакали попадията и пашата и ги убили. На това място е изрисувана кочията на поп Мартина.

[1] По-миналата година в Тетевен жени ходиха да носят с менци мляко на един змей в околността на града. ↑

[2] Нишани. ↑

[3] Сп. Казанджиев, Обща психология, С.,1939 г., с. 368. ↑

III

Но първият ви досег с иманярите може да стане при още по-драматична обстановка. До вас е стигнал слухът, че на Стенито — сред сърцето на Троянския балкан — една всебългарска иманярска организация от 1923 г. насам (до 1931 г.) копае из пещерите му и търси старо имане. Разказите за дивата природа на този балкански пущинак и за несравнимото фанатично усърдие на иманярите най-сетне ви придвижват нататък.

С хиляди препятствия: слагайки паднали дървета за мостове над буйната, помитаща всичко река, прескачайки изкъртени вековни буки, провирайки се между къпините, газейки дълбоката папрат, която завива презглава, вие стигате това непристъпно място, очаквайки всеки момент да срещнете някоя мечка, защото горските пътеки са осеяни с неръкотворните ѝ остатъци.

Станчовият полугар е краят на един горист балкански масив, отрязан в стръмна скала от пролома на Сухата река. В този масив оттичащите се води са издълбали безкрайни пещери, запълнени от пороите с глина и шума, а от иманярите с легенди и шума на кирки и длета. Любезният домакин Кольо Пеновски (Кара Кольо) развежда из дупките и пещерите, давайки къси сведения, които при цялата горска обстановка правят особно впечатление. И... сред безкрайната натежала балканска тишина, тръпнеща само от боботенето на водите, падащи в скритите горски бездни; сред този планински свят, застинал в нямото си величие, правещо човекът да се чувства малък, нищожен, бъдещо мисълта за всички неразгадани тайни на битието — загадката на иманярските тайни става приемлива, като част от общата тайна на света, на миналото, на бъдещето.

Вечерта в горския валог до полугаря, сред недогледните буки, се запалва грамаден хайдушки огън. Червените му трепетни отражения едва пробиват балканския мрак и дават тайнствени очертания на лица и неща. Дружината налягва около огъня, мълчалива, вслушана в мекия, спокоен, внушаващ и самоуверен глас на Кара Кольо, един от водачите на българското иманярство:

В тези подземия се топяло злато още от римско време. Донасяли го на кюлче с катъри и го секли на пари. После българските воеводи, Вълчан, поп Мартин и Кара Кольо, открили подземията с богатствата и използвали подземните казарми.

Вътре са влизали много овчари. Въздухът е отровен, та свещта гасне. По коридорите са изкопани ями с щикове в тях, затова човек трябва да се пази да не се натъкне на щиковете. Пред стаите тече една подземна река. На нея има мост на пружини. Ако не му знаеш тайната и стъпиш на него, той се дига и те хвърля в реката. Зад моста има направен змей — от мушама и восък. Езикът му е пила, очите — безцветни камъни, отгоре е покрит за люспи със златни пари, отдолу — със сребърни. Като стъпиш на плочата, натискаш една пружина и змеят се хвърля и ти умираш от страх. По-нататък е направена мома Рада. На гърдите ѝ има три реда пендари. Когато вее вятър, чува се как дрънкат пендарите, но откакто пуснали в пещерата няколко лампи, дрънкането не се чувало вече. По-нататък са направени от восък воеводите, както пътуват с конете. Зад тях в скалата са издълбани седем стаи за казарми. Креватите са постлани с пух, по стените са накачени кожени чанти-паласки, пушки и саби, а по земята има разхвърляни черупки от червени яйца. В една от стаите са вълшебните неща на поп Мартина: кожухът, калпакът, пръчката и попският павур, направен от три оки калай.

На дъното са трите стаи със златото. В първата е насечено на пари, във втората е на листа, а в третата — на цепеници. Няма нужда от лампа — златото само си свети.

Сред потайността на тъмната и студена планинска нощ, пълна с тайнствени звуци и необясними крясъци, в полумрака на трепкация с бакърени отражения огън този приказен свят оживява, добива плът, завладява, събужда странни чувства, въпреки това обаче си остава легенда. Но... спокойно, небрежно, без да прекъсва разказа си, Кара Кольо разравя буковата шума на тази пуста и вековна гора и изважда под нея лъскаво черно парче:

— Сгурия!

— Сгурия — никакво съмнение! Ай, дявол да го вземе, какво търси тук в този непристъпен пущинак тази сгурия?

И това малко черно парченце свързва приказния свят на бай Кольо с действителността. На другата сутрин тази връзка се разширява

със следите от хоросан в един кладенец. Въображението е възбудено. Последният удар е: да ви заведат в гората при една отвесна пещера и да пуснат в нея едно камъче. Всички се вслушват умълчани и чуват как дълго време камъчето, удряйки се от стена в стена с едно подземно „кън, кън, кън“, пада в една безкрайна бездна. Възбуденото въображение следва тези губещи се звуци и пълни невидимата бездна с разказаните образи и видения.

Видят ли иманярите, че всичко това е направило някому особено впечатление, забележат ли, че някому очите са премрежени от внушените видения, намират случай да останат насаме с него и да го посветят в научните тайни на предприятието: вестници и книги.

От едно потайно шкафче в колибата изваждат опушен брой от в. „Утро“ и четат с благоговение описание за намирането на цар Шишмановото съкровище в една от искърските пещери или за намерено някъде имане. Вестник го пише това, не Асен Манин — защо да се не намери и тук?

От дъното на това шкафче вадят и една малка книга, омачкана, оцапана от прелистване, с изгубени предни и задни листа, подшита с груб вълнен конец от чорап, и четат в нея „научните“ сведения за Станчовия полугар:

За смока или общата Мара

Град Търново. От него до Троянския манастир е 18 часа. От манастира нагоре до Черни Осъм на разстояние 3 1/2 часа, на главата на Осъма, мястото се нарича Козарските, Троше, Венци, Станчев полегар, Суха река, близо Папратливата поляна. От тая полянка се вижда Марковата дупка, срещу Папратливата поляна има насреща в канарата прелез и в прелеза камък побит и прилича на куче и гдето гледа кучето, ще намериш арнаутин, че мери с пушка на една кошута (нишан), и един кърджалия да води седем катъра и там близо има извор да извира. Има рогач с рогове по 7 шипове. Над рогача отгоре има полегар, от рогача надолу къмто реката около 40 крачки ще намериш 7 стъпала и по стъпалата ще отидеш на марата. Над вратата има ръка изписана и на самата врата има дърво явор,

шумата му пада на вратата. И като влезеш вътре, ще вървиш над водата по мостове, дордето отидеш до вътрешната врата, и там е общата мара. Отвънка има камък като гърбава баба. На пещерата има пукнатина и като грее слънцето, прави светлина в пещерата, вратата ѝ гледат къмто изток. На южната страна отгоре пещерата и до тая пукнатина има трендафил глог. От полегара, когато вали дъждът, боклукът минава покрай вратата на пещерата. От тази пещера на разстояние около един час има място и се казва Червен бряг, Жидов дол и там ще намериш друга пещера и вратата ѝ е като фурна и вътре има лъв направен.

Да видим де и какво има при смока. Като влезеш вътре през вратата, на която е яворът, ще видиш образ човечески и гдето гледа отсреща на стената, там има тапа^[1] и вътре ще намериш книгите, които ще разправят какво да се прави. На вътрешната врата има смок изкуствен и се движи; щом се приближи човек при него, може да убие човека, ако не се предпази. Той е на тел и с мушама отгоре, люспите му са рублиети, отдолу ситни бели пари. Очите му са безценни камъни, очите му са от Маргарит. В пещерата има голямо съкровище и разни вещи.

Най-после на „трепналия“ предлагат да се запише за член в „организацията“.

Каква е тази организация?

През 1923 г. се събират на събор в Пловдив иманярите от цяла България: с пълномощията му, с дневния му ред и т.н., както става изобщо на всички конгреси, и основават дружество „Староруд“ (Старини и руди), което, както ме осведоми бай Кольо, било регистрирано като събирателно дружество. Дали регистрацията не е някоя „иманярска“, не мога да ви кажа. Съборът районира България и създава организация за сведения и проучвания. Главното му предприятие обаче остава Станчовият полугар. Членовете са стигнали до 600 души, произхождащи, както

следва:

От Пловдивско ... 140

Пазарджийско ... 20
Бургаско ... 70
Кюстендилско ... 40
Айтоско ... 45
Плевенско ... 20
Ловчанско ... 7
Карловско ... 30
Троянско ... 80
Ст. Загорско ... 10
Казанлъшко ... 8

и от много други места.

Членовете се делели на три групи: I категория — основателите — 25 души; II категория — с членски внос най-малко 1000 лева, като вноската се движела между 2000–3000 лв.; III категория — допълнителни или спомагателни членове с вноска над 500 лв. Числото на членовете било неограничено. От имането имало достатъчен дял за всички: с него могло да се плати целият борч на България с репарациите заедно.^[2]

Храни пристигали отвред: брашно, месо, мас, бъчви с вино и ракия. Лятно време след жетва се събирали по 200 души да работят „без гюнлюк“^[3]. Тогава полугарът представлявал цял лагер: пекли се няколко фурни хляб, слагали се дълги трапези.

Ето по какъв начин горе-долу иманярите, които не са мошеници, а добросъвестни хора, правят подбор и прибират в своите редове всичко лековерно и суеверно.

[1] Тапа е „тапа“, затулка на дупка в скалата, в която са скрити парите или книгите, показващи къде са парите, как се намират и как да се откълнат. ↑

[2] Тези пари воеводите били приготвили за освобождението на България. Вълчан ходил при руските царе и им казвал: „Дайте войска, пари ние сме приготвили“, но те не му хванали вяра. ↑

[3] Гюнлюк (тур.) — надница — б.р. ↑

IV

Какво лежи всъщност на дъното на цялата тази работа?

Че в земята има закопано имане, няма и не може да има никакъв спор, щом като и законът за имуществата, собствеността и сервитутите в чл. 67, законът за старините, законът за народното просвещение уреждат този въпрос.^[1]

В мирно време имането е закопавано поради липса на банки, в размирици — поради липса на сигурност. Пари са закопавали разбойници, кърджалии, войници през време на война; пари са закопавали на случайно място оградени пътници или бежанци.

Бай Иван през Балканската война утрепал един турчин и скрил парите в корените на една върба. Знае мястото и два пъти ходил да го обикаля, но спадало в турската военна зона и не можел да вземе парите.

Един троянец има скрити пари от Европейската война в Македония, но прави сметка, че струват толкова, колкото са разноските за отиване и връщане.

За да означа мястото на парите, бай Иван вероятно е оставил някакъв знак, побил е камък или върху някой пясъчник, който се реже лесно, е нарисувал кръст или стрела.

Минават години, обаче бай Иван не може да си вземе парите чак кога приближава да умре, разкрива тайната на синовете си. За да не забравят, те записват белезите и местността на книга, на една, на две или три — за сигур. Един от тези синове, сам или чрез другото, взема парите, без да изтрие нишаните и без да остави бележка, че парите са взети. Бележките — „книгите, преписите“ — обаче остават като документи и стават причина хиляди хора да губят времето си, да разсипват здравето, парите и живота си, да търсят това, което отдавна е намерено и следователно не може да се намери втори път. Това е долугоре произходът на онези „книги“ и техните преписи, които отдавна вече са само хартия и погубни иманярски пътеводители и които заблуждават дори мои приятели — учители.

Тези книги и преписи не са обаче единствените. Всички легенди, слухове, бълнувания с течение на времето са записвани на книга и са влезли в едно неделимо смешение със старите „истински“ книги.

Най-сетне това смешение във века на печатницата се превърна в печатни произведения с най-широко разпространение.

[1] Проф. П. Венедиков. Система на българското вещно право, С., изд. 1937 г., с.299. ↑

V

Един средно разумен човек знае или може да разбере следните прости неща:

Първо; че няма смисъл да се дири имане по преписи, известни на толкова хора, и особено по печатни произведения, защото най-напред този, който е печатал книгата, вместо да става издател на дребно, ще отиде да извади парите, а няма да препоръчва това на другите.

Второ: че имане може да се намери само случайно, че нарочното му дирене представлява дирене на червена песъчинка по целия черноморски бряг.

И все пак има иманяри: професионалисти, любители, помагачи и вярващи. От неспособността да разберат горните прости истини ние веднага можем да заключим, че това са хора лековерни, суеверни, прости, а в много случаи душевно болни — имащи халюцинации, страдащи от фикс идеи.

И наистина иманярството е една от проявите на лековерието, суеверието и невежеството. Всички ония, които си гледат на кафе и карти: които разиграват масички и с пръчка търсят да узнаят бъдещето; които извикват духовете на умрелите; които вярват в таблиците за добри и лоши дни, добри и лоши часове, в лоша среща, в магии, в тайни думи: които не могат да си обяснят явленията на сомнамбулизма, хипнозата, халюцинациите, илюзиите; които вярват в сънищата и ги тълкуват и пр., и пр., са готова жертва и на иманярските илюзии. Самото иманярство е така преплетено с тези неща, че представлява част от тяхната история.^[1]

Това се потвърждава не само от наблюденията над иманярите, но и от интересните сведения, които бай Кольо ми даде за членовете на „Староруд“. „Парите се явяват само на таласъмлии хора; няма да се явят на някой разумен човек — добавяше с немалка мъка той. — Повечето от нашите хора бяха таласъмлии — ходеха като пияни. Нощно време ги водях да пикаят, защото ги е страх от духовете: виждали духовете на воеводите и на убитите от тях, как се борят и хвърлят камъни по тях. Понякога в колибата през нощта картината

ставаше страшна. Изведнъж посред нощ някое от по-малките момчета изпищи, събуди се, треперецо от страх: видяло как духът на един воевода замахнал да го сече със сабята си, загдето щяло да издаде парите. Стреснат се и другите, настръхнат и почнат да плачат, ще умрат.

По цяла нощ по-куражлиите не спим, за да ги успокояваме. По цяла нощ се карат как да разделят вълшебните неща на поп Мартина: кой ще му вземе кожуха, кой пръчката, кой калпака, кой тамбурата. Само за павура не се караха — него всички бяха обещали на дядо Данчо.“

[1] Подробности ще намерите в книгата ми: „Бит и душевност на нашия народ“ (под печат), издание на „Хемус“. ↑

VI

Как се заблуждават тези хора?

Външни опорни точки на тяхната заблуда са книгите, преписите и слуховете, към които те се отнасят безкритично.

Интересно е обаче едно: всички отделни иманяри мислят, че само те имат иманярските книги и преписи; че никой друг не знае това. Това личи от двете писма, които приведохме. И наистина смешно е това заблуждение, като се знае масовото разпространение на печатните книги за нишаните.

Запасният полковник от Фердинанд с една тайнствена съдържаност съобщава имена и местности и обещава, че ще даде по-нататък по-подробни сведения и упътвания... на кого мислите: на хора като бай Кольо, които, след като десетки години си блъскаха главите над нишаните, описвани в същата книга, в която ги е прочел полковникът, бяха разбрали, че всичко е вятър и фъртуна.

Нашият приятел от Гебедже също смята, че само той има иманярската книга за Вълчан воевода, поп Мартин, сараф Яко, Алтън Стоян. Всъщност той чете същата книга, която е сега на масата ми, подарена ми от бай Кольо.

Втора опорна точка са нишаните. Тези нишани, от една страна, са истински нишани на скрити пари, от друга — невинни рисунки върху камък от първобитни народни „художници“ или случайни драсканици. Но ако около тези нишани е имало пари, те отдавна са намерени, защото земята около тях е преобърната старателно по няколко пъти.

За да има читателят представа за тях, ние ще приведем описанието на нишаните за Манукбеевата кочия, както ги намираме в печатната иманярска книжка:

МАНУКБЕЕВАТА КОЧИЯ

Гдето е тази кочия, намира се Търнето или Дебел дял. По това семта са канарата Гарван канараси. Мястото е горе нависоко. Ще се иде при нея по една поляна, много стръмна. И като ще влезеш при кочията, дупката на пещерата е твърде тясна, отгдето да се изкривиш с лявото рамо, за да влезеш вътре. На устата на пещерата има кръст, като влезеш вътре, на лявата страна е изписана кочията с четири коня. В дирния кон, левия, с лявата нога е куц. Дирното колело, лявото, няма един наплат и двата крака (спици). В кочията има човек, седи и пие чибук. Подир кочията има пале и има една конска торба писана. Кочияшът като ударил с камшик предния кон, завил се на ухото му. Камшикът на върха има кръст. Пещерата е зазидана на дъното с камъни.

Да видим сега где има пари. Първо, зазиданата пещера има вътре една голяма сума пари. Да дойдем под келявата глава, доле под камъка има едни дисаги мешиневе, пълни с пари. Строшеното колело без един наплат има една конска торба. Под кочията отдолу има едно бяло менче. Под куция крак на коня има една конска торба. Петелът, дете е на ръша, е тапа. Палето, гдето гледа пещерата, да бръкнеш на полицата с ръката ще навадиш един пищов с рубети. На камшика на върха, гдето има кръст, той е тапа, отгдето ще извадиш книгите. На пещерата на устата, гдето е кръстът, то е тапа, отгдето ще извадиш златни и честни кръст. Ето снимка от една кокошка:

Кокошката е нарисувана върху една плоча от мек пясъчник. Чертите са теглени с един замах — вероятно с нож. Плочата се намира под манастирчето „Зелениковец“, Троянско, близо до една стара и изоставена воденица в гората. Да не треперят иманярите. Всичко наоколо е изорано с такава дълбока оран, каквато и министрите на земеделието не могат си представи.

Трета външна опорна точка на заблудите на иманярите са разказите на другите иманяри. Няма значение дали иманярът е чул, видял или сънувал това, което

разказва — той винаги го представя като несъмнена истина, за да му придаде още по-голяма важност, често го съобщава като видено и проверено лично от него. Понеже болното въображение на тези хора мъчно прави разлика между собствените си представи и действителността, те добросъвестно лъжат както себе си, така и другарите си, т.е. сами вярват собствените си „лъжи“. При това положение лековерният слушател не може да не вземе разказаното освен за чиста монета, която той от своя страна пуска по-нататък в обръщение като нещо изключващо всяко съмнение: лъжата с едно джиро се превръща в несъмнена истина.

В разказите си иманярите съобщават подробности и формули, които поразяват и действуват твърде убедително върху простите хора:

Има всичко седем калета, седем книги, седем нишана. Софрата е със 7 комата хляб, 7 лъжици и 7 вилици. Имането се дири на дълбочина до девет педи (един човешки бой), защото на такава дълбочина са го закопавали воеводите. Книгите на поп Мартина и Вълчан воевода са писани на заешка кожа. Те са скрити и увити в лъох (яйца и восък), за да се запазят от влагата. Най-важна е книга №12: когато се намери тя, тогава ще се откълнат и вземат парите от Станчовия полугар. Арабските книги на кожа са донесени от черните българи от Мала Азия. Търсят се 7 кокошки от Сърбия до Цариград.

VII

Субективните условия за иманярските заблуди се крият в нездравата душевна организация на душевно болните иманяри и в извратяващото действие на иманярския афект върху виждането, асоциациите и мисленето на по-здравите от тях.

От общението ми с иманяри разбрах, че те чисто и просто не виждат нещата такива, каквито са, а привиждат (илюзионуват) в тях произведенията на собственото си въображение.

В горната кокошка няма напр. никакви пилета. Но понеже се търси кокошка с 11 пилета, моите приятели — млади хора с повече от прогимназиално образование — виждаха пилета в малките дупчици на плочата, получени от отронването на по-едри песъчинки от пясъчната ѝ маса.

В този момент в Кюстендил, сред града, иманяри блъскат в гладката сиенитна скала на Хисарлъка, за да намерят съкровището на цар Константина, което било скрито в едно подземие, минаващо под целия Хисарлък и свършващо в отвъдното село Слокощица. Всичко това става, понеже една стара мома казала, че като малка видяла там една желязна врата.

Асоциацията на идеи у тези хора е свършено развинута. Във всеки знак, във всеки кръст, във всяка стрела, във всяко изображение в гората, във всяка случайна, стара тухла, стар череп или хоросан иманярите виждат нечисто и просто останки от старо време, като че под всяка стара тухла за тяхно удоволствие трябва да се мъдри по едно гърне злато. Всичко, което говори за древно минало и живот, ги окуражава да търсят имане по същата логика, по която вие от това, че в София се строят високи здания, бихте заключили, че ще спечелите милиона от държавната лотария.

Начинът на тяхното мислене е най-добър пример за низшо мислене, изградено върху афекти, сравняване и уподобяване.^[1] В това мислене с една лъжа се обосновава друга, с една глупост втора.

Те ще намерят злато, защото Ив. х. Беров извадил под Амбарица два катъра пари, а Евлоги Георгиев намерил богатството си в

„Средките“. Как поп Мартин да не е живял в подземия, когато е имало пещерен човек? Как да не си е крил в такива подземия парите, когато във вестниците пише, че и досега Банк де Франс държи златото си в подземия? Как да не са скрити книгите на поп Мартина в „тапите“, когато и досега в основите на училищата и други обществени сгради слагат книги, пари, вестници? Поп Мартин е бил силен човек, защото павурът му тежал 3 оки. Навремето е имало голяма наука, която сегашните учени не могат да стигнат — балсамирането, пирамидите. Такова е било изкуството и на воеводите. Поп Мартин е ходил и клал турци непобедим 37 години. Как е можал да прави това? Само със „Соломонията“ и с вълшебните си неща: кожух, калпак, пръчка и тамбура. Кожухът и калпакът са го правили невидим и го носили, гдето поисквал. С пръчката пробивал всичко, а със свирнята на тамбурата намирал парите.

Логиката на иманярите прелива окончателно в едно плодотворно въображение, когато започнат да обясняват защо не се намират парите при нишаните.

Воеводите пуснали седем фалшиви книги. Има и фалшиви преписи. Някои нишани са написани нарочно неясно, за да не могат да се намерят лесно парите. Поп Мартин, след като в Червен бряг щял да бъде предаден от един свой верен човек, върнал се, та променил всички нишани: заради това в книгите пише „на изток“, а то се отнася за запад; няма да гледаш къде е обърната на кучето главата, а къде му сочи куйрукът (опашката). Наводнението изличило много нишани. Хора работили, та ги изпочупили: някои, без да знаят, а други от яд, че като търсили, нищо не намерили. Едни и същи нишани се намират на много места: Станчов полугар има и в Тетевенско, а Памукчипътека в Троянско и в Родопите — иди си троши главата. Също и входовете на много калета са наречени на разни места из България, та да се бъркат хората да ги търсят на много места и да не ги намерят.

Най-сетне парите не могат да се намерят, защото са заклетни, кървави, обрани от убити и заклани хора. Духовете на убитите не отиват на божи съд, а остават да се въртят около парите, за да ги пазят, и често се явяват в пещерите или гората. Но около парите се въртят и духовете на воеводите, защото заради греховете им земята не иска да ги приеме. Тя седем пъти изхвърляла костите на Вълчан воевода.

Таласъмлиите много пъти виждали на Стенито мома Рада и духовете на воеводите, облечени в старата им хайдушка униформа.

Цялата тази гвардия от духове влиза в хората, обърква мислите и думите им, мотае ги, за да ги отблъсне от съкровището. Вечер иманярите на Стенито се наговарят какво ще се прави другия ден. На сутринта обаче без всякаква видима причина почват да се карат и бият — което всъщност е дело на влезлите в тях духове.

По тази причина и тези, които са виждали парите, не смеят да ги изкажат, а когато умират, се парализират в устата. Така станало с всички такива. Когато умираше Васил Главлека, хора от „Староруд“ отишли при него да им съобщи какво и къде е видял, но тъкмо да почне да говори, една ръка го хванала и той онемял.

Но и да се стигне до парите, докато не се намери книга №12 и не се откълнат по нея, всеки, който вземе от тях, полудява и не се оправя, докато не ги върне. Дядо Пенчо от Колибито като малък (12-годишен) влизал в Стенито, дето се губел по няколко дни. Веднъж напълнил калпака си с пари, но полудял. Техните върнали парите и той се оправил. В цървула му останала обаче, без той да знае, една жълтица. И докато не се събул и намерил и нея, не можал да си шавне крака.

Други пък разправят, че книга №12 била в Румъния, пазена в един окован с желязо сандък, който се предавал от поколение на поколение. Само четиридесетото поколение можело да отвори сандъка — сега е тридесет и деветото.

На много места пък има фалшиви гробове, а истинският (където са парите) се намира на три часа оттам.

Заради това, като почнеш да търсиш от едно, стигаш до милиона от милион до едно, но... вратата заключена със седем кофара (на тайната). Ти търсиш нещо тук, а то в Средна гора. Или намериш нишаните, но парите няма.

И вместо от всичко това да теглят близкото до ума заключение: Пише къде се намира, но не пише къде е взето, иманярите, за да излязат от безпътищата, прибъгват вече до по-осезателни средства: гадание чрез пръчка, масички и хипноза, и с това се дозабъркват окончателно.

[1] Ив. Хаджийски. Бит и душевност на нашия народ. С., 1940. ↑

VIII

Хората на умствения труд у нас, понеже редовно четат вестници, списания и книги, където писачите поне се стремят да мислят научно, смятат, че при всички хора е така, без да се интересуват, че дори собствените им жени търсят да узнаят съдбата си от случайното и нямащо нищо общо с тази съдба нареждане на картите или по линиите на изсъхналата чаша от кафе.

В София във всички големи модни дамски салони в чакалнята има гледачка на кафе и на карти, която се разправя с чакащите проба клиентки.

Аз зная обаче за приложението на другите средства за гадание в областта на иманярството: пръчката, масичката и приспиването (хипноза).

Живях на ул. „Цар Шишман“. Моят хазяин дядо Иван, пенсионер, имаше за неразлъчна компания един прошенописец и един гимназиален учител, наглед хора със здрав разум. Често ги сварвах в кухнята умълчани и чувствувах, че малко преди да вляза, между тях е ставало нещо. После разбрах тайната: те си били гледали с пръчка.

Върху един картон са начертани квадрати като на шахматна дъска. В тези квадрати са написани всички букви и цифрите до 10. Взема някой от тях пръчката, слага я върху картоната и тя почва да се движи по буквите, пишейки отговорите на задаваните въпроси. Тази пръчка и сега е непрекъснатият им съветник. До нея се допитват за лошите дни, за лошите часове, кога да пазят диета и пр. Гимназиалният учител задаваше и следния въпрос:

— Я виж, я узнай, да почна ли да ям вече репички?

По-рано те били по-голяма група и извиквали духове. Между другото извиквали и духа на едно младо момиче, което искали да омъжат за един стар инженер. И когато медиумът заявявал, че вижда да е дошъл духът на момичето, инженерът, в екстаз, от все сърце и душа викал:

— Ах, кажете й, кажете й, моля, колко много я обичам!

Но работата не се ограничила само до яденето на червени репички и до флирта чрез халюцинации.

Пръчката, масичката и духовете подсказали на тази компания, че в М. Търновско има заровени пари. Цели три лета всичките свободни пари на това общество отишли в копане по чукарите на Странджа.

На Стенито си служили и с приспиване (хипноза). Приспивани били децата на верни хора поради опасността от полудяване. Приспивачът пазел 40 дни пост от блажно и от жела. Но какво се получавало в резултат? Приспиваните описвали нишаните тъй, както били описани в книгите и преписите, тъй както ги знаели и неприспаните; но щом опирали до парите, забърквали се, запъвали се и нищо не могли да кажат, понеже — обясняват си иманярите — духовете на убитите и на воеводите ги отблъскват от парите, отплесват ги, мятат ги оттам.

Читателите, които са запознати добре с явленията на внушението, самовнушението, халюцинациите и хипнозата, разбират добре защо и пръчката, и масичката, и духовете предават с точност това, което има в книгите, но опре ли работата до парите, те остават безсилни, т.е. че всички тези „тайнствени“ средства за „познание“ повтарят известното дотогава. Не е тука мястото да обясняваме механизмите на тези явления. С малко думи можем да кажем само следното: във всички случаи иманярите имат работа със старите си мисли и знания, само че в нова форма.

Когато дядо Иван държи пръчката над картоната с буквите и затвори очи, тази пръчка се движи не под командата на някакви духове, а под несъзнателната команда на неговата собствена мисъл. И затуй пръчката пише само онова, което дядо Иван знае. Тя не може да измисли нищо повече от това, което вече има във вярващата глава на дядо Ивана.

Когато дядо Иван сънува, той вижда във виденията на съня уплътнени собствените си мисли, настоящите си или отдавна забравени спомени, дори неосъзнати при възприемането възприятия. Така че и съновиденията не дават нищо повече от онова, което вече е в главата на дядо Ивана, тъй като сънищата не са нищо друго освен форма на нашите представи.

Когато групата насложи ръцете си на масичката за гледане (в таква неща съм участвувал като малък и мога лично да

свидетелствувам), бавните чукания се дължат не на духовете, а на ръцете. Обикновено на масичката се задават въпроси за известни неща (известни поне на един от участниците в сеанса) или по които „масичкаджиите“ имат определено мнение. Щом почне да тропам масичката, знаещият отговора или имащият мнение, който непрекъснато и живо го поддържа в съзнанието си, няма никога да позволи масичката да не чукове нужното число пъти. Това става полусъзнателно.

Същото е при приспиването. Приспаното дете вижда като насън това, което знае. И понеже знае само нишаните, само тях привижда, само за тях говори.

И това е твърде естествено. Бащата, който е довел дори детето си, безспорно е от таласъмливите — има халюцинации, вижда духове, като по наследство сигурно е подарил разклатена нервна система и на детето си. Същото още от малко е научило наизуст нишаните и може да ги каже не само приспано, но и будно.

Така че цялата тайнственост на иманярските похвати е една форма на тяхното невежество. Като почнем от писмото на Петър Николаев и свършим с показанията на приспаните — всичко повтаря едно и също, отдавна известно на всички, отдавна проверено от всички като безплодно, забъркано, загубено. Чрез всички тези средства иманярите се връщат отново към преписите, които ни в огън горят, ни във вода потъват и които като една непреходна същина се претварят в писма, слухове, легенди, показания на пръчки, масички, приспани, т.е. връщат се там, откъдето са тръгнали.

IX

Отчаянието от безнадеждните усилия на иманярите понякога се превръща в отрезвяване и подигравка с останалите.

Отива една група да копае. Блъска цяла нощ с кирките. Почти на съмване една кирка удря в плоча. Всички трепват. Очите им блясват — най-сетне! Внимателно очистват плочата и я дигат. Първата утринна заря осветлява написаното на нея:

— Изпоти ли ви се д...?

Трябва на всяко място, дето копаят иманярите, да се постави по една такава плоча, за да разберат всички мъдростта на дядо Данчо, комуто, както знаем, беше обещан павурът на поп Мартина.

Когато хората на „Староруд“ след 8-годишни усилия разбират, че всичко е залудо, и тръгват да слизат по балканските пътеки назад към запустелите си домове, дядо Данчо намерил сили да каже:

— Вместо павура хванах попа Мартина за... (римата).

Х

И ако всичко това става между добросъвестни иманяри, ние можем да си представим както ще стане, ако между иманярите се завре някой ловък мошеник и превърне лековерието им в иманярско съкровище.

И ако недавна един мошеник успя да заблуди дори дипломати (и то не само да им вземе стотици хиляди лева за „разноски по предприятието“, но и да ги накара да ходят в Министерството на просветата да искат разрешение за правене на разкопки), показвайки им с познатата ни нощна тайнственост в една дупнишка пещера короната на цар Ив. Шишмана, направена от бронзиран картон, ние можем да си представим колко добитък, колко къщи и ниви на по-прости хорица се продават, за да влязат в джобовете на мошениците... за „купуване“ на динамит, кирки, за изписване от странство уреди (нарочни апарати) за откриване на златото, за разрешение от Министерството на просветата да се копае под предлог, че се търсят старини, най-сетне, за да се купи една грамадна двуметрова бургия от картон, сполучливо имитираща с боята си стомана, изложена за реклама във витрината на един софийски железарски магазин, та да се пробият с нея по-лесно и бързо скалите и се влезе направо в подземията.

Според сладкодумните обяснения на мошениците за всичко това трябвало много пари, защото разрешения за дирене на старини и за доставка от странство на апарати за откриване на златото се получавали много трудно. Министерството на просветата и Народната банка не давали такива разрешения от страх частните лица да не открият и скрият златото, което трябвало много на Народната банка за поддържане покритието на лева. Тези разрешения могли да се получат само ако се дадат големи подкупи на разни влиятелни лица. И хорицата продават ризата от гърба си, само и само да се свърши работата. След като се получат разрешенията (фалшифицирани от мошениците), прави се поръчка на фабриката. Вие можете сами да си представите колко препятствия и дупки за пари може да измисли един

мошеник за всеки километър, за всяка гара от Америка до тук: бавно работене на апаратите, много поръчки на фабриката, изпращане, разрешение от разните държави за преминаване и най-после параходът потъва при о. Корфу... ако преди това работата не е отишла вече в ръцете на полицията.

Много хора най-сетне отрезвяват, но когато стане твърде късно — след като са се превърнали в просяци, гонейки златните лъжи, създавани от сладките думи на лековерните и на мошениците и допълвани и разкрасявани от собственото им развинтено въображение.

НАРОДНИЧЕСТВОТО НА СЕЛСКАТА ИНТЕЛИГЕНЦИЯ

С горната заглавка не искаме да кажем, че цялата ни селска интелигенция носи духа на народничеството. Не всички селски синове носят в душата и сърцето зова: „Където народът, там и ние.“ И в село отдавна вече има хора, които не само че не са от народа и в народа, но които правят всички стопански и обществени усилия да бъдат над народа. Поради това народническото съзнание, народническите настроения трябва да търсим само между синовете на дребните и средни селяни; сред тези синове, които се раждат край слоговете на нивите, където майката е отишла с мотика на рамо; чийто пъп е вързан не с копринен ширит, а с косми, изскубани от главата на майката; които са донесени в къщи в скута или престилка; които от малки са познали суровата участ на селянина, защото тя е била и собствената им участ; които е трябвало с кървави юмруци да си проправят лично и обществено път в борба със силите на днешния жесток свят.

Под „народничество“ ще разбираме най-широкия кръг от прояви, извиращи от стремежа да се служи безкористно на народа. Поради това проявите на тази любов към народа, към неговата съдба, към неговото тегло, проявите на желанието да се види този народ благоденстващ, издигнат високо умствено и нравствено, свободен, независим, се движат в границите на една широка гама: от най-неопределеното съчувствие към народа до научно и делово най-уточненото и осмислено отношение към личната му и обществена участ.

Една от първите по възрастта на поколенията прояви на народничеството на нашата селска интелигенция е широкото ѝ участие във въздържателното движение с неговия невинаги определен младежки идеализъм. Това движение игра голяма роля във формирането на нашата младеж. То ѝ обръщаше внимание върху въпроса за правилно отношение към собствената си личност и към другите; то държеше голяма част от младежта далеч от лекомислието и

несериозното отнасяне към редица важни лични и обществен въпроси. Изисквайки от своите съмишленици чистота в нравите, сериозност в поведението, то ги държеше настрана от пиянството, разврата, тютюнопушенето. И вселяваше изобщо трезво отношение към живота. То държеше своите членове в дисциплината на един отличен младежки самоконтрол. Поставяйки въпроса за нравственото разтление в съвременния свят, то допираше до въпроса за причините на този упадък, стремеше се да ги изясни и в този стремеж се поставяха въпросите за необходимите обществени преобразования. Това движение обгръщаше не само селската младеж, но караше младите да стават учители и на старите. От трибуните на това движение често идеше здрава, трезва мисъл и поука, която и възрастните приемаха с радост като желано просветление. Тази роля на въздръжното движение се прочувства особено, когато, по едни или други причини, неговата дейност се ограничи, за да отвори място в училищата на най-злокачествени прояви на тарикатщина, лекомислие, безделие и духовно, и нравствено загниване.

Друга проява на народничество на нашата селска интелигенция е сериозното ѝ отнасяне още на ученическата скамейка към основните въпроси на живота. Този живот ѝ поставяше проблеми не само чрез книгите, но и чрез участта, в която поставяше селските синове. Този стремеж да се проникне зад завесата на повърхностното наблюдение, за да се видят скритите пружини на живота, движещите му сили, бъдещите насоки на развитието, легнаха в основата на онази безпримерна любознателност към философските и социологични проблеми, този стремеж се проявяваше във въпроса за „смисъла на живота“ и се оформяше като миросглед. Гладът за знания в нашата млада интелигенция никога не е бил безпринципен; той винаги е бил глад на нуждата от миросглед, от светоотношение.

Запалена от жаждата да служи на народа, интелигенцията създаде читалищното дело в страната. И едно след друго по селата малки прихлупени стаички бяха превърнати в кътчета на селска просвета, на наука, на борба с невежеството, предразсъдъците и суеверието. С времето в тези стаички проехтяваше високоговорител на радио, за да включи малкия селски простор в паралелите и меридианите на целия свят и на неговата тревога. Тези прихлупени стаички станаха средище на будната пулсираща мисъл на младите по

възрасти дух селяни: там се организират сказки, вечеринки, представления; там се обсъждат кооперативни въпроси: там се раждат мечти и надежди за един по-добър, по-просветен и по-човечен свят.

През всяка ваканция селските синове, които се връщат от гимназиите и университета, горят в благородното съревнование да покажат на своите бащи, братя и сестри, на своите близки и съселяни от сцената чрез сказки и лични беседи това, което са научили за тях. Всеки нов допир между народа и неговата народническа интелигенция се превръща в селски културен празник.

Но с още по-голямо усърдие народническата селска интелигенция участва в кооперативната селска взаимопомощ. Местните учители обикновено са душата на селските кооперации. Младата интелигенция изгради напоследък младежкото кооперативно движение, което ще играе огромна роля в нашето обществено развитие. Тази роля ще бъде занапред особено голяма, като се има предвид въвеждането на кооперативното обработване на земите, една висша форма на селска взаимопомощ, която ще внесе дълбоки промени в бита на нашето село и ще създаде един нов свят на отношения, чувства и нрави.

Със своето възмъжаване било на село, било в университета, селската интелигенция узрява обществено и заема определена позиция по обществените и политически въпроси в духа на своето обществено положение. Нейното народничество се обистря и взема определени политически форми. С това то излиза от своята неопределеност.

Но въпросът за народничеството на селската ни интелигенция, излязла от средата на дребните ни и средни селяни, поставя и въпроса как е възможно изобщо тези среди да имат синове, свършили гимназия, дори университет. И наистина, рядко са страни, където е възможно това. За една Франция, Германия, Англия и пр. това е абсолютно изключено. Високите такси, големите разноски по образованието и други ограничения са изгнали дори мисълта, че един среден селянин може да види сина си гимназист или студент.

Човешката материална и духовна култура почива на знанието, на просветата. Но в общества, където няма справедливост и равенство, просветата, премахвайки невежеството и заблудите, води до отнемане привилегиите на тези, които искат да използват простотията на народа.

Поради това там се създават ограничения в достъпа на народа до голяма просвета.

У нас обаче, поради стечение на историческите обстоятелства, образованието още със зараждането си се сложи на народни, демократични начала, без всякакви такси и ограничения. Нашите първи училища и гимназии преди Освобождението служеха не само на нуждите от просвета за дейността на търговци и занаятчии, но заедно с това и на делото за народно политическо и национално просвещение, на нуждите за осъзнаване на нашия народ като нация, на борбите за народна просвета, черковна свобода и политическо освобождение. И понеже по тези му задачи всички бяха съгласни — от чорбаджии до последните наемници, то образованието се превърна в народно дело, без ограничение, при пълен достъп на народа.

След Освобождението нуждата от интелигенция за обзавеждане на държавната администрация също не позволи една система на ограничения. След войната пък установеният демократичен режим отвори гимназии и по селата, ръководен от мисълта за най-широка селска просвета. Едва напоследък правни и фактически положения ограничават достъпа на селските синове до горните училища, макар и не по абсолютен начин. Благодарение на дребнособственическия характер на нашата страна, благодарение на близостта на градовете и благодарение на непрекъснатото сновящата между селото и града торбичка с хляб, чесън, лучец, яйца, понякога и варено пиле — все пак и редица селски синове се добират до гимназиално образование, а тези, които имат по-здрав стомах, изтрайват дори и на университетския академичен глад.

И въпреки че с получаване на по-горно образование за селската интелигенция се откриват възможности да промени своето обществено положение, като влезе в редиците на тези, които с безогледни средства живеят за сметка на селото, тя в голямата си част остава вярна на своя народ. За това допринася и силното още влияние в село на старата патриархална нравственост, която намира израз в човещината на дребния и средния селянин. Тези хора, по силата на своето положение, не се борят за надмощие помежду си. Те не се ограбват. Нещо повече, те заедно търпят проявите на незачитание на техния труд, на техните права; те еднакво биват лъгани и измамвани от разни стопански и обществени гангстери. Поради това, те не само че са честни и човечни,

но тяхната душа е пълна с отвращение и негодувание срещу всички неправди в живота, първа жертва на които са самите те. И тази интелигенция, която от детинство е закърмена от проявите на селската човещина, на проявите на взаимопомощ, на отвращение срещу всяка неправда, неравенство и безчестие, не може да не остане вярна на тази селска жажда за справедливост.

Въпреки това обаче за голямо съжаление намират се и младежи, които след снабдяването им с диплома забравят селската торбичка, забравят дълбоките бразди на почернелия бащин врат, забравят дълбоко потъналите от умора и лишения очи на своята майка и отиват при тези, за които селската неволя е извор на благосъстояние. Така се получава оня кръг от селска полуинтелигенция, която иска бързо да забогатее, за да „влезе в обществото“, и понеже чрез обикновено темпо това не може да стане, тя избира най-преките, но и най-безсъвестни пътища: хищничество в стопанството, измамване селяните в цена, в сметка, в кантар; подкупи в администрацията; гешефтарство в политиката; продажничество и шпионство; гангстерство в културата.

Младежкото кооперативно движение трябва да направи всичко, щото такива хора да не излязат никога от неговите редици, обхванати от такъв светъл идеализъм.

ΠΑΡΒΕΝΙΟΤΟ

I

Психологията на парвенюто се отнася до един човешки тип, когото предварително трябва в общи черти да определим. Понеже от практична гледна точка ние не намираме никога в действителността тип, който да носи у себе си всички прояви и качества, които можем да отбележим като „психология на парвеню“, то по-скоро ще говорим за психология на парвенющината.

Парвенющината обективно е преминаването на един или много субекти от едно по-низшо обществено положение или среда в по-висше, и то чрез скок. Психологически парвенющината се манифестира в опита и усилията за нагаждане към новата среда. Неестествеността и комичността на това нагаждане и приспособление с всичките му особености може да бъде предмет вече и на морална оценка.

Преминаването чрез скок от една низша обществена среда в по-висша и с това, преминаването от един жизнен комплекс в други, от едно самочувствие в друго, в живота наблюдаваме: при новите богаташи, бюрократи, успели по пътя на лазянието и примерна служба от низши слоеве, издигането до държавнически постове от големи социални движения на хора, които никога не са вярвали и не са се готвили за това, преминаването на амбициозни таланти от ужаса и мрака на неизвестността, непризнаването към светлината, ослепителната светлина на славата, периода на, „Доказващия се гений“; политическите ренегати, потурнаците, преминаването от робското състояние на един покоряващ се войнишки автомат към командващ пост и даже като фелдфебел, новите инженери, доктори, видни обществени личности, хора с власт над другите и пр. и пр., без да са имали семейната традиция, семейното възпитание и спонтанното органическо самочувствие за новата жизнена среда, която ги изненадва със своите искания и към която те трябва да се нагодят.

Тия скокове ние наблюдаваме не само при отделни личности. Те се наблюдават при цели партии, даже при цели народи, какъвто е

случаят с нашия народ, чиято култура почти изцяло стои под знака на парвенющината.

Едно такова жизнено скачане се явява в случайното изпадане в една нова среда с непознати изисквания, напр. екскурзии или отиване на студенти от една малокултурна страна в по-напреднала, отиване на гости в града или висшето общество и сблъскването с трагичните въпроси за държането на масата, в разговор, справянето с вилицата и ножа, сладкото, кафето и коняка, с нови гозби, намиране място на ръцете, краката и прочие.

Новата среда си има свой език, своя етикеция, свой морал и свой бит. От друга страна, всяка среда е хомогенна и не търпи чужди елементи. Следователно при преминаването в новата среда парвенюто трябва да се почувствува нов човек, с нова кръв, скъсал с миналото. Иначе той е невъзможен. Но понеже за едно ново държание той няма вътрешна психологическа основа и база, той трябва да се нагажда по разсъдъчен път чрез доказателства и външни ефекти. И тъкмо тия условия на приспособлението създават трагикомедията на парвенющината.

С каква психология парвенюто преминава в новата среда?

1. Със страха да не бъде открит произходът му.
2. Със старанието да докаже привичността си с новата среда.
3. Със страха да не бъде открит и стане смешен.
4. Със страха мълчанието и пасивността му в определени случаи да не се вземат като страх и простация. Той трябва да се покаже.
5. С ненаситен апетит към живота и удоволствията му до самозабрава, по простата причина, че животът му е отказвал всичко досега.

6. С една вяра в чудесата на успеха. Неговият скок неочаквано се явява като едно невероятно чудо. Но защото именно са възможни чудесата, той губи вяра за действителност и е жертва на една недоценка на собствените си сили, което често става фатално за крайните успехи на живота му. Стамболийски. Наполеон. Мусолини.

7. Само за свежия вкус на парвенюто животът дава няколко празника, на които той не може да се нарадва, и толкова нескривано, че избива на едно несдържано и отвратително самохвалство. Оттам и слабостта и жаждата към похвали, търсенето на поздравя, склонност

към меценатство на новите богаташи, в което те търсят участие в празника на живота и външна вяра, че наистина са щастливи.

Така че всички доказателства на парвенюто, като богатото облекло, униформата, позьорството, самохвалството или платеното хвалене, употребата на чужди думи, важничене, гримаси, червените студентски шапки, ордени, мании за промяна на имената Гео, Лео и пр., мания за употребата на буквата х, дете трябва и не трябва, като признак на интелигентност, брачните мании на жените по доктори и инженери, употреба на чужди думи, цитати на чужди езици, носене очила на здрави очи, мустаци за важност и пр., и пр., имат за задача не само да докажат на другите какво съм, а да убедят и вдъхнат у парвенюто собствено достойнство.

Как изглеждам, за какво ме смятат. Понеже това е болен въпрос за него — да се наложи на останалите, това става като един непрекъснато деен механизъм на съзнанието му. Това е една непрекъснатата ипохондрия с болезнени форми. Парвенюто мъчно понася един безразличен поглед, един случаен жест на незачитане и неуважение и винаги е готов да се бие за достойнството си и да го доказва със спор, той не може да се търпи лошо облечен, защото всеки случаен пробив в самочувствието му го връща към плебейското самочувствие. Той не познава жеста на превеликодушното пренебрежение, защото няма собствено органическа опора за това, защото всяко достойнство за него иде от вън. Той постоянно воюва за него. В това дирене особена роля играят не само физическите огледала. Всеки поглед, всеки поздрав, всяко обръщение на другите играе ролята на огледало за достойнството на парвенюто, което е в пълна зависимост от тази преценка.

Ако достойнството си той дължи на един обществен пост, за който не е дорасъл, когато куражът и умът му го напуснат, неговите последни аргументи остават ползованието на поста.

Цар казва: „Аз цар ли съм, или не съм.“

Аз съм студент.

Аз съм братовчед на Ляпчев, което показва, че не е никакъв цар, студентът също, щом не е дал да се разбере, а трябва да го каже, тъй както децата снабдяват със заглавия — пояснителен текст картините си.

II

Парвенюто (внезапно успелият, новобогаташев) е вид личност от времето на цивилизацията (на собствеността).

Душевността на човека се определя от обществения му бит. Но съществува различие в подвижността (скоростта) на бита и душевността. В обществения живот най-напред, (като основни) се установяват стопанските отношения, след тях — политическите и дълго време след това съответната им душевност измества старата. Човек може да направи успешен скок в общественото си положение (стопанство, власт, наука, изкуство). Съобразно с това той променя и поведението си. Но превръщането на това външно необходимо поведение в личен нрав, в плът и кръв, поради относителна самостоятелност на мозъка, не става със същата бързина — минава известно време в подражание, в имитиране. В тази разлика в скоростите се корени онази душевност, която ние наричаме „парвенюшка“ и която, съчетана в известно съотношение, дава на носителите си прозвището „парвеню“. Парвенюто е личност, направила успешен скок в общественото си положение, но неможеща да усвои едновременно и съответния му нрав.

Парвенютата никнат (като гъби) в мътни времена, във времена на стопанска и политическа контрабанда, когато общественият живот дава възможност за бързо успяване. Новите нагли и дръзки възможности обикновено позапират хората от старото спокойно време с неговите установени похвати. Те се боят да свържат името си с открит аферизъм и нескриваеми скандали. Боят се от морални и законни отговорности.

Парвенюто се хвърля без всякакъв морален риск в борбата за своето преуспяване. То не рискува загубването на име, престиж, минало, защото ги няма. За него не съществуват нравствени спирачки, нито съображения за престиж. Той се бои само от физическата санкция на закона, която обаче в такива времена не е много деловита.

Създавайки се обикновено при такива условия, парвенюто е оголена от всяка нравственост (аморална) личност. Колкото едни

пътища за преуспяване са по-преки, по-бързи и по-лесни, толкова повече се доближават до най-откритите и безусловни видове на пиратството: стопанско и духовно (демагогията).

Създавайки се обикновено като стопански мошеник; създавайки си връзки и влияние чрез единствената притежавана от него сила — парите (чрез подкуп или честно заплащане), — парвенюто взема за мярка на човека себе си и става един от най-мнителните хора. За него всички са лъжци и мошеници. Тежко и горко да си повереник на парвеню.

Правейки такъв шеметен скок, преварвайки мнозина, парвенюто почва да обожествява себе си, да се смята за нещо изключително и да се отнася към другите като към стадо некадърници. Първата жертва на неговото презрение е собствената му жена, с която се е свързал, когато е бил нищо.

Гледайки от достигнатия връх низините, от които е почнал, парвенюто изпитва не само естественото в случая замайване. У него се получава замайване от собствените му сили и възможности. Той почва да губи граници между възможното и невъзможното. За него да успееш значи: да желаеш и да вярваш. Поради това животът често пъти превива врата на парвенюто и то се сгромолясва със същата бързина и шум, с каквито се е създадо.

Събуждайки се всяка сутрин с чувство, че влиза в приказния сън на неочаквания си успех, в душата на парвенюто клокочи неудържима радост и гордост от собствената му личност. Тази радост го разпъва. Тя е буйна, защото е първична, трябва да бъде споделена, отреагирана. Тук започва отвратителното самохвалство на парвенюто. Всеки разговор се почва, повива и свършва с новата ос на земята: „Аз“, „Аз“ и „Аз“.

Времето на цивилизацията създаде цял арсенал от средства за показ, за изтъкване силата на личността: скъпо облекло, накити, обстановка, изобщо всички предмети на лукса. Нищо по-полезно и нищо по-необходимо от това не е създавано за нуждите на парвенюто. То се хвърля върху тези средства за показ със същата стръв, с каквата се хвърля в битката за своето създаване. Но за използване на тези средства за показ не са потребни само пари. Трябва и известен вкус. И понеже магазини за вкус няма, парвенюто тръгва да купува само с кесията си и купува само скъпи неща, и то само защото са скъпи.

Но в света, в който влиза парвенюто, се занимават освен със сделки още и с наука и изкуство: слуша се музика, посещават се изложби, ходи се на театър, четат се стихове и романи. Мебели може да ни купи и друг. Те имат сами мълчаливо красноречие. Вещите не се нуждаят от обяснения. Но по въпросите за изкуството трябва да се говори. Мълчанието е гражданска смърт. Пък и парвенюто обикновено не е човек, който се примирява да мине за неразбиращ и от по-тънки работи. Но тъкмо тук, където парвенюто би трябвало да получи най-силния блясък на своя успех в живота, аз го напускам... от съжаление за така прахосаната му за личен, а не обществен изход жизнена енергия... защото тук той е най-жалък.

ПСИХОЛОГИЯ НА МАНИАКА

Маниакът е психологичен тип в истинския смисъл на думата. Душевият му живот е сложен или силно повлиян от един център — неговата мания.

Маниацината с две думи е амбициозната, воюваща посредственост.

Въпросът за маниацината засяга въпросите за посредствеността и амбициозността, но не ги изчерпва, защото маниацината не е прост механичен сбор от посредственост и амбициозност, а ново душевно качество, получено от тяхното кръстосване.

Посредствеността бива лична и обществена.

Личната посредственост е невъзможност на дадено лице да надхвърли установената в областта на неговото занятие средна мярка за можење. Тя е личен недостатък, плод на липса на дарование или отхрана.

Обществената посредственост, плод на обществена изостаналост, е невъзможност на даден народ да достигне в отделни или всички отрасли на своя живот средната мярка за можење, установена от най-напредналите народи. От това гледище дадена лична гордост с оглед местната мярка може да се окаже неугледна посредственост с оглед достигнатата абсолютна мярка.

В следващото изложение ще имаме предвид повече проявите на маниацина между хората на науката, изкуството и политиката, защото тук те са най-много, най-очевидни и най-шумни, а в известни случаи и от голямо обществено значение предвид подчертания обществен характер на дейността на тези хора.

Амбициозността е съществена черта на индивидуализма и егоизма. Тя е тяхната динамика, тяхното напрежение и устрем.

Индивидуализмът и егоизмът търсят жизнено осъществяване в поприще, най-близко до личните предпочитания, борейки се с всички препятствия, които хаотичността на днешния свят слага в този път.

Но всяко поприще е сложено върху стълба, чиито краища заемат най-ниския и най-високия праг на можене. Всеки безспорно се стреми да достигне горния праг на стълбата. С това той има не само силата и външните предимства, които върховете на властта, стопанството и мисловността осигуряват, но дава и пълна храна на личното си самочувствие, което трепти във всички отсенки от личната задоволеност (самодоволство), през честолюбието и славолубието до най-пресилените видове на гордост и презрение към другите.

Тъкмо този стремеж към желано поприще и към върховете на това поприще поставя рамки на различните видове амбициозност — от най-скритите до най-кресливите. Под амбициозност обаче ние обикновено разбираме не всеки стремеж изобщо, а стремежите с повишена температура, с температура над обикновената.

Амбициозността, противопоставена на неподвижността на хора със скрити, дремещи сили, е напредничава сила и трябва да се поощрява или поне да не се спъва дори и в по-кресливите ѝ видове, макар че последните твърде зле дразнят тъпанчетата на нашата завист, на нашето самомнение и непримиримост с чуждите успехи.

Амбициозността в най-подходните ѝ форми дори трябва да бъде присаждана на лица, които още отрано не дават видими признаци на скрити сили. Тъкмо вероятността за изравяне на такива сили прави необходимо вкарването в дремещия човек на огъня на вътрешното горене съобразно със същия разум, с който ние викаме на всеки парализиран:

— Стани и ходи!

Макар че в един от стотината случаи това внушение дава плод.

Но както навсякъде, така и тук поради присъщата на нещата диалектика, амбициозността като положителна сила при известни условия отива към своята противоположност и се превръща в отрицателна сила. Това са случаите на манията, които представляват бракът, разваленият материал от приложението на началото за повсеместна амбициозност.

Амбициозният човек има винаги подчертано и живо самомнение. Това е повишената температура, за която става дума по-горе. Това самомнение обвива личността в розово одеяние, през което тя се съзерцава с нотка на самообожаване.

Когато зад повишеното самомнение стоят действителни качества, то въпреки неприятното въздействие върху нервите на чуждата завист няма никакво особено обективно значение, защото засяга повече формата на нещата, отколкото тяхната същина.

Но когато такива качества липсват, тогава самомнението се явява едно надценяване, проявяващо се в най-нетърпими до най-злокачествени степени.

Но у хората с активно самомнение винаги се наблюдава надценяване на собствената им личност в една или друга посока. Нашето положително самочувствие има за храна съзнанието за нашите предимства и успехи и за тази цел то потулва в тъмната стаичка нашите недостатъци, грешки и неуспехи. Едно самомнение с повишена температура докарва това състояние до крайност, като прави невъзможна или мъчна всяка критичност в това отношение.

В рамките на егоизма, на неговия основен закон — конкуренцията, и на неговия морал — завистта, всяко съзнание за собствените качества е противопоставянето им на качества на другите. При това противопоставяне в нашата везна се виждат само предимства, а в чуждата — само недостатъци и несъвършенства. В резултат се получава надценяване на собствената личност и подценяване тази на другите.

Най-лошото е, че чувството за лично превъзходство, плод от това некритично противопоставяне, не остава скрито. Като буйна подпочвена вода то се проявява при всеки повод, дори и без повод: в погледа, който блести с нескривана гордост, когато става дума за нас, а изчезва в сивата мъгла на пренебрежението, когато става дума за други; в жестовете на незачитане; в оценката на другите, изградена върху открито неизказваната, но бодеща основа: „Къде е той, къде съм аз“; в осанката, във вирнатата глава, в надменната стойка — изобщо във всички познати на белетристите прояви на чувството за собствено превъзходство на открито самообожавашото се „аз“.

Тъкмо това отношение към собствената личност нашата завист и засегнатото ни самомнение са склонни да наричат „маниащина“. Това е неправилно. Където личността има изкупващи положителни качества, това отношение и неговите прояви са чисто и просто една нескривана амбициозност, един повече или по-малко шумен парад на честолюбие, славолюбие и гордост. Всички големи личности, особено

в политиката, са били с най-нескривани амбиции, без някой да е нарекъл Цезаря или Наполеона „маниаци“.

Както казахме, маниацината не е повишено, активно самомнение, почиващо на амбициозност.

Маниацината е амбициозност на посредствеността.

Тъжното и смешното у маниака е несъответствието между неговото самомнение и качествата му, между неговите мечти и възможности, което несъответствие дава картината на неосъществимите му желання, или на манията му.

Амбициозността на посредствения с високата си температура, като всеки афект, не му позволява да види границите на своето може, признаците на безсилието, за да може да тегли естественото заключение: слагане примирено оръжието пред неумолимостта на необходимостта, по правилото „не е лъжица за моите уста“. Маниакът продължава борбата на всяка цена — за да я превърне в едно мъчение на неосъществими мечти, на едно бавно крушение на манията или на маниите му.

Амбициозният човек в своя бурен път среща една специална съпротива от страна на хората, отплата за непозволения шум около личността му, за нахалството му да я подчертава постоянно и да я навира в очите на хората по всяко време на деня. Хората съзнателно не му обръщат дължимото внимание, не четат неговите писания, дори и да знаят, че са хубави: правят се, че не виждат делата и успехите му: подиграват го; или го премълчават; и дума да не става за похвала и насърчение...

Поради това амбициозният човек трябва да се бори на два фронта: с обективните условия и със съпротивата на заобикалящите го. Борбата му за признаване се превръща в система на доказване. Той преминава от системата на убеждаване чрез дела към системата на доказване на личността си с всички доказателствени средства.

Ако например е писател, той разпраца безплатно книгите си, разпраца отпечатъци от статиите си: разпраца вестници със свои статии: носи на хората да четат благоприятни рецензии: подчертава на всяка крачка значителността на издателството, което издава неговите трудове, които враговете му упорито отказват да признаят или премълчават; привежда навсякъде благоприятните мнения на видни и незаинтересовани хора; събира писмени мнения за творчеството си;

старае се да не остане някой негов успех неузнат от когото и да било, с една дума, принуден е да прибегне до режима на най-широко самохвалство.

Но обикновено това е преходно явление. Амбициозният човек по правилото „силен кон не оставя каруцата в калта“ със своите дела и успехи по силата на нещата влиза в системата на живота; става необходим; налага се; превива врата на съпротивата; хората го признават, щат не щат. Спечелил битката, у него се създава онова душевно равновесие на успехи и самодоволство, което не се нуждае вече от никакъв специален шум. Красноречието на думите се заменя от мълчаливото красноречие на фактите. Няма нужда от признаване на парче, защото амбициозният вече е установена величина, чието обществено положение е изградено именно върху генерално признание на личността му. Бурята е минала, самохвалството е излишно, доказването ненужно.

Не е така с маниака. Той също започва с повишено самомнение. Той също започва с предварително шумене около своята личност и нейното несравнимо бъдеще. Той също предварително се стреми да не остане неосведомен човек около него досежно бляскавите му успехи, преди още те да са се осъществили. Той също непрекъснато дава сведения на хората относно талантите си, било направо, било косвено — чрез жестокото отричане на другите. Той също трябва да се бори за признаване и трябва да се доказва.

Но когато способният амбициозен човек с ръста на успехите си получава жадуваното признание и постепенно се освобождава от системата на доказване, маниакът все повече и повече затъва в нея, защото под своите амбиции той в най-добрия случай може да подстави само дребни хитрини и монтирани лъжеуспехи. Ножицата между самомнение и качества, между мечти и възможности, между усилия и резултати се разтваря незатворимо колкото повече напредва времето; колкото повече усилия прави маниакът; с колкото по-голямо настървение драска с нокти твърдата скала на съдбата.

С течение на времето той изоставя борбата за създаването си, за да вложи цялата си енергия в борба за признаване и да посвети всичкото си внимание на доказването си.

Преди да продължим, трябва да направим едно разграничение между пълната, частична и относителна посредственост, която разлика

дава и три групи манааци.

Посредствеността е пълна, когато засяга всички сили на посредствения човек.

Посредствеността е частична, когато дадено лице е посредствено само в една посока, макар че за негово нещастие жизнената му амбиция лежи тъкмо в тази посока. Неговото самомнение в по-голяма или по-малка мяра е оправдано досежно останалите му качества. Силата на самомнението от истинските си качества това сбъркано в известен смисъл лице неоправдано пренася и върху липсващите му качества и с това става злокачествен маниак.

Най-сетне посредствеността е относителна, когато дадено лице, нелишено от способности, ги надценява в смисъл: ако е, средно взето, умен човек, смята се за талант; ако може да мине за талант, счита се за гений. Маниацината, изградена на тази основа, е обществено най-опасната, защото е най-силна, най-борческа и най-издръжлива, особено ако се опира в обществената посредственост.

Безспорно е, че колкото повече отиваме от пълната посредственост през частичната към относителната, толкова повече картината на проявите на маниацина се мени от напълно смешното към полусмешното и полусериозното, а понякога към твърде сериозното, каквито могат да бъдат проявите на относителния маниак, който носи черти на амбициозния човек от време на борбата за неговото утвърждаване.

Така че маниакът цял живот е осъден на системата на доказване.

Пълната вманиачена посредственост започва със слагане на очила на здрави очи, с пускане на дълга коса, със създаване на псевдоним, с разнасяне на дебели книги и продължава в същия стил, като с напредъка на времето закръгля научния си вид с подходяща дълга брада.

Той като ученик започва шумната си кариера с шумни спорове винаги на висок глас и винаги пред публика по най-големи научни, политически и обикновено философски въпроси, от които нищо не разбира, служейки си със заучени отгук-оттам цитати, от които също нищо не разбира; продължава тези спорове (с все повече оредяващи партньори); търси познанства с установени величия; фотографира се с тях; подчертава връзките си с тях, като за доказателство постоянно вади из джоба си фотографиите; цитира ги по всички въпроси; „Така

ми каза бат Митю“ („бат Митю“ е положително някой проф. Димитър еди-кой си); изобщо постоянно търси хора, които да го „разбират“ и с които да може да размени две-три думи по „научни въпроси“.

Маниаците с известни постижения и способности търсят непрестанно хора, които да ги хвалят; борят се за приятелството им, правят им подаръци, канят ги на обеда и вечери; чудят се къде да ги дигат и слагат. Молят се да им пишат хвалебни рецензии и плащат за това; пишат си сами такива; поръчват специални тиражи на вестници и списания с такива рецензии за разпрацане на близки и далечни познати и непознати. Дават и мило, и драго да влязат в списъка на кръг, принадлежността към който е формално признаване (напр. писателския съюз или в управата на професионалната им организация).

Със същата енергия те водят пунически войни с всеки, който изкаже и най-слабо съмнение относно качествата и стойността на тяхната личност.

Това, което се наблюдава у всички маниаци, това е култът към собствената им личност.

Те пълнят къщата си със собствените си портрети от всички величини и във всички пози — коя от коя по-важна и по-тържествена; придават на всички дребни неща, свързани с техния живот, подчертана важност и им създават въкъщи ред на поставяне и грижи за тях, който ред недвусмислено говори, че тази къща ще става музей на безсмъртие. Ако е написал книги, книгите в най-луксозна подвързия стоят на най-видно място; ако е нарисувал някоя картина, тя е в златна рамка; модели от други творения стоят под стъклени капаци. Албуми от статии лежат на масичката за гости вместо албуми със стари портрети; а зад гърба на бюрото вместо стенен килим са забодени покани за сказки от селски читалища (от приятели — селски даскали); а ако има някакви дипломи и почетни знаци, той, да би имало как, би ги поставил така, че хората при влизане да си извадят очите о тях. Ръкописите му с всички поправки стоят в строен ред, за да служат за поука на научната и литературна история и като материали за биография. А дневникът, който се пише като интимна изповед на душата, говореща сама на себе си или разкриваща се сама пред себе си, е ако не скица за биографичен роман, то поне за биография.

Маниакът непрекъснато говори за себе си, за успехите си (често пъти измислени), за сказките си по радиото, за речите си пред занаятчиите в Трън и Радомир и при посрещането на областния директор в село; за научните си писания (обикновено компилации и чисти преписвания); за поканите да чете като почетен гост лекции в чужбина (на които няма публика за запълване на една фотография малък формат); и като получи такава покана, дори и слугинята си пита. „Какво ще кажеш, а, да ида ли? Канят ме хората; не мога да откажа; трябва да ида.“

Мненията си той изказва с тон, от който дъха силата на присъдено нещо; никакви възражения, никаква апелация. При това той ги съобщава с такава важност, като че се касае за решения на международни конференции през световна война.

Във връзка с това маниакът създава и принуждава зависимите от него да спазват външен култ към личността му. Тям се предписват особени форми за отнасяне към него, особени обръщения, създава се ред за времето и мястото на представленията пред него, създава се церемониал. Важността на неговата личност трябва да държи в напрежение, дори и домашните му чехли.

Така маниакът си създава собствен въздух за самозадоволяване на глада си за признание.

Тази картина на самозадоволяване се завършва от хитрата му женица, която, за да го държи в ръцете си, използва неговата мания (неговата слабост), непрекъснато върви след него и кади тамян:

— Ах, мой соколе, това само ти можеш да напишеш; това само ти можеш да кажеш; това само ти можеш да направиш.

Дотук ние сме в областта на смешното и безобидното. Обществено сериозното започва обаче там, където поради обществената изостаналост на една страна посредствеността е обща мярка на живота, на можење в стопанство, политика и духовна култура; където посредствеността е закон на живота и където на тая почва амбициозната посредственост — маниацината — намира здрава обществена опора и се превръща в обществена проказа.

Първо — бранейки своето съществуване, тя прави всичко възможно, за да се установи не само като господстваща за момента относителна мярка, но да се установи като исторически абсолютна мярка, с всички права на безсмъртие и вечност.

На второ място — тя се организира в единен фронт и използвайки всичките си разполагаеми средства, създава бетонен вал срещу всеки опит, пряк или косвен, да се покаже нейната преходност и като се признае нейната неизбежност като необходимост на момента, да се постави една по-висока мярка като цел за постигане.

На трето място — амбициозната посредственост за целите на личното си преуспяване и защита е готова на всички подлости и продажничества и дава картината на най-отвратителната безгръбначност и безнравственост. Тя е готова да продаде брат и приятел, идеи и минало, да търгува с живи хора, да залага и предлага жени и деца.

В това отношение най-интересни прояви дават манияците писатели и политици.

НОВОГОДИШНИ МИСЛИ ЗА ИЗКУСТВОТО

Човекът на родовото общество гледаше на произведенията само като на блага за потреба, не и за размяна. Нуждаещият се получаваше потребното по силата на взаимопомощ, изразяваща човещина и равенство. На тази основа раздаваха своето умение и мъдрост и представителите на народната наука (вражалци, баячки, знаялки, баби), и хората на народното изкуство (майсторите на кавал, гъдулка и песни.) Доскоро у нас бабите и народните лечители не приемаха заплащане, а само подаръци.

Когато гръцките софисти почнаха да продават своята мъдрост чрез вземане вход за сказките, това се посрещна като нравствен преврат. И досега хората на свободните професии се мъчат да прикрият с думата „хонорар“ („почит“) естеството на своя договор за наем на работа.

Днешните богатства са богатства от стоки и ако приемем произведенията на изкуството за стока, хората на изкуството трябва да бъдат заможни хора; разбира се, тези, които работят за официалния пазар.

Човекът на изкуството, превръщайки творчеството си в стока, стана по-независим в своето съществуване, професионализува се, но заедно с това изпадна в нова зависимост — от купувача, от държателя на рогата на златния телец. Произведенията на изкуството са особна стока. Като потребителни блага те с оглед необходимостта от тях следват материалните потреби. Това ограничава кръга на потребителите на изкуството и неговата доходност.

Малцина успяват да организуват творчеството си на индустриални начала — с оглед широк пазар: това са кинозвездите и някои тиражни автори, търсени от кинопредприятията и издателите: като минни и петролни залежи. Но такава демократизация на изкуството не може да се простре спрямо всички изкуства и всички хора на изкуството, макар че работата е много по-напреднала, отколкото във времето на Гьоте и Бетховен, когато хората на

изкуството бяха украшения, допълнения към блясъка на отделни салони.

В малките страни с ограничен пазар работата се представя в най-лошия си вид дори за установените имена. Да не говорим за начинаещите, защото, ако и за най-лошо ушитите обуца все пак ще се намери някакъв купувач, за лошите опити на начинаещи автори пазар няма.

Но нека оставим стопанската страна и погледнем на вътрешната, нравствената страна от живота на хората на изкуството.

Човекът на изкуството е най-чувствителният индивидуалист. Изкуството дава възможност за най-широка проява на личността и осъществяване на нейното своеобразие. Затова и артистът най-болезнено чувства засягането на тази личност, незачитането ѝ, неуважението ѝ.

Главна борба за утвърждаване на личността днес е в областта на стопанството и властта. Силата в тези области е сила на днешния човек. С мярката на тази сила се подрежда обществената стълба. Естествено това външно съотношение на сили се превръща във вътрешно самочувствие и носителите на горната мярка на тази основа гледат на хората на изкуството като на втора ръка хора: наивници или наемници.

Винаги съм изпитвал страшна болка, когато съм виждал в чакалните на разни фирми хора на театъра и на четката (хора на перото ще намерите из чакалните на издателствата на учебници) да чакат принизени, безкрайно дълго да чакат, и то не толкова благоволенията на домакина, колкото благоволенията на реда, на установения ред. На телефона звънят от фабриката — таен разговор, — присъствие на трети лица неудобно; несвършил този разговор — пристига човек с важна сделка; не можем да го караме да чака, защото ние зависим от него, а не той от нас — тази сделка носи пари; след него иде адвокатът с данъчното обжалване, което е срочно; конференцията с адвоката се прекъсва от напомняне на присъствие в някоя комисия в министерството, в банковия съвет или в браншовото сдружение... и през цялото това време, което трае предълги часове, изкуството чака, сяда, става, разхожда се нервно, проклина, но все пак трябва да чака своя ред, иначе няма изобщо да дочака нещо, освен ако рече да махне ръка и да свие на друга страна.

Но този ред става и стил на живота. Скоро един вестник изнесе, че след като Шаляпин забавлявал затворен кръг публика, тя се оттеглила да яде и пие в своята съсловна белязаност и затвореност, а Шаляпин останал в хола, където на табличка му поднесли да изпие чаша вино (както ние изнасяме пред къщи на просяците), и то за здравето на тези, които му поднасяли тази чаша на унижението. Но... такъв е установеният ред: ако ви харесва. Изглежда, за да изрази протеста си, Шаляпин се направил на ударен и сам си подарил чашата, като развалил венецианския сервиз на своята обожателка. Едно ухапване на място, но не и разрешение — по-скоро конвулсия на ранено човешко достойнство, на подценяване на човека, на поставянето му в по-низш клас.

Разбира се, това невинаги е било, не е навсякъде и няма винаги да бъде така.

Още звучи в ушите ми репликата на един изгубил търпение да чака артист, произнесена от сцената на живота:

— Оставете това търгашество, тези сделки, фактури и проценти; да седнем да си поприказваме като хора.

И наистина, ако съумеем подобно на старите гърци да прехвърлим грижите за материалното си състояние върху съвременните роби — машините — по начин, че всички да имаме материално потребното по същия начин, по който отваряме прозорците, за да влезе въздух и светлина, или крана за прясна струя вода — без борба и без нравствени проблеми — тогава безспорно на преден план ще излязат духовните потреби и хората на изкуството и тяхното творчество ще бъдат тъй насъщо необходими, както са необходими и творците на материалната култура, и тогава всички, и творци, и потребители, ще се наредят около кръглата маса на нова човещина.

ПСИХОЛОГИЯ НА АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ

I

Априлското въстание не е първото ни въстание против турското иго. Единствено то обаче бе подготвено и изнесено от една масова, всебългарска вътрешна въстаническа организация и, на второ място, единствено то не бе подбутнато отвън, не бе подобно повечето минали въстанически опити военно-тилова маневра, а бе дело чисто народно, дело на въстаническа самодейност на народа ни. Поради тези си качества то представя особен интерес както за нашата социология и психология, така и за хората на изкуството ни, които често в него или в събитията около него търсят теми за своето творчество.

Нашата официална и полуофициална история знае вече доста относно това, кой какво е направил в това въстание, но мъчно може да се намери правилен отговор на въпросите: Защо е станало това въстание и защо е избухнало то тъкмо по това време.

Когато се говори за причини за въстанието, обикновено се смесват два различни въпроса: причини за недоволството изобщо на потиснатия ни от турска власт народ с причините за въстанието. Това са качествено различни въпроси, недоволство има във всяко групово организирано общество, когато въстания не стават всеки ден.

Недоволство има във всяко общество, над което стои власт, била тя своя или чужда. Съществуването на тази власт показва, че обществото е разслоено на управляващи и подчинени, а от само себе си се разбира, че подчинените ще бъдат недоволни в един или в друг смисъл.

Но не всяко недоволство дава въстание, иначе всички групово разслоени общества биха се разяждали в ежедневна безводна борба. Самата власт е породена от нуждата „да се задушават конфликтите и да се държат в рамките на един ред“. И само при известни особни условия недоволството стига точка на кипенето, на отчаянието; когато счупването на установения ред чрез въстание се явява едничка възможност за народа, който не може вече по старому.

Така че когато говорим за причини на Априлското въстание, разбираме именно онези нови условия, които създадоха качествено

новия момент в старото недоволство от турското потисничество. Въпросът за тези условия се поставя особено настойчиво, когато се има предвид, че във въстаническите дружини на Бенковски, на Бачо Киро, на Цанко Дюстабанов влизаха не хъшове, нехранимайковци, хора без занятие, без дом, челяд и бит, а селяни и занаятчии — хора собственици, хора стопани, привързани с тяло и душа към последната клечка от своя имот, спестен с ручей пот, с непосилен труд „хиляда бода за пара“.

Нима могат сочените досега причини за недоволство от турската власт да накарат тези отчаяни опортюнисти, привързани за пеша на дребнособственическите си интереси, да сложат глава в торба, да препашат саби и да застанат под кървавите байраци? Противното могат да мислят само хора, за които въстанието е нещо като скарване на слугинята или написване на една протестна телеграма, а не въпрос за живот и смърт.^[1]

Какво е обикновеното обяснение за причините на Априлското въстание?

Завладяването ни от турците установило петвековно „тъмно“ робство. Турската феодална власт подложила на нечуван произвол покорените рай: непосилни данъци, насилия, убийства, безчестия. Въпреки това обаче народът, вместо да поведе борба против угнетителите си, подивял, оскотял и скрит зад мъдростта „Покорна главичка остра сабя не сече“, заспал дълбок, непробуден вековен сън. За негово щастие обаче на 1762 г. припламва искрата на Паисия — искра на народно осъзнаване, искра на стремеж към свобода. Веднъж породена, макар и в много ситен и скромнен вид идеята за свобода започва да едрее като пролетен ден: от искра става лъч, после пламъче, пламък и най-сетне избухва като пожар в Априлското въстание.

Но пита се тогава, защо на 1856 г., когато дядо Никола^[2] с руски рубли в кесията канеше габровското население не към въстание, а към протест срещу неприлагането на дадените на българския народ с хатишерифа и танзимата правдини, той биде подгонен и убит не от башибозуци и низами, а от габровски „рай“ начело с габровския чорбаджия Христо Дюстабанов и защо само 20 години след това, на 1876 г., синът на чорбаджи Христо — славният воевода Цанко Хр. Дюстабанов — поведе в Габровския балкан чета от 400 души габровци? Какво е станало между тези две дати?

Ако сочим като причини за въстанието непосилни данъци, ангарии, произвол на турската администрация, произвол на отделни турски чапкъни, тогава защо не се създаде вътрешно въстаническо движение преди издаване на хатишерифа и хатихумаюна, дори преди реформите на Митхад паша, а едва след тях?

Нима е случайно, че масова вътрешна въстаническа организация се създаде едва от 1869 г. насам? Нима Раковски е бил по-прост от Каравелов, за да не дойде до тази идея, а да се занимава цял живот с четничество? Нима преди Раковски, Каравелов и Левски не е имало просветени, смели и с обществено чувство българи, които да изразят нуждите на народа? Как да обясним, че бащата на Раковски беше мемлекет-чорбаджия на Котел, т.е. султански чиновник?

Нима е случайно, че през кърджалийско време (1792–1808 г.) турската власт без всяко колебание въоръжаваше „раите“ и с тяхна помощ отбиваше нападенията на кърджалиите?^[3]

Възстановяване на пълната картина от тежести на турското робство, от неговото начало до края му е задача на историците специалисти. За изследваните на обществената душевност това е един предварителен въпрос от чужда научна област. И ако те са принудени сами, като дилетанти, да си дават сметка за тази картина, това става, защото специалистите не са изпълнили още своя дълг.

Прочее моите по-нататъшни бележки трябва да се считат само като поставяне на въпроса, точен отговор на който други трябва да дадат. Но аз съм убеден, че точното и трезво изследване на събитията като есенен вятър ще обрули шушулките на много исторически заблуди, като се почне от известния израз на историческо невежество „петвековно тъмно турско робство“ и се свърши със соченето като причина за Априлското въстание и някакви „непосилни данъци“. В това отношение трябва грижливо да се преценят с логиката на здравия разум както писанията на чужденци, пътували през България в XV, XVI. XVII. XVIII и XIX век, така и мемоарната ни литература от рода на „Житие и страдание грешнаго Софрония“, за да се разбере, че турската власт, първо, като всяко власт, второ, като феодална власт и, на трето място, като чужда власт със своето потисничество е създавала недоволство в национално и социално потиснатите рай, но че това недоволство не всякога и навсякъде е било толкова силно, колкото ни

го представят някои писачи, които, пицейки, разкриват не историческата истина, а своята превзетост или личното си невежество.

Аз ще разгледам тежестите на турската власт по време на Априлското въстание не с оглед на това, дали те са будили недоволство — въпрос, по който не може да има спор, — а с оглед на това, били ли са те в състояние да създадат въстаническо кипене. И само в такъв смисъл трябва да се разбират моите полемични противопоставяния на несериозни писачи, които като причина за въстанието сочат дори закъсняване на йошурджиите да опишат навреме снопите, поради което снопите гниели по нивите, тъй като, неописани, не могло да бъдат отвозвани за вършитба.

Обиколил съм следните въстанически места и средища на революционна дейност: Копривщица, Панагюрище, Клисурса, Сопот, Карлово, Калофер. Казанлък, Сливен, Стара Загора, Нова Загора, Ямбол, Айтос, Севлиево, Троян, Тетевен, Габрово, Дряново, Търново, Ново село (Троянско), Батошево (Севлиевско), Бяла черква, Михалци, Мусина (Търновско). Познавам писаната им история, разпитал съм през годините 1936–1938 всички живи съвременници на събитията отпреди Освобождението; събрах, доколкото бе възможно, всички данни за възрастта, занятието, семейното и материално положение на всички участници в революционните комитети и във въстанието, за задължеността им, за причините, които са ги хвърлили в борбата, и въз основа на така събрания материал, в подробностите на който тук не мога да влизам, дойдох до следното убеждение досежно непосредните причини за въстанието:

Не е вярно, дори смешно е да се твърди, че въстанието било предизвикано само от непоносими данъци, произвол на турската администрация, безчинства на частни лица — турци — обезчестяване на жени, дишхакъ и други насилия.

Данъците преди въстанието в местата, които лично съм посетил, решително не са били непоносими. Никъде не чух оплакване от непосилни данъци. Вярно е, че на места събирачите на данъци са вършили известни злоупотреби, но такива злоупотреби били възможни в по-затънтени краища и почти били изключени в местата, където избухна въстанието, защото там винаги българщината е била будна и не е позволявала такива безобразия поне малко преди въстанието.

От друга страна, събрах достатъчно данни, от които се вижда, че българите успешно са лъгали йошурджиите при определяне на десетъка, независимо от това, че той като натурален данък е най-непоносимият вид на облагане.

Смешно е да се говори за системен произвол от страна на турската администрация.^[4]

Не може да се обясни дълголетието на турското владичество, ако се нямат предвид и тези грижи на султаните за запазване на вътрешния мир, макар че тяхното осъществяване нарядко е било осуетявано от провинциалните административни органи, надзорът, на които поради феодалната организация на държавата невинаги е бил успешен.

Какъв произвол е имало в един Калофер например, където всеки пратен мюдюрин е треперал да не засегне нещо старците, защото достатъчно било те да пишат два реда на дядо Тъпчилещца в Цариград, за да изстине мястото му в Калофер и той да си замине между два дни? Какъв произвол е имало в Копривщица, Панагюрище, Тетевен, където турчин не е имал право да минава яхнал на кон, където кадъна не е имала право да роди? Какъв произвол е имало в Котел или Казанлък, управлявани фактически от българи — мемлекет-чорбаджии? Какъв произвол е имало в Сливен и Ямбол, където за най-голяма турска храброст се е смятало минаването нощем през Клуцохор или Каргона (българските части от тези градове) и където, когато турчин искал да се похвали, че е храбър, казал: „Наемам се да мина нощем през Каргона.“ Какъв произвол е имало в Габрово, дето дядо Илия Видинлията, личен приятел на султана, е обуздавал дори изпратените там турски офицери?

Вярно е, че тук-там (в Габрово, Клисуре) конашките заптиета устроили обири и убийства, но това били редки, единични случаи.

Що се отнася до крадене на моми за турските хареми и потурчването им, за такива случаи, станали десетки години преди въстанието, никъде не можах да узная.

Обезчестяване на жени, принуждаване населението да храни насила турци, дишхакъ и други подобни насилия е имало само по старозогорските села поради това, че там малобройното българско население било пръснато между гъсто турско население и разни турски чапкъни и нехранимайковци превърнали в занятие миткането по българските къщи, където принуждавали беззащитните българи да

ги хранят безплатно, а на това отгоре посягали и на жените. Това обяснява масовото участие на старозагорските селяни в революционните комитети и готовността им да участвуват в Старозагорското въстание през 1875 г.

На други места, особено в градовете, за конак на турците са били определени специални ханища, като разноските за конака били плащани от общинските каси.

Но казаното дотук в налагащата се в случая заострена полемична форма не трябва да се схваща в абсолютен смисъл, т.е., в смисъл че българското население гледало на турската власт като на пратена от провидението да му осигури ред и благоденствие и че то в сърцето си непрекъснато отправяло молитви към всевишния да продължи колкото може по-дълго годините на тази власт.

Убийство ли станеше някъде, произвол ли, насилие ли, за народа виновна беше властта, която, когато се отнася до събиране на данъци, е усърдна, обаче, когато се касае за запазване на реда, предпочита да сърба кафе на сянка с познатото ориенталско безгрижие.

Биваха ли извършени тези безобразия от турчин, особено от орган на властта, тогава недоволството преминаваше в ярост: ако властта не беше турска, сигурно нямаше да бъде така; омразата против турското владичество ставаше от двойна степен.

По този начин в течение на векове се напласти омраза, свързана с името „турчин“, като в съзнанието често избуяваха чувства, несъответни на истинското положение на нещата. Върху основата на тази омраза срещу турчина потисник, омразен и поради битовите и верските различия, дойдоха новите условия, за да превърнат тази омраза във въстаническа ярост и решителност.

Кои бяха тия условия?

Участници в революционните комитети и във въстанически редици идеха по следните шест главни линии^[5]:

1. Неспособността на разлагащата се турска феодална държава да осигури имота и живота на своите поданици, особено на българите. А сигурността за търговия и съобщения бе станала вече крещяща необходимост за младия български търговски капитал, за разширяващото се у нас от XVIII век насам разменно стопанство. Нашите занаяти от местни бяха станали износни и всички точки на турската империя, дори чужбина, бяха пазар за българските стоки. С

една дума, зараждащото се у нас капиталистическо общество изтъкваше негодността на старата феодална политическа организация. Тази негодност се разкри най-вече, когато след Кримската война (1856 г.) в България бяха преселени към 200 хиляди черкези^[6], които подложиха на грабеж селяни, търговци и занаятчии. По тази линия в революционното движение влязоха заможни еснафи, имотни селяни и малкото чорбаджии в Габрово и Тетевен.

2. Инеродността на държавната власт, както и феодалния ѝ характер, неща, които държаха настрана от държавното управление и от важни клонове на обществения живот мнозинството от българския народ, независимо от предимствата, които бяха запазени за господстващия турски народ във вреда на българския.

Турската власт като феодална отстраняваше от управлението не само мнозинството от българския народ, но и мнозинството от турския. За българския народ това положение беше долу-горе търпимо, докато под турския феодализъм стоеше неговата местна ограниченост. Тя стана обаче нетърпима за голяма част от народа ни с поява на паричното стопанство, на отделния собственик: селянин, занаятчия, търговец, с поява на индивидуализма с неговите желания за лична проява и зачитане, т.е. с появата на Възраждането, на капитализма у нас.

Психологически турската власт засягаше индивидуализма на будната част от народа ни, особено на интелигенцията, първо, с недемократичността си, т.е. с това, че не питаше всички граждани какво мислят по управлението на държавата, а им пращаше за управници нечути и невидени турски дегенерати и на това отгоре задължаваше българите да правят теманета на тези некадърници. На второ място, българите по начало нямаха достъп до най-важните ведомства. Турската власт по изключение правеше някои българи (Гаврил Кръстевич, княз Богориди, Стефанаки бей) свои чиновници, но само когато бе уверена, че те ще ѝ служат не по-зле и от самите турци. На трето място, отживялата феодална държавна форма изобщо бе пречка за капиталистичното ни и културно развитие, а мнозинството от българската интелигенция, добила образование в чужбина, запалена от вида на живота в напредналите капиталистически страни, гореше от желание да прояви силите си в ново обществено и културно строителство. Прочее турската власт, като отне на тази интелигенция

всяка възможност да прояви всичките амбиции на събуждения си и жаден за лични прояви индивидуализъм, на който в чужбина бяха създадени така примамливи образци, я направи свой смъртен враг.

3. Грабителството на някои български чорбаджии от стария тип, като троянските, еленските, които, опрени на подкупни турски администратори, грабежа невежото българско население по-жестоко и от най-лошите рязани читащи.^[7]

4. Пролетарската линия. Още преди Освобождението в Карлово, Калофер, Габрово, Стара Загора манифактурното производство в гайтанджийството, железарството и бакърджийството (производства, които искаха голям капитал) беше създадо наемен пролетариат с надница три гроша, плащана за работен ден от тъмно до тъмно. Към групата наемници трябва да причислим обезпокоително растящия кръг от майстори занаятчии (особено абаджии), които поради ограничението на пазара за занаятчийски произведения не можаха да станат „башкалии“ (самостоятни) и да тръгнат да продават на свободния пазар готова стока, а бяха принудени да работят у дома си за търговците на парче, допълвайки мизерните си приходи със земеделски труд.

Социалните черти във възгледите, проповедите и песните на много революционни деятели изразяваха интересите на тази група участници в освободителните борби, която търсеше в тях освен национална още и социална правда.

5. Линията на селската безимотна беднота, която гледаше на своите гладни балкански зъбери турските чифлици или работеше в тях като ратаи и изполичари^[8].

6. Най-сетне имаше и една (най-малобройната) група, която сложи глава в торба не защото беше непосредно материално засегната, а защото поради господстващата тогава патриархална нравственост не можеше да търпи и да „гледа турчин, че бесней над бащино огнище“.

Докато последните пет линии засягаха отделни части от населението, първата засегна мнозинството от народа било пряко, било по пътя на нравствения протест, на патриархалното негодувание. Всъщност тя завъртя останалите в бурята на въстанието. Във всяко въстанало място поставях ясно разбрано въпроса: „Без черкезките

обири щяхте ли да въстанете?“ Отговорът навсякъде бе един: „Никога“.

Така че на черкезките обири бе писано да направят повече невъзможна турската феодална власт като политическа организация на новото капиталистическо общество, което никнеше върху развалините на затвореното натурално стопанство^[9]. Така че освободителните борби бяха борби за премахване на феодализма у нас, за премахване на националното робство.

Стопанската основа на турския феодализъм, както и на всеки феодализъм, бе затвореното натурално стопанство. При това той има историческото щастие да не бъде изложен на нахлувания от преселващи се народи, тъй като турците бяха последната преселническа вълна от Азия в Европа. Затвореното натурално стопанство създаваше условия за дълги периоди на вътрешен мир, а победоносните турски войски векове наред осигуряваха външния.

Турската феодална експлоатация (данъци и повинности) в никой случай не е превишавала тази във Второто българско царство. Нещо повече — привилегированите раи получаваха положение по-благоприятно от това, което имаха при българската власт. Вън от това турското завоевание освободи българското население от българска феодална кристализация^[10], военна повинност, непрекъснати вътрешни размирици, както и от военните ангарии: хранене на войски, превоз, строеж на крепости и пр. И ние смело можем да кажем с думите на проф. П. Ников: „След първите два завоевателни века на примерно турско управление на мир, ред и сигурност, правда и благосъстояние, които българският народ почувствувал като благодат въпреки чуждия ярем, от края на XVI век турската държава почнала да се разлага и запада вътрешно и външно.“ („Възраждане на българския народ“ с. 19).

Тази феодална идилия обаче се пръсна при първите военни неуспехи на турците. Кърджалийството най-напред показва негодността на турската феодална власт да поддържа вътрешния мир и ред. И само поради това, че тази власт в сътрудничество с българското население героично се бори против кърджалиите, това народно бедствие не беше вписано като пасив в тефтера на турското управление.

Но това, което кърджалиите не можаха да направят, направиха си го самите турци, като след Кримската война преселиха от Русия в

България^[11] към 200 000 черкези. От една статистика на населението в Дунавския вилает, правена преди въстанието, се вижда, че тези черкези били разселени (1863–1864 г.) из цяла България, за да засилят турския елемент в стратегически места.^[12]

При пристигането им българското население било заставено с ангария да им изкорени гора за ниви и да им направи къщи. Обаче тези диви номади и пастири не били свикнали да превиват гръбнак зад ралото. Те счели за по-лесно и удобно препитанието от грабеж. Започнала ерата на черкезките обири. Засновали по беззащитните български поля на своите номадски коне тънките, опечени от слънцето фигури на черкезките разбойници. Пропищяло дете в майка.

Неспособността на турската власт да се справи с черкезите вдъхнала смелост на хайдуците от другите народности — турци, българи, цигани. Всеки харамия навивал червен месал на главата си, обувал колчаклии потури, опасвал сабя, нарамвал шишане и тръгвал да граби за сметка на черкезката племенна чест. Такъв разбойник бил например калоферският Добри воевода — когото някои по недоразумение смятат за човек на освободителното движение. Село Мусина, Търновско, хранело един турчин да го пази. Този турчин най-добросъвестно изпълнявал договора си, но нищо не го обвързвало да не краде по съседните села. В с. Енина. Казанлъшко, имало цяла махала „хайдуци“, които пролет нарамвали мотики, коси, вили и тръгвали към равна Добруджа или към Румъния на работа, за да ги скрият още в съседното село и заменят с пушки и саби.^[13]

Нещо повече — разбойническата армия числеше в редовете си дори български свещеници:

Друг един негов събрат (събрат на свещеника в с. Х., Беленско, в което З. Стоянов бил учител), който проповядваше словото божие в близките села, стоеше много по-горе върху стълбата на народното затъпяване и нравствено деморализиране. Цялата околност го знаеше, че неговата десница беше потопена в кръвта на четири-пет жертви, които той бе убил с грабителска цел по разни пътища. Знаеха го още, че деня ходеше с килимивка, с дълга подрасница, а нощно време с гъжва на главата и с

колчаклии потури съпровождаше другаря си Ферада — прочут главорез покрай Дунава, с когото обираха пътниците.

(Записки, с. 139).

Какъв режим на сигурност и психология установиха тези разбойници — „бич за земеделците и ужас за търговските кервани“ по израза на Иречека?

В селата — четем в една дописка до в. „Македония“, — откакто са дошли черкезите, селянинът не знае кое е негово, кое — черкезко.

Вкусът на черкезите към предмета на кражбите им не познавал никаква взискателност. Принципът бил — „каквото падне“: закачена дреха на някое дърво, козинява торба, добитък, черга и всичко останало, което отговаряло само на едно-единствено условие — да може да се носи на кон или да тича след него. Особено любим предмет били белите български навуца, каквито черкезките дами не знаели да тъкат. Българин, обут е бели навуца, виждал ли, че срещу него препуска черкезин, още отдалеч почвал да ги сваля, иначе черкезинът му теглел куршума и го събувал.

Жените не смеели вече да излязат сами на нива, нито да се връщат късно. Ако не им направели друго, най-малко им вземали торбите с хляба. За да пазят добитъка си, селяните го прибирали от къра по домовете си. Но понеже черкезите последвали добитъка и почнали нощно време да го измъкват из оборите, селяните изобретили нарочни приспособления. Добитъка затваряли в мазето — в долния кат на къщата. В пода на горния кат, зад вратата на долния, пробивали дупка и оттам спускали дебело дърво да затиска вратата и само така успявали да спасят добитъка.

Черкезин срещнал ли невъоръжен, сам човек да води добиче, без всякакви думи вземал добичето и препускал през полето. Ако човекът не водел добиче, вземал му торбата или навуцата, или пък горната

дреха, но във всеки случай не го пускал да си отиде, както е тръгнал. Това принуждавало селяните да пътуват винаги на групи.

Най-страшно било минаването по пътища, които навлизали в гористи дерета. В тези дерета винаги имало разбойнически засади. Поради това, който приближавал такова дере, чакал, докато се съберат повече души, и тогава всички групово минавали.

Вие можете да си представите в какво душевно състояние са се намирали селяните от селата, изложени на ежедневни обири, с какви чувства са лягали, с какви са ставали, с какви мисли са отивали в полето на работа, в града на пазар, с какво спокойствие са пращали жените въвн от къщи. И тъкмо този ужас, тази ежечасна тревога изпъна нервите на тези кротки и незлобливи хора, докара ги до границата между живота и смъртта, където те пред ужаса на живота предпочетоха рисковете на смъртта в борбата.

Бяла черква, Мусина, Михалци — селата, които дадоха четата на Бачо Киро — въстанаха само поради тази причина и поради нищо друго — никаква беднота, никакви данъци, никаква липса на земя, никакви борчове.

— До черкезите — казваха ми всички — никой не е помислял за въстание. Но откак дойдоха те, не можеше вече да се живее, не можеше да се търпи. Животът стана непоносим.

И наистина, Самоводене например, в което имаше революционен комитет, не въстана, понеже не бе подложено на обири. Хотница също не въстана, макар че това село беше без земя, препитаваше се от правене на метли и друга ръчна работа и гладуваше върху голите камъни на един неплоден баир.

Точното изследване на всяко село потвърждава истината: има ли черкезки обири, има масов, деен революционен комитет; няма ли тези условия, ако има комитет, хората му гледат на свободата като на една възможност за по-добър живот, не като на нужда, която да отстрани опрения до кокала нож. Такъв бе случаят със Самоводене например.

Населението не на всички градове бе изложено на черкезки обири, както и не всички части от това население. Поради това масова революционна дейност имаше само в градове, изложени на обири, като в революционната дейност участваха повече съсловия, засегнати от тези обири.

В Дряново и Търново например комитетите се състояха само от по няколко души млади разпалени на нравствена почва хора, които не смееха да се обаждат пред обществото, защото бащите им публично, за общ позор, щяха да им издърпат ушите, задето са зарязали златната, сигурна и благословена търговия и са тръгнали по ума на „нехранимайковците“.

В Панагюрище, Копривщица, Клисурса, Карлово, Тетевен, Стара Загора, Сливен, Ямбол, Севлиево, Ловеч комитетите бяха масови.

В големите градове Русе, Пловдив и София имаше най-малко любители на въстаническа дейност, макар че там от най-отдавнашно време живееше будно българско население.

Защо бе това така? Да почнем с участието в революционните борби на малкото чорбаджии търговци, които влязоха в тях само по тази линия.

В Тетевен, в този прекрасен град, начело на комитета бяха най-богатите търговци и лихвари: дядо Станьо Врабевски (милионер, свършил Роберт колеж в Цариград, владеец няколко езика), Петко Милев Страшния, братя Станеви. Те устройоха арабаконашкия обир на пощата, те отидоха след разкриването му в Диарбекир. Кой направи тези заможни хора бунтовници и другари на авантюриста Димитър Общи? Идеята за свобода? — Но тази идея по би приличала на търновските чорбаджии, които цял ден гледаха пред себе си останките от старото българско величие, от старата българска свобода. Просветеността им ли? — Но нима расовите котленски чорбаджии бяха по-малко просветени от тях? Нуждата да управляват града ли? — Но те го управляваха и без друго, макар и той собствено да не се нуждаеше от някакво особено управление. Пропадането на търговията им ли? — Нищо подобно: те бяха спечелили богатства, стигащи и за внуците им.

Вярно е, че по-добре да нямаш над главата си власт, и то разложена и безсилна турска власт, упражнявана от изродени, неграмотни и често пъти смахнати турски професионални административни безделници, самото присъствие на които в България бе просто обидно, още повече — да бъдеш принуден да им отдаваш почит като на по-горестоящи. Но на всичко това можеше да се намери цаката, можеше да се намери начин за приспособление, можеше да се

прегълтне. То не бе в състояние да накара тези хора да сложат глава в торба. Имаше нещо друго, нещо по-силно.

Около Тетевен имаше помашки села. Който е ходил в Тетевен, знае, че някога тоя град се е сношавал с Троян, Ю. България и Етрополе по балкански пътеки. А пътят към Дунавската равнина и сега минава през тясната долина на Вита. С една дума, на всеки път и пътека, които излизали и влизали в Тетевен, можело да се сложи разбойническа засада. И нашите помаци не закъснели да се възползват от тези обстоятелства.

На Петко Милев баща му е убит от разбойници. Бащата на братя Станеви също. Над главите на тези тежки търговци по няколко пъти свирели хайдушки куршуми и само крилатите нозе на аждраханите им ги спасявали от сигурна смърт. Дядо Станьо бил длъжен да се грижи за повече от двадесет вдовици на кираджии, убити при пренасяне на стока.

Не могло да се диша вече при тази атмосфера на непосредна и ежечасна угроза за човека да бъде убит и ограбен.

В габровския комитет от чорбаджиите участваха само някои производители на гайтан като обесения в Търново след въстанието Христо Топузанов. Върли противници на всяка борба против султана бяха обаче производителите на железарски стоки от рода на дядо Иван Видинлията. Защо? За железарските стоки имаше добър пазар. При това търговците на тази стока я продаваха само на едро, като я откарваха на големи кервани, т.е. безопасно, било в Румъния, било в Цариград. Нямаше защо тези доволни от живота и съдбата си хора да нарушават кефа си и да смущават тъй необходимия за тяхната търговия мир в широката турска империя.

Не бе така с производителите на гайтан. Освен на едро те продаваха чрез кърджии (пътуващи с коне продавачи на дребно) и гайтан на дребно. Габровските кърджии, за да получат големи печалби, ходеха да продават гайтан на турците чак до устието на Дунава. Но откакто почнаха черкезките обири, тази златна търговия стана невъзможна. Ако разбойниците не убиеха и ограбеха кърджията на отиване, това сигурно ставаше на връщане. Ако се отървеше жив той, отиваше зян конят му, а често пъти и кесията му. Но от това страдеше не само дребният кърджия. Той купуваше обикновено на вересия, и то на висока цена. Убиеха ли го, изгаряше вересията на търговеца. Вън от

това друг вече не смееше да замести убития, поради което тази търговия умираше.

Котленските чорбаджии не биваха ограбвани, защото минаваха винаги групово и добре въоръжени Чалъкавакския проход, когато отиваха в Добруджа. При това те поддържаха в прохода своя собствена полиция — Цоньо воевода, който обираше само минаващите турци.

Панагюрците бяха ограбвани в „Окопан“, когато отиваха в Пловдив. Досега там се употребява поговорката: „Обраха ме като в «Окопан»“. Копривщенските търговци бяха ограбвани при Балвандервент, и то не на отиване, когато всички отиваха групово, а на връщане, когато някой изостанеше поради недовършена работа, недосъбрана вересия и пътуваше сам. Карловските, казанлъшките търговци бяха обирани в „Лещака“, а карнобатските при отиване на пазар в Бургас.

Това бе прочее причината, която хвърли във въстанието пътуващите търговци и занаятчии. Търговията „на място“ в големите градове София, Пловдив, Русе, Търново, както и в редица други градове, където беше осигурена от обири, не се нуждаеше от свобода, добита по революционен път, и затова носителите на тази търговия, искайки да запазят широките пазари на турската империя, стигаха най-много до идеята за дуализъм с Турция, изложена в прословутия мемоар^[14] до султана, в който политически деятели, представители на казаните търговски среди, искаха от султана самостоятелно конституционно-парламентарно управление на българските области, като султанът се венчава за български цар в една от старите ни столици, т.е. искаха персонална уния, в каквато преди Европейската война се намираха Австрия и Унгария.

Ужасът и протестът от тези обири и безчинства надвисна като тъмен облак над нещастната ни родина и даде сила и тласък и на останалите линии на недоволство от турската власт, които сами, без тази причина, мъчно биха довели до въстание, и то при толкова малко изгледи за успех. Само тази причина бе в състояние да докара „причерняване пред очите“ на приспособяващите се към всички условия дребни собственици — занаятчии и еснафи, — да не говорим за търговците, и да ги хвърли в една такава отчаяна акция, каквато беше Априлското въстание.

Но ако черкезките обири, разкривайки по най-непоносим начин историческата негодност и неудържимост на турския феодализъм, бяха главната непосредна причина за Априлското въстание, те не бяха единствената. И останалите причини, също проява на този разлагащ се под напора на новите обществени сили феодализъм, допринесоха, всяка според силата и значението си, за количественото нарастване на народното недоволство и прерастването му в ново качество: въстаническа нетърпимост и решителност. Поради това и тези причини трябва да намерят съответна оценка. Но понеже сега върху тях вече доста е писано, тук ще ги разгледаме бегло.

Интелигентският индивидуализъм^[15] бе засегнат както от феодалния характер на турската власт, така и от нейната инородност. Но тогавашната ни интелигенция не бе еднородна. Тя бе разслоена на толкова кръга, на колкото обществени групи бе разслоен и самият народ, от който тя излизаше. Поради това тежестите на турската власт не действуваха по равен начин върху различните кръгове на тази интелигенция.

Най-напред имаше български интелигенти на вярна служба на турската власт. Мнозинството обаче бе за борбата за освобождение. Но схващанията за начина на освобождението в тази група не бяха еднакви: една част, заета със собствените си работи, не вземаше пряко и дейно участие в освободителните борби, а само им съчувствуваше. Друга група бе за дуализъм с Турция и най-сетне трета част бе за пълна независимост, извоювана чрез въоръжено въстание.

Но и съставът на революционната интелигенция не бе единен, обществено еднороден. В редиците на тази интелигенция влизаха както синове на търговци (Раковски, Г. Дражев от Ямбол, Г. Апостолов от Стара Загора, Цанко Дюстабанов и др.), така и синове на занаятчии, селяни и други дребни съществування (Ботев, Левски. Зах. Стоянов, Найденов. Стоянов, повечето от учителите и др.) Поради различния си класов произход и отхрана не всички революционери по еднакъв начин гледаха на въстанието и на бъдещата свобода.

За Раковски и Бенковски въстанието бе средство, чрез което щяха да получат от освобождения български народ короната на старите български царе. За Г. Апостолов свободата означаваше смяна на турските паши с български началници. И той още преди въстанието правеше пред своя братовчед — сетнешния генерал Велчев —

репетиции как ще си разменят местата със старозагорския Емин паша. Живият още Ст. Станимиров ще ви каже, че по-голяма част от времето на заседанията си учителите от габровския комитет прекарвали в мечти и кроежи кой какъв пост ще заеме в свободна България.

И тази линия сред нашата интелигенция, линия на незадоволения индивидуализъм, игра немалка роля като неин двигател.

Но ако за част от революционната ни интелигенция революционното дело бе пиедестал за историческо безсмъртие и път към лична власт и кариера, за мнозинството от народната интелигенция начело с Левски то бе саможертва в беззаветна служба на нещастния български народ от низините: ограничаван от турската власт, обиран от черкези и чорбаджии, убиван от разбойници. По силата на старата патриархална нравственост, на човещина, на състрадание към ближния, на отзивчивост към участта му^[16], теглото на мнозинството от българския народ не можеше да не създаде народническо умонастроение сред неговата интелигенция. За тази интелигенция свободата бе въздух за дишане. Тъкмо тя лягаше и ставаше с девиза на Левски: „Ако спечеля, печеля за цял народ, ако загубя, губя само себе си.“ Тази интелигенция пееше от сърце и вливаше душата си в песента:

*Не щеме ний богатство,
не щеме ний пари,
а искаме свобода,
човешки правдини.*

Тази интелигенция се кланяше на бога от Ботевата „Молитва“.

Грабежът на чорбаджиите от стария тип, които разполагаха безназорно с общинските и черковните пари, а във от това грабежа вулгарно невежото и уплашено население, на много места бе премахнат след дълги борби между чорбаджии и еснафи. Но тук-там все още имаше такива хайдуци, за да наливат масло в огъня на народното негодувание.

Пролетарската линия, трябва дебело да подчертаем, даваше професионалните революционери, хъшовете или революционните „нехранимайковци“, с каквито имена самодоволните заможни еснафи

и чорбаджии се стремяха да унизят онези, които не искаха да превият врат за три гроша.

И наистина какво друго освен борба против всяко потисничество оставаше на тези хора (особено на синовете им), получаващи 3 гроша надница, с която едва се прехранваха, камо ли да отделят, за да си направят къща — най-голямата мечта на стария, па и на днешния българин? Какво друго оставаше на тези хора, натъпкани по 5–6 души под наем в една от стаите на т.нар. „чифлици“ (казарми от стаи за наемане)?

Мнозинството от четата на Цанко Дюстабанов бяха железарски, обуцарски и гайтанджийски работници. „Хайдушкият Сливен“, по израза на З. Стоянов, не беше нищо друго освен синовете на пролетаризираните сливенски еснафи, синовете на кръчмарите и кираджиите, които от „Казакаля“ на Садък паша (Чайковски) се прехвърляха в четите на Панайот Хитов и Х. Димитра. Чираците и калфите на цариградските занаятчии бяха пилище, което непрекъснато попълваше опразнените хъшовски редици на Румъния. В чорбаджийска Копривщица имаше над 500 души майстори наемници, въвн от другата беднота: кираджии, дървари и овчари. Да не говорим за Карлово и Калофер, родните места на славните революционери Ботев и Левски.

Трябва да се признае, че по линията на селската беднота в революционното движение, както и в редиците на Априлското въстание, не влязоха много хора. Нищетата невинаги се отразява в съзнанието като бунтовничество. Понякога, при определени условия, тя толкова смазва жертвите си, че те не мислят за бунт. Хотница, Търновско, село без земя преди Освобождението, а сега благодарение на него най-богатото със земя село в Търновско, не е имало деен революционен комитет, нито е участвувало с хора в четата на Бачо Киро. В някои карловски села, където българите работеха по турските имоти не на изполица, ами за една трета от реколтата, и дето турците ги третираха почти като безропотни роби, не е имало никаква проява на желание за борба.

Най-сетне Априлското въстание стана във време, когато патриархалната нравственост, остатък от човешкия морал на братство, равенство и свобода от старото ни родово общество, беше силно запазена и в значителна степен обуславяше поведението на хората,

особено на младежта. Само с това можем да си обясним, че в четата на Цанко Дюстабанов взеха участие и четирима (всичките) ханджии в Габрово. Само с това можем да си обясним, че мнозинството членове на старозагорския комитет бяха момчета дюкянджийчета (бакалчета), които никой турчин не бе обидил или нападнал, на които търговийката долу-горе вървеше, или както казва З. Стоянов: „Без никакво почти изключение, всички поменати младежи имаха горе-долу своето състояние и никак не бяха принудени от глад да тръгнат по гората, както искат да кажат някои богати гюбрета. Единствената тяхна цел беше: пламенната идея да отхвърлят турското иго“ („Записки“, 163).

При тези младежи обаче всеки ден идеха мющерии от селата и всеки ден в техните дюкяни преди и след премерване на солта, зехтина, желязото се съобщаваха зулумите, станали в цялата околност. Всеки ден тяхното сърце се свиваше от болка при потресните разкази за мъките на невинните и беззащитни селяни. При това положение не можеше един ден в душите на тези младежи, сами народни синове, да не узрее решението:

— Докога?

И обществената необходимост за премахване на турския феодализъм, изразена в разгледаните тежести от турската власт, трябваше да намери своя майстор-водач, който да организира недоволните, да ги накара да забравят кепенците на дюкяните, яслите на оборите, жени и деца, мир и спокойствие на домашното огнище и да ги вдъхнови да дигнат кървав байрак. И тя го намери — това бе гениалният стратег на въстанието Гаврил Хлътев, комуто дължим свободата си и който, понеже не бе признат в родното си място, се принуди да работи под името Георги Бенковски. С неговата дейност при провеждане на въстанието и с неговата личност ще се занимаем в следващите две статии.

[1] Гениалният и ненадминат майстор на българското перо Захари Стоянов, чиито „Записки“ за всеки, който се занимава с масова психология, представят българска „Илиада“, по повод въстаническите колебания на панагюрските еснафи бележи:

„Далеч от мен е да обвинявам бай Ивана в нерешителност. (Бай Иван е онзи панагюрски еснафлия, в чиято къща бил отседнал Бенковски със своя щаб преди обявяване на въстанието и който преди

пукването на пушките непрекъснато се препоръчвал пред воеводата, че «едното му око все в шумата гледа», а когато гърлата на апостолите и на шишанетата им възвестили въстанието, се въртял като ударен и с пресъхнал език едва бърбрал «Къщата ми!... Къщата ми запалихте! Смилете се поне за децата ми.» Както той, така и панагюрските граждани, които искаха да почакаме още малко — хора еснафлии с тежки семейства и известен имот, — не им беше така лесно да презрат всичко това и да грабнат пушката заедно с отчаяните и компрометирани апостоли, за които отдавна нямаше прибежище в България. Не е така лесно за един довчерашен мирен гражданин да стане от един път бунтовник.“ — „Записки...“, издание на Казанлъшка долина, 1940 г., с.397.

Поради това и първата жертва на въстанието беше оплакана така: — Мъжо! Мил мъжо! Стопанино! Дали воловце си нямаше, или сюрня овце? За какво беше петимен на къщата си, та отиде да се биеш с турци и черкези? Пусто останало и българското царство... Цит. Издание, с.447. ↑

[2] Във връзка с Кримската война между Русия и Турция. ↑

[3] Но преди руските войни българският народ е живял под турско владичество сравнително много по-добре, отколкото когато са захванали да се грижат за неговите съдбини различни християнски държави.

Това се доказва още по-добре, като се вземе пред вид, че на българите се е позволявало да носят оръжие открито наедно с турците, че във време на кърджалийските времена те са били свободни да се бранят от нападателите с оръжие в ръка, убивали са ги, събирали са чети, мнозина са били предводители на тези чети, съставени от българи и турци, нещо, което у последните се считало за престъпление в по-новите времена, пише Захари Стоянов в „Записките“ си, с.228. ↑

[4] „Турското правителство — пише в «Записките» си Захари Стоянов — винаги е държало страната на народа срещу тиранията на различни забити, аени, чорбаджии, па дори и на подвластни князе. Много паши и каймаками са били изгонвани и сваляни от своите постове следствие на най-малкото оплакване от страна на населението, без разлика на вяра и народност. Достатъчно е било един махзар, и забитинът отивал да се не види. Чумата на търновските кадии са били няколко бевровски мюзюхири, които са си играели с тях, както си

искат. В Сопот, Калофер и Панагюрище мюхдюрите не са смеели да доведат и своя любим харем от страх, да не разсърдят населението. Когато някой от подвластните, сръбският напр. или румънският княз, са поискали да покажат зъб на народа, ние виждаме, че Турция заема страната на слабите. И така турските халифи с белите чалми са се съобразявали много по-добре с евангелието, отколкото християнските господари, на които скиптърът и короната са били покрити с кръстове и с изречения от същото това евангелие.“ — с.259 ↑

[5] В отделни случаи тези линии не само че не се изключваха, но се преплитаха в най-тясна връзка. ↑

[6] *Черкези* — название на севернокавказка етническа група (самоназвание *адиги*). През XIX в. обаче този етноним е употребяван като събирателно название за повечето представители на севернокавказките народи с мюсюлманско вероизповедание (не само адиги, но и абхазци, кабардинци, балкарци, чеченци, ингуши, дагестанци и др.). Съответно етническият състав на преселниците от Кавказ в българските земи през втората половина на XIX в., известни като *черкези*, също далеч не е етнически еднороден. — Бел. NomaD. ↑

[7] Както е известно, старото, чорбаджийското грабителство бе ликвидирано на много места още доста време преди въстанието... ↑

[8] Една от задачите, които нашето освобождение разреши, беше оземляването на безимотното българско балканско население със земята на изселилите се от България турци — нещо, което по силата на нещата стана почти без пари. ↑

[9] Няма съмнение, че основна причина за Априлското въстание бе историческата необходимост от премахване на турския феодализъм у нас. Тази необходимост се изрази главно чрез черкезките обири, които спрямо нея трябва да се разглеждат като случайност. Прочее черкезките обири бяха случайността, чрез която се изрази обществената необходимост на времето, и в този смисъл те бяха главната непосредна причина за Априлското въстание. ↑

[10] Турските феодали като чужди по език, вяра и бит на българите живееха настрана от тях и никога не са правили опит чрез средствата на религията, науката, просветата, литературата и всички останали начини на душевно въздействие да си създадат изключителен съсловен авторитет, който да легне в основата на едно духовно покорство у народа пред богоизбраните му управници, както сигурно

би станало, ако старото българско болярство се бе запазило като управляваща класа в течение на векове. ↑

[11] Д-р К. Иречек, „История на българите“, с. 420. ↑

[12] Публикувана в „Материали для изучешя Болгарии“. Букарестъ, 1877 г., ч. III. ↑

[13] Ето по какъв начин се прибираха в Калофер и влизаха в обществото хора от стила на Добри воевода: „А имаше и такива: скитаха неизвестно де цяло лято и към зимата се присламчваха късно някоя вечер в Калофер да се операт и избръснат, та да заприличат на честни хора. Щом някой от тези дръзки, неканени и неблагонадеждни за турците гости се мернеше из улиците и това отиваше до ушите на агата, ще се почне таен полицейски надзор: в коя кръчма най-вече ходи гостът, вечер късно ли се връща, с кого се събира, какво и как говори, какви пари харчи, как изгледва заптиите и пр., и пр. Ако от всичко това нищо не излезе, агата ще повика госта в конака, ще го изгледа от глава до пети с неговите дрехи, обуца, физиономия, очи, мустаки, ръце, ще го разпита престорено любезно за тескере, де е бил досега и какво е вършил, има ли жена, деца и ще му напомни, че е срамота, задето досега такъв разълия човек не си е платил царския данък, ами се пренася от страница на страница в казамалския тефтер и е доста нарасъл; сетне ще му изсипе, без някой да му ги иска, куп бащински съвети. Най-сетне всичко се свършва с това, че гостът или баща му, или пък роднините му изпращат на агата ока кафе, две-три оки шекер и след един-два деня оглашеният гост се разхожда вече свободно из улиците с нов ален фес, като турско ефенди из пловдивския конак, и сега всеки говори с него. Ни лук ял, ни на лек мирисал.“ — Н. Начев „Спомени“ в Сборник на Калоферската дружба, кн.1, с.195. ↑

[14] Д. Т. Страшимиров. „История на Априлското въстание“, 1907 г., т.І. с.23. ↑

[15] Този индивидуализъм като духовно явление не бе проява на някаква вънобществена (метафизична) същина на човека. Той бе продукт на определени стопанско-обществени условия: поява на частния собственик в занаята, търговията и земеделието и поява на занятията на личен труд: управление, духовен труд и пр. Но веднъж породен като обществен производ, индивидуализмът има вече известна относителна самостоятелност. ↑

[16] Подробности виж в книгата ми „Бит и душевност на нашия народ“, 1940 г., ч.І, глава XXXIII. ↑

II

Робството на разлагащия се турски феодализъм, особно след черкезките обири, стана непоносимо и нетърпимо. За будната и тежко засегнатата част от народа ни пътят за премахване на това робство бе един: въоръжено народно въстание.

И ако Левски бе организационният гений на борбата за свобода, а Ботев поетическият ѝ гений, то Априлското въстание намери своя майстор в лицето на Георги Бенковски, роден революционер и стратег, гений, който ако се беше родил не в малката България, а другаде и в съответно време, сигурно щеше да бъде една от ярките звезди на световната история.

България бе разделена на четири въстанически окръга, наредени по степен на важността им така: Търново, Сливен, Враца и Панагюрище. И ако Априлското въстание се изчерпа главно със станалото в четвъртия революционен окръг, това показва, че там не само бяха се стекли най-благоприятните външни обстоятелства (гъсто и съсредоточено българско население, естествено укрепена планинска местност, будно планинско население), но и че там бе попаднал човекът, чиято лична дейност бе от решително значение за изхода на предприетото дело и който като много велики хора бе поставен на това отговорно място с недоверие и подозрителност, почти насила.

В мирно и обикновено време може би ти и аз, читателю, по незавидни еснафски съображения щяхме да пазим в частните си сношения достатъчно разстояние от хора като Бенковски. Ние сигурно не бихме търпели проявите на чепатия му нрав, който не познаваше особно много ограничения и немареше за повеленията на нашия дребнобуржоазен морал. Ние едва ли бихме понасяли маниите му за величие, своеобразния му политически егоизъм, който стигна до мечти за царствование, склонността му да диктаторствува. И до ден-днешен много ограничени душици, перспективата на чийто поглед едва надхвърля върха на техния нос, не искат да признаят историческите заслуги на Бенковски, по-право, мъчат се да ги премълчат поради тези му качества. Това са хора, които не могат да разберат, че човек е не

това, което е в частния си живот, а това, което е в обществения; и че има случаи, когато човек става велик исторически творец благодарение колкото на добродетелите си, толкова и на пороците си и че в такива случаи историческата стойност на тези „пороци“ не може да се замени с никаква дребнобуржоазна разумност, почтеност и благоприличие, защото по силата на обществената диалектика тези пороци стават добродетели, а досегашните добродетели — пороци. Но по този предмет ще имаме случай да поговорим, когато се спрем само върху личността на Бенковски. За да оценим правилно въстаническите похвати на Бенковски^[1] и на другарите му, трябва да осветлим предварително два въпроса: първо — какви бяха близките цели на Априлското въстание и, второ — при какви условия трябваше да се проведе това въстание.

[1] Независимо от това, дали те бяха лично негово изобретение, или наставление на Гюргевския централен революционен комитет. ↑

III

Ако крайната цел на въстанието бе ясна и определена, същото не може да се каже за неговите близки цели, чрез постигането на които трябваше да се дойде до мечтаната свобода: народна, политическа, а за някои среди и социална. Най-малко апостолите можеха да се мамят върху това, че гражданската война, преди да бъде гражданска, е война и че тя следователно поставя основните въпроси на всяка война: въоръжение, снабдяване, организация, дисциплина, бойна опитност и пр., особено като се има предвид, че в случая не можеше да се разчита на разложение в лагера на противника. От това гледище въстанието предварително бе осъдено на неуспех. Не само апостолите, но и много въстанически дейци знаеха, че стрелбата на българските шишанета (или „кавали“, както подигравателно ги наричаше З. Стоянов) е плюене на куршуми в сравнение със стрелбата на турските шнайдери, шаспа и винчестери и че е смешно да се мисли, че черешовите топчета ще накарат да замлъкнат Круповите топове на султановата артилерия. Друг би бил въпросът, ако това въстание трябваше да посрещне нахлулите в България сръбски или руски полкове.

Но въпреки това съотношение на силите, което не бе нужно да се предвижда, защото предварително се знаеше, въстанието се проведе, макар че, както признава и сам З. Стоянов, ако то се разгледа „със строго критическо око, ще се намери повече театрално, непрактично и необмислено сериозно“.

И все пак апостолите трябва да са имали предвид една по-близка и непосредна цел. Тази цел не можеше да бъде друга освен изнасянето на един въоръжен протест, който да прогърми навред за непоносимото робство на българския народ, за изчерпаното му търпение и готовността му за борба. Нещо повече — при потушаване на въстанието България ще се покрие с пепелища и трупове. Ужасът от това, разнесен от печата на цяла Европа, ще направи българската свобода международен въпрос или както е прието да се казва, „ще трогне международната съвест“. И последвалите събития наистина оправдаха безумно смелата стратегия на апостолите, която мислещите

еснафи у нас, нямащи усет за историческа перспектива, наричат авантюризм!^[1]

Планът на IV окръг, изработен от избраната на Оборище комисия и изложен в протокола ѝ от 17 април 1876 г., в главните си линии се съгласува с общия план: изтегляне на българското население от полските села в планините, опожаряване на селата му, завардване на планинските проходи и земене положение на отбрана.

По-нататък?... По-нататък — върховни усилия да се задържи това положение, колкото може по-дълго, та да има време да се разгласи по целия свят, за да се възбуди световното обществено мнение и да се поставят в действие онези международни сили, които имат интерес от нашето освобождение. Но досежно това, какво точно ще стане и как ще стане, надали и самите апостоли са имали представа, която всъщност не е била и нужна.

Що се отнася до значението на предварително известния и дори желан зловец край на въстанието, както и коя главна външна сила се е имала предвид за евентуална намеса, от особно значение са историческите думи на Бенковски, които той изрекъл, надвесен от склоновете на Лисец над обвитото в пламъци Панагюрище:

— Моята цел е постигната вече! В сърцето на тирана аз отворих такава люта рана, която никога няма да заздравее; а на Русия — нека тя заповяда!... — З. Стоянов, „Записки“, с. 509).

Провеждането на едно такова въстание без всякакви изгледи за непосреден успех, без всякакви изгледи за спасение на участващите в него, въстание на героична саможертва, показва две неща: първо — неудържимостта на създаденото от турското робство положение, фактът, който прави излишен всеки спор относно уместността на въстанието по това време и, второ — гениалността на Бенковски и решителността — негова и на другарите му.^[2]

Какви бяха условията, при които трябваше на всяка цена да се проведе Априлското въстание? На въпросите за въоръжението, паричните средства, бойната опитност и др. няма да се спирам, защото плачевното им състояние е ясно на всички. При това положение най-важно условие оставаше човешкият материал на въстанието, въстаническата маса.

Мнозинството от тези, от които можеше да се очаква дейно участие във въстанието, бяха дребни собственици: земеделци и

занаятчии, т.е. хора, които по силата на общественото си положение, поради естеството на своя бит и душевност обикновено са лош материал за въстание.

Дребният собственик е познат и всеизвестен опортюнист. Неговата малка собственост му осигурява винаги възможност за приспособяване към наличните условия. „Моят дом е моята крепост“ — казва той. Неговият плет често пъти е граница на всичките му обществени интереси. И за да се накара този отчаян опортюнист да сложи глава в торба, да презре дом и къща, дюкян и рало, жена и деца и да хване шумата, трябва една изключителна обществена сила, която да разбие бита му, да застраши всичките му връзки с неговото имущество и семейство, с неговите мечти и кроежи. Такъв удар за българския дребен собственик на времето бяха черкезките обири, които засегнаха колкото неговия живот и този на близките му, толкова и малкия му имотец, без който живот за него нямаше.^[3]

На второ място, дребният собственик като колеблива стопанска единица (поради нестабилността на стопанско-общественото му положение) е подложен във всички области на своя бит и на своята душевност на закона за колебанието, който закон в областта на политиката го движи между крайните точки на стихийната бунтовност и безропотен опортюнизъм.

Дребният собственик, бъде ли внезапно ударен в своите стопански интереси, в своя собственически оптимизъм, в основите на своя бит, веднага става отчаян и стихийен бунтар, особно когато може да се опре на силен политически съюзник.

Но поради дребнособственическата си природа той няма борческа издръжливост. Дребната собственост му осигурява път за отстъпление и насаждане. Дребният собственик бърза с победата. Не дойде ли тя скоро, почнат ли първите поражения, бъде ли бит съюзникът му, изчезнат ли изгледите за лека и бърза победа, той свива опашка и почва да очаква събитията със същата пресметливост, с която изчаква промяната в пазара на грънците или на сушените сливи. Оттук е извадено правилото, че дребният собственик винаги се нагажда към политически сияния.

Нагаждането на дребния собственик към обществения терен се улеснява от кръвната му връзка с неговия имот, който той мъчно жертвува, от дребнособственическите му илюзии и от увързаността му

към ежедневните дребни интереси: да се заорат нивите, докато има още влага, да се окосят ливадите, докато не са прецъфтели, да се прибере навреме жетвата, да не се изтърве пазарът, да се обръснат в събота мющериите, да се плати полицата на падежа, да се ореже навреме лозето, да се направи туршията, да се спаси къщата от регулационния план, да не уволнят сина му от служба и пр.

[1] Д. Страшимиров така предава плана на въстанието, изработен устно от Гюргевския централен революционен комитет: „Да се увлече населението в борба, ако е възможно, въвн от своите жилища и където се отдаде случай, последните да бъдат предадени на пламък, каквото всички въстанали да не мечтаят да се връщат в своите гнезда и да бъдат заставени по необходимост и от отчаяние да се държат по-дълго в горите“ („История на Априлското въстание“, I, с. 242). ↑

[2] Неправилно е да се упрекуват апостолите и особено Бенковски в страхливост, дори в подлост, че изложили на заколение населението, а самите те, без дори да участвуват в сраженията, изоставили отчаяните въстаници на произвола на турския ятаган и потърсили спасение в бягство, без да сметат, че са длъжни да подложат доброволно врат на турските брадви и да загинат заедно по началото на една безплодна солидарност.

Бенковски и неговият щаб обърнаха очи към Балкана само след като се убедиха, че на техните позиви за последен отпор, дори за нападение срещу турците, никой не се отзовава, дори се носи мисъл за убийството на Бенковски. Да не говорим за това, че отчаяното население в Копривщица под ръководството на местните чорбаджии излови, върза и затвори в спицериата на хеким Спаса апостолите и видните дейци Волов, Г. Икономов, Каблешков, Найденов, Стоянов и др., за да ги предаде на турците, и че само благодарение на хитрата лъжа на стария и опитен хайдутин Иван Ворчо те можаха да се спасят от този арест, за да загинат после всички до един: кой във водите на Янтра, кой в мъглата на Стара планина, кой из занданите на турските конаци.

От друга страна, мнозинството на апостолите и ръководните дейци на въстанието намериха мъченическата си смърт във въстанието, макар и да нямаха предвид, че заради теориите на

бъдещите историци е трябвало да приемат тази смърт непременно в боевете.

На трето място, най-малко неучастието на Бенковски в сраженията трябва да се смята за страхливост. Напротив, това беше най-необходимото, което той при онези условия трябваше да направи. Знае се как подействува на обсадената в Дряновския манастир чета на Бачо Киро смъртта на легендарния ѝ воевода — славния поп Харитон. Едно случайно убиване на организатора и душата на Априлското въстание, крепящо се до голяма степен на неговия авторитет, щеше да бъде начало на края му, защото то щеше да загуби главния си здрав център. И когато Бенковски поиска да се хвърли в помощ на отстъпващите при първия бой с турците петричани, щабът му го задържа, защото, както бележи З. Стоянов, „ако той паднеше, още в първото сражение, пропадеше и самото дело“.

И нашата интелигенция, из чиято среда се чуват горните упреци, съдържаща достатъчно контингент от дребните шмекерии, може само да благоговее пред подвига на тези герои мъченици, защото малцина от членовете ѝ са способни на такава саможертва. Отричането делото на Априлското въстание, което донесе свободата ни, е отричане от тази свобода и защита на турското робство. ↑

[3] Черкезките обири в случая трябва да се разглеждат като ново количество, което се прибави към останалите тежести от робството, за да се получи новото качество: въстаническата решителност. ↑

IV

На кръвната връзка на дребния собственик с вещите на неговото имущество трябва нарочно да се спрем, ако искаме да разберем не само въстаническите похвати на апостолите от Априлското въстание, но и протичането на това въстание, въстание главно на дребни собственици.

Земята на земеделеца и къщата с дюкян и капиталецът на еснафа са жизнената основа на тези наши научни приятели. Както селякът, отраснал и откърмен върху черната пръст на своите ниви, така и еснафът, започнал само с две голи ръце в своя празен дюкян, се смятат загубени във своята родна стихия: браздите и еснафския тезгях.

Но дребният собственик е дребен за това, защото в приходите му се мяркат само дребни числа. Всяка спестена пара, всеки купен предмет се отделят от залька. Дребният собственик не само присъствува на раждането на всяка вещь в своето имущество, но и голяма част от тези вещи са плод на неговия личен труд и глад. Оттук иде и кръвната връзка между дребния собственик и вещите на неговото имущество.

Старият еснаф започваше само с две голи ръце като сополиво чираче, завряно между парцалите и мешините в някое къше на занаятчийската работилница, и от нищо, с труд и пестене („работи, докато ти се опулят очите, пести, докато ти държи коремът“), събирайки капка по капка („хиляда бода за пара“), грош по грош, трупаше камъче по камъче своя капиталец, оросявайки го с творческа пот, обвивайки го с чувства на съзнателно самоограничение и лишение. Всеки нов грош в тефтера му бе приключване на една драма от усилия, тревоги, пестене, мъки и мечти. Всеки грош се откъртваше от душата му и носеше парченца от тази душа. Години отнапред пред неговия взор се мяркаха вещите, които той трябваше да купи вкъщи, за да измери постигнатия ранг и да си създаде удобства съгласно обществения си ръст. Години наред, преди тези вещи да влязат в къщата му, те бяха неотлъчно в душата му и се срастваха с нея. Загубата и на най-малката вещь бе цяла стопанска и нравствена

катастрофа.^[1] Още по-почетно място в душата на селяка заемат образите на неговите волове, крави и телета, овци, овни, шилета и агнета, които той често цени повече от жена и деца. Те се раждат в ръцете му, раснат пред очите му, вземат кърма и сол от шепата му, той ги гали, радва се на техните игриви скокове, те са му другари и приятели. Той има човешки нравствено отношение към тях.^[2]

Когато гори къщата на един еснаф, наблюдавайте какво най-напред ще почне да спасява. Той почва да изнася първата вещ, която види, безразлично дали това е някое вехто корито, някой празен сандък, или чувал със скъпа стока. Той е свързан така тясно с всяка вещ от имота си, че не може да се откъсне от тази връзка и да направи преценка кое обективно е най-ценното, та да го спаси най-напред. Той не е в състояние да прескочи изпречилата се пред очите му вещ независимо от нейната стойност.

На тази кръвна връзка между дребния собственик и вещите на неговото имущество се дължат масовите случаи, когато при пожар родители в усилията си да спасят добитъка и вещите забравят малките си деца в огъня.

Капитан Дренски ми разправи за удивителни сцени, станали при пренасянето тази есен на нашите изселници от Северна Добруджа. Оставете настрана пренасянето на ръждясали и негодни обръчи, счупени дъги, изгнили дъски и всевъзможни други боклуци, незаслужаващи навеждането да се вземат, камо ли пренасянето им по железница и с камиони, но могло да се види как трима души едва мъкнат каца, пълна с пръст, върху която унило се клати осланена хризантема. Изобщо наблюдавали се същите сцени, които Вазов описа в „Нова земя“ при бягството от Сопот.

Дойде ли ред пък за вещи, изработени от ръката на самия дребен собственик, той става неукротим.

Когато му изгори плевнята, той обикаля въглените и се тюхка: „Бре, мама му стара, вътре имаше един кош със слама.“ Плевнята са правили чужди хора, но коша е правил самият собственик, затова той жали коша, а не плевнята.

Преди години придошлата Бистришка река отнесе в Панчарево известния на богатите софиянци ресторант „Абация“, чийто бюфет бе украсен с големи буркани с компоти, лично производство на мадам Вилфан. И когато журналистите отидоха при останалите от ресторанта

дувари на мазето и завариха там мадам Вилфан, първите ѝ думи бяха за бурканите с компотите, а не за ресторанта.

Идете и застанете на края на с. Шипково, Троянско (отдалечено 14 км от Троян), и помолете първия дърварин, който кара със своя кон товар дърва за Троян, да хвърли дървата и да ви закара с коня в града, като за това му предложите повече, отколкото му струват дървата, ще видите, че той решително ще ви откаже, макар вие да тежите по-малко от дървата. Видно е, че към тези дърва той има освен стопанско и някакво нравствено отношение.

Ако не сте били в досег с еснафи, вие едва ли бихте разбрали какво значи „тревога за недостригания калпак“, т.е. откъсване от недовършена работа. Еснафът може да отива на война, може да отива да прави революция, може да умира — неговата последна и постоянна мисъл ще бъде мисълта за недостригания калпак^[3].

Описаният главен социален състав на въстаническата маса отново показва неудържимостта на положението и организаторския гений на Бенковски.

Въстаническата маса от едри и дребни собственици^[4] трябваше при мизерни условия и за една толкова рискована цел да бъде дигната на въстание като един човек, и то само за три месеца. За постигане на тази цел трябваше да се разрешат следните задачи: 1) Да се разгроми окончателно фактически или мисловно собственическият бит на стопаните, за да се накарат да забравят дюкяните и оборите си, та да могат да ги зарежат в деня на въстанието. 2) Да се създаде безусловна вяра в успеха на въстанието, за да се превърне опортюнизмът на дребните собственици във въстаническа решителност и готовност за носене на рисковете на борбата. 3) Да се създаде революционно напрежение, което да очисти всяко място за колебание и нерешителност и да постави пред всеки го въпроса: „за“ или „против“ въстанието, „за“ или „против“ свободата.

[1] Омразният поибренски пъдар Рамчо ага бил предупреден от първенците на селото, че лошото иде и че е време да се очисти от селото. Рамчо в началото не повярвал. После се убедил и се съгласил да бяга, „но като му дошло на ум, че има ризи в селото, дадени за пране, пак се върнал“... за да намери смъртта си — З. Стоянов. „Записки“, с. 515). ↑

[2] Миналата година Стоян Змияра от гара Земен, Радомирско, купи билет от държавната лотария на късмета на магарето си, защото неговият късмет, откакто се родил, не само на държавната лотария, ами навсякъде, не работел. И не щеш ли на магарето се паднаха 2500 лв. Тържествуващ, бай Стоян заведе магарето си в Кюстендил, купи му ново седло, нов юлар, нов гердан от сини мъниста, залепи му една хилядарка на челото и се фотографира за вечен спомен със своя щастлив приятел. Само за едно искрено съжаляваше бай Стоян: че не му се паднали поне 10 000 лв., та да купи на магарето и магаричка... ↑

[3] Един от младежите, които при Старозагорското въстание зарязаха дюкяните си и тръгнаха с четата на Стамболова към балкана, беше и дюкянджийчето Бойчо Атанасов, който обаче по думите на З. Стоянов „не преставаше да говори какво ще кажат съседите му турци в чаршията, като видят на другия ден, че дюкянът му е затворен.“ („Записки“, с. 163.

И наистина, за еснафа затворен дюкян е равносилно на гражданска смърт. ↑

[4] Няма спор, че най-пламенни, предани и решителни борци идеха от средите на пролетаризираните еснафи и на бедните селяни, т.е. от тези среди, които имаха да губят в борбата само веригите си и следователно нямаше за какво особено да жалят. Но като доскорошни собственици или като собственици в надежда те носеха голяма част от душевността на дребния собственик. А повечето едри собственици бяха току-що излюпили се дребни стопани и носеха още старата си душевност. ↑

V

Черкезките обири и другите тежести на турското робство бяха вече разбили значително бита на мнозина българи. Но за да се дигнат всички на въстание, ударът, действителен или въображаем, трябваше да надвисне над всеки българин. Цялото българско население трябваше да се почувствува нападнато, застрашено, за да се възбуди в него отчаяният отпор на самоотбраната. Тази задача изпълни съзнателно разпространяваната лъжа за „бозгунлука“, че пролетта (1876 г.) турците ще нападнат българите, за да ги изколят до един. И наистина, нищо по-гениално не можеше да се измисли в случая, което да накара всекиго да се хване за ножа и пушката, за да брани себе си, дом и челяд.

Първото нещо, което всеки апостол трябваше да каже в селата — пише З. Стоянов (с. 254), започваше с въпроса за самосъхранението:

— Известно ви е вече, братя, че турският комитет в Цариград, който се състои изключително от фанатицисофти, е решил всеобщо клане на българите!... Това клане ще започне от идващата пролет. Цял рой от ходжи и софти пъпли вече из турските села да разгласяват своето решение. Джебаетата във всеки град са отворени вече за турското население, на мало и голямо се раздават оръжие и фишеци, джамиите са се превърнали на дебои, страшни времена ще настанат за нашия народ, дете в майка ще заплачи.

Разбира се, че в идентичността на горните думи по него време нямаше човек, който да се усъмни. На часа още между присъстващите се почваше разговор кой какво видял и научил било в града, като ходил на пазар, било в близкото турско село, а апостолът, който беше пуснал вече мухата, се радваше, че стрелата му е ударила на място.

Само така поставеният в положение на самоотбрана, настъпен и ужилен в най-чувствителните струни на бита си, дребен (фактически или по душа) собственик можеше да стане въстаник. Откъде бе дошла в главите на Гюргевския революционен комитет идеята за тази спасителна лъжа, на този въпрос трябва да отговарят историците специалисти. Но в това отношение ние имаме още отпреди въстанието собствен български опит, който сигурно не е останал неизвестен на членовете на комитета, защото е бил разтръбен от в. „Македония“ на дяда Славейков. Случаят е следният:

Казанлък и досега си остава град на най-ревностно читалищно дело. Преди Освобождението пък е бил образец в това отношение. В Казанлък е нямало революционен комитет, но още преди Освобождението там освен читалище е имало и женско благотворително дружество, развиващо трескава дейност. Цариградските вестници са пълни с дописки за дейността на читалището и женското дружество.

Но на тези кротки еснафи, добри книжовници и балкански феминисти било писано веднъж да станат революционни лъзове, и то чрез вълшебното средство за поставянето им в положение на самоотбрана, както това е описано в дописка във в. „Македония“, бр. 22 от 29. IV. 1867 г.:

Най-важното условие беше обаче да се създаде вяра в успеха. Само тази вяра щеше да изкара хората пред байраците. Тази вяра, понеже не можеше да дойде от собствената сила на революционната организация, бе потърсена отново в една спасителна лъжа^[1], че апостолите са пратеници на руския император и че въстанието ще бъде сигнал за нахлуване в България на сръбски и руски полкове^[2]. Вярата в успеха следователно трябваше да промени посоката на нагаждане на нерешителните.

Ето с каква агитация П. Волов образувал комитета в с. Синджирлий, Карловско, по сведенията, които Ботьо Иванов дал на З. Стоянова:

Тоя П. Банков (лъжеиме на П. Волов) ни обади такива неща, щото ние, колкото бяхме събрани при него, прехапахме уста. Най-напред ни каза, че хиляди-хиляди

турски софти пъплели вече из България, които насъсквали турското население да се приготвява за напролет, защото всичката рая щяла да бъде турена под нож, никакво правителство не щяло да бъде в състояние да ни защити и пр. От друга страна, прибави той, всичко угнетено и поробено на Балканския полуостров е вдигнало вече пушка за свое лично съществуване и независим живот. Храбрите ни братя херцеговци, година ще стане, откак се кланят на нож и куршум. Босна гори на огън. Черна гора се е дигнала с жени и деца, гиритлиите според последните вестници точели своите ножове. Сърбия прави на ден и нощта да се приготвява, православна Русия проважда много здраве на своите деца, с една реч — Изток гори на огън. Трябва ли ние да сгънем ръце и да стоим мирно през тая буря, когато сме народ от 7 милиона?

Събранието — продължи Ботьо, — което с отворени уста гълташе тези думи, същата още вечер реши, че и тяхното село трябва да се приготвява. От този ден Ботьо не влезал в дюкяна си с чисто сърце.

(„Записки“, с. 768)

За вярата в успеха допринасяха и редица още неща: гордата самоувереност и решителност на апостолите, особено на майстора на позата и на театралните жестове Бенковски, чиито очи дишаха огън и плам, чието гърло не преставаше ден и нощ да зове като тръба; изключителният характер и ум на всички апостоли, които бяха все едро скроени хора; учеността на някои от тях, което като образец поразяваше и заразяваше; знаменитото доказателство „Туркия ке падне“, симпатичното мастило и всички лъжи и доводи, които можеха да убедят слушателите в силата на апостолите, на организацията на българите и в слабостта на прогнилата турска империя.

[1] По въпросите за общественото значение на истината и лъжата, за нравственост и безнравственост, за относителност и абсолютност на нравствените повеления с оглед правилото „Целта

оправдава средствата“ ще имаме случай подробно да поговорим в следващата статия. ↑

[2] Външната помощ беше въпрос за съюзник в борбата. Без помощта на този съюзник всички смятаха, че не може да се направи нищо. ↑

VI

Революционното напрежение, което бе нужно, за да се очертаят фронтите и изпъкнат двете възможности — „за“ или „против“ въстанието, — се получи в хода на подготовлението. Комитетите почнаха да се въоръжават — купуваха пушки, пищови, саби, барут. Самочувствието на младите въстаници, които държеха вече в ръце лъснати пушки и правеха с тях редовно упражнения, се преобрази: те вирнаха глава на турци и на чорбаджии, кривнаха калпаци и почнаха да не се покоряват. Турците подушиха това и почнаха и те да се приготвяват за отпор. Техните приготовления обаче превърнаха лъжата на апостолите в истина и наляха ново масло в огъня. Напрежението започна да расте от ден на ден. Дъхът на бурята се носеше вече във въздуха. Място за неутралитет нямаше. Всеки трябваше да бъде готов да посрещне събитията, макар и да не знаеше точно какво ще става. Личните грижи за самосъхрана се сляха по силата на нещата с обща подготовка на въстанието.

Минеше ли пък през селото Бенковски със своя щаб на коне — една малка дисциплинирана военна команда, първообраз на бъдещата българска войска, то не оставаше вече никакво съмнение върху това, че в най-скоро време царство ще се превзема, сеч ще става. Тази малка военна дружина, за която не съществуваше вече никаква турска власт, пръскаше като дим обвързващата сила на представата за могъщество на турската власт. Тя беше олицетворение на българската независимост.^[1]

[1] В Карлово напускането на неопределеността станало така: Там народните борци се делели на „стари“ и „млади“. „Младите“ обаче в 1872 г. представят на сцената „Иванко“. Въодушевляването било толкова голямо, че още вечерта „старите“ подали ръка на „младите“ — разбрали, че връщане назад няма. „И още на другия ден баща ми си купи пушка“ разказваше ми бай Чернев, когато разпитвах. †

VII

Прочее мнозинството от въстаническата маса се дигна на въстание с мисълта да се спаси от готвената от турците сеч и да посрещне победоносните освободителни руски и сръбски войски.

На апостолите оставаше сега втората и не по-малко важна и трудна задача: да поддържат духа на въстаниците, а с това и тяхната съпротива колкото може по-дълго време. Трябваше да се прекъснат всички възможни пътища за отстъпление и предаване. Трябваше да се скъсат връзките с напуснатия дребнособственически бит.

Това ставаше чрез две средства: накървяване на въстаналите селища и запалването им.

Накървяването на въстаналите селища ставаше чрез избиване на няколко турци. Това беше минаване на Рубикон, изгаряне на всички мостове за отстъпление, разчистване с всяко колебание. Да чуем по този въпрос пак З. Стоянов (с.405):

Преди селяните да тръгнат за своите села, Бенковски ги събра на едно място и им прочете следните наставления: Щом пристигнете в селото си, първата ви длъжност ще бъде да разкажете всичко на комитета, каквото видяхте, че стана в Панагюрище. После ще изколите селските пъдари (които обикновено биват турци), ще забиете черковните клепала да се приберат всички хора в черкова, на които дядо поп трябва да прочете накървавеното писмо. Когато забелязах на Бенковски защо той дава подобни заповеди да убиват всички пъдари без разлика, между които твърде е възможно да има добри хора, той отговори, че това е една бунтовническа тънкость, недостъпна за всеки ум.

— Аз съм уверен прибави той, без да го чуе някой отстрана, че при най-малката несполука от наша страна тия, които гледаш да се прегръщат напреде ни, ще захвърлят пушките и отново ще преклонят глава пред ятагана на тиранина, а особено селските ни бунтовници.

Друга е работата, когато се намърси селото им с няколко трупа. Като виновни ще бъдат по-ревностни от теб и от мене. Има и друго: докато окоето на петстотингодишния роб не се накърва, докато не се възбуди в него жаждата за отмъщение, той не върши работа. Тежко нещо е да бъде човек бунтовник!

Прочее накървяването имаше за задача да преустанови поне в началото действието на закона за колебанията на дребния собственик.

Подпалването на селата имаше за задача, „каквото всички въстанали да не мечтаят да се връщат в своите гнезда и да бъдат заставени по необходимост и от отчаяние да се държат по-дълго в горите“.

Дребните стопани искаха свобода, искаха и въстание, но то по техните схващания трябваше да стане някак тъй, че да не станат зян селата и добитъкът и да се не пролее много кръв, защото иначе щяло да бъде „много тежко и жално“. Селските въстаници, както се предвиждаше, не преставаха да мислят за къщите, хамбарите и добитъка си и постоянно напускаха позициите, за да отиват да ги наглеждат. Тъкмо това дребнособственическо малодушие наложи прилагане мярката за подпалване селата, за пълно разбиване и заличаване на дребнособственическия бит, който със своите връзки връзваше ръцете и ума на въстаниците. И когато съобщиха на тези въстаници, че трябва да запалят къщите си, те нажалено се поглеждаха и питаха:

— Че и това имаше ли го в сметката?

За да разберем смисъла на горната въстаническа мярка, достатъчно е да изслушаме обясненията на гениалния свидетел на самите събития — Захари Стоянов:

Баташките въстаници престанали да се покоряват на своите войводи, на които по-напред зяпали в устата твърде послушно. Те започнали да работят всеки по своему, оставили позициите и събрани по няколко души из селото в къщата, въртели се около семействата си, с пушките в ръце, като зашеметени. Това е обща черта между нашите

въстаници, същото това ние виждаме да става почти навсякъде: в Перущица, в Панагюрище, в Ново село и Батошево, в Клисуре и пр. Въстаниците, като са се сражавали с неприятеля край селото, зад гърба на своите мили семейства, ни на минута не са преставали да мислят за тия последните много повече, отколкото за успеха на сражението. Доволно е било само да се чуе отнякъде глас „нападнаха децата“, и на минута още би опустяла и позиция, и окопи, и стража. Съвсем друго би било, ако например въстаниците от Перущица бяха отишли в Батак, а тия последните — в Перущица, т.е. да бяха отдалечени от огнището на своите фамилии. Жив пример на това са нашите чети, преминали от Румъния с Хаджията и Ботьова. Тук ние виждаме не постоянна грижа за жени, деца, къща, имот и пр., но хора решителни, мъже със самоотверженост, готови да се хвърлят в огъня, да се хвърлят всеки час и минута, щом го изисква за това нуждата.

Но що ни трябва да ходим по-далеч. Да поставим въпроса така: от хора трудолюбиви българи, от хората работници, притежатели на различни имущества, които през целия си живот не са лягали ни един път с празен стомах, най-после от хора женени, с тежки семейства, може ли да стане отчаян бунтовник в пълния смисъл на тая дума? Всичките хора не могат да бъдат като Кочо Чистеменски, Михаил Жекова и други.

Но само това ли е? Представете си, че вие сте един от горещите патриоти, живеете с цел, имате си незавидно положение, имате си в допълнение на семейната и общежитейска картина и млада женица, с която, ако и да не се обичате идеално, живеете мирно, не се карате един с други; имате си още една или две рожбици, които съставляват и за двамата ви скъпоценно богатство, които са щастие и веселба за къщата ви. Поискат ли го обстоятелствата, ударил вече определеният час — вика ви отечеството да му заплатите дълга си. Песни се пеят, пушки се гърмят, другари бързат, неприятелят настъпва, положение опасно. Дали сте клетва, трябва да вървите.

Когато се готвите вече да излезете от вратата, вашата млада жена, на която било припаднало от по-напред, дохожда в съзнание, пробудена от дрънкането на сабята ви. Тя се изпречва напреде ви, кърши ръце, подава ви да прегърнете за последен път рожбата си и със сълзи на очите ви говори:

— Ако не за мен, то поне за Иванка и Марийка се смили! Убий по-напред мене, после тях, а тогава върви свободен...

Говори тя това — Иванка или Марийка си играе с дръжката на пушката ви: хили се насреща ви невинно и иска да опъне подсукания за бой мустак.

Всеки е свободен да говори каквото ще, но аз утвърдявам, че пред подобни семейни картини едва ли на десетте един би се намерил, който да подритне настрана наскърбената жена и майка, и да се присъедини в редовете на борците, без да му тежи на съвестта (т.е. без мисълта му да бъде все в къщи. И.Х.).

(„Записки“, с. 720–721).

VIII

Априлското въстание между другото бе една илюстрация на закона за колебанието на дребния собственик, защото няма нито една негова проява, която да не протече под знака на борбата между дребнособственическата стихия и нуждата от въстаническа самоотверженост. Не можеше да бъде другояче. Това бе въстание на „един вид частна собственост против други неин вид“, следователно наистина бе смърт за всеки въстанал стопанин „всяка свобода, която не е свързана с къща и покъщнина, нива, лозе и дърт пелин“.

И познатият ни бай Иван, и храбрите панагюрски граждани, и копривщени, и всички останали въстаници, заедно и поотделно, минаваха всичките криви на посоченото колебание.

Докато не бе замирисало още на барут, докато работата се въртеше още около мечтите и пожеланията, бай Иван гордо заявяваше, че окото му все в шумата гледа. Припукаха ли обаче пушките, дойде ли работата да се палят къщите и да се мре, устните на бай Иван пресъхнаха и се напукаха. Той загуби ума и дума и само повтаряше: „Смилете се поне за децата ми!“ Въстана ли обаче цяло Панагюрище, видя ли бай Иван около себе си сила, той незабавно влезе в редиците, тъй като по-рано „не знаял каква е работата“.

Панагюрци се готвеха за въстание с вярата, че ще се закрепят достатъчно дълго в Средна гора, за да могат да посрещнат руските и сръбските полкове. С тази вяра техните делегати гласуваха на Оборище въстанието.

Но когато Каблешков обяви въстанието в Копривщица, комисарите на панагюрския комитет, които първи получиха Кървавото писмо, трепнаха като бай Ивана. Дълго време това писмо ги пареше по ръцете, докато се решат да го дадат на Бенковски, защото знаеха, че той веднага ще дигне въстанието и в Панагюрище. Най-последно те отидоха да го занесат с надеждата, че ще успеят да убедят Бенковски да не дига въстание:

— Да почакаме малко!... Да разберем по-добре работата... Не му е още времето, нямаме нищо пригответно — опитаха се те да убедят

Бенковски с логиката на собственика, който лесно и залудо не се решава.

Но когато техните слаби гласове заглъхнаха във виковете „Бунт! Въстание! На оръжие!“ на ревеците от възбуждение апостоли и разбраха, че жребият е хвърлен, тичешком отидоха да се приготвяват за излизане на улицата.

Настъпиха няколко дни на небивал ентузиазъм, докато вместо руските полкове към Панагюрище почнаха да настъпват турските низами и башибозуци. Първите сражения бяха прояви на небивал героизъм — личен и масов. Храбрите панагюрци умираха, без да трепнат, зад своите пукащи се черешови топчета, с кремъклийки пушки в ръка. Те стреляха из засада от къщите си по навлезлите в града турци. Някои се бяха барикадирани в здравите джелепски къщи и стреляха до свършване на куршумите, а някои запазиха последния куршум за себе си.

Но силата на противника надделя. Поражението стана очевидно. Състоянието на разгромените панагюрци мина в своята противоположност. Отчаянието, паниката и личният егоизъм на обезверените и оставени на собствените им сили дребни и едри собственици бяха неописуеми пред вида на горящото Панагюрище. И тези, които до вчера се прекланяха пред Бенковски като пред цар, сега замисляха да го убият.

Селяните от десетина села около Копривщица с въодушевление бяха отишли в града да търсят свобода и ново царство.

Но когато започна поражението и те разбраха, че няма да дойде очакваната външна помощ, че са сами, без съюзник, започнаха да се бунтуват. А когато мъката за селата, храната и добитъка стана много остра, настъпи началото на края. Псувните вместо към турците се насочиха към главатарите на бунта. Вместо да ловят и връзват турци, те извързаха и затвориха тези главатари и ги подложиха на нечувани оскърбления и унижения, за да угодят на чорбаджии и турци. Започна приспособлението към по-силния. Народните гугли бяха свалени и заменени със захвърлените вчера фесове.

Но пристига Иван Ворчо:

— Абе вие луди ли сте или нает имате да полудявате? Наши братя, 12 000 сърби и 3000 души българчета от влашката земя, с девет байрака дойдоха в Панагюрище, до довечера половината са тук в

Копривщица! Къде са поповете? Скоро всеки да се облича в най-хубавите си дрехи и да излезе на посрещане!

Всички прехапали устни. Центърът на силата се преместил — с нея се обърнали и сърцата и на въстаналите стопани. Фесовете бяха натъпкани в джобовете и върху главите отново цъфнали народните калпаци, за да бъдат разместени след няколко часа отново.

Тъкмо този танц на фесовете и калпаците върху въртящите се ту наляво, ту надясно объркани дребнособственически и тям подобни глави най-образно изразява разглеждания закон за колебанието на дребния собственик.

* * *

Както и да протече Априлското въстание, то постигна своята историческа цел, макар и с цената на много жертви. Тази постигната цел оправдава всички приложени средства, превърна в истина всички лъжи, покри всички проявени недостатъци. Върху това, кои от приложените във въстанието средства са плод на гениалността на Бенковски и кои е приложил по наставление на Гюргевския комитет, както и върху редица още въпроси, които повдига въстанието и особено личността на Бенковски, ще се спрем в следната статия.

АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ И БЕНКОВСКИ

I

Бенковски е една от най-драматичните личности в нашата история. Цялостният образ обаче на този изключителен човек завинаги е загубен за нас.

Тези, които са могли да знаят нещо за неговия живот в Мада Азия, т.е. преди да влезе в революционната организация, отдавна лежат в гробовете, без някой да е събрал от тях сведения за животописа му. За този предреволюционен дял от живота на Бенковски остават само кратките, изпъстрени с неразбираеми догадки и сведения на Д. Страшимиров в неговата „История на Априлското въстание“, кратките бележки на Мих. Маджаров в сп. „Златорог“ (1934 г.), сп. „Българска сбирка“ (1915 г.) и др. някои сведения.

За щастие, дейността на Бенковски в Априлското въстание е записана от Захари Стоянов в неговите „Записки“ по толкова гениален начин, щото и белетристи като Л. Стоянов („Бенковски“^[1]) и Г. Караиванов („Хвърковатият конник“^[2]) истина са се видели принудени да привеждат в повечето случаи направо „Записките“^[3].

Но в нито едно от посочените произведения не е дадена цялостна общественно-историческа оценка на личността и делото на Бенковски. В споменатите сведения Страшимиров рисува Бенковски, както това би направила една махленска клюкарка. Захари Стоянов, отдавайки нужната почит на гениалността на Бенковски като въстанически водач, постоянно го хапе за някои от личните му недостатъци, които дразнили демократично и еснафски настроените хора, без обаче да се изкаже върху общественото им значение. Единствено Пенчо Славейков долови проблема за връзката между „недостатъците“ на Бенковски и неговата роля във въстанието и макар спънат от неизбежните рими и стъпки, му отдели в „Кървава песен“ няколко мъдри стиха. Прочее ние нямаме не само една пълна животопис на този, без когото нямаше да видим свобода на 1878 г., но нямаме и цялостна оценка на неговата личност и дело. Аз смятам, че това е една от причините за липса на особен култ към личността на Бенковски, подобно култовете към Ботева, Левски, Раковски, Каравелова.

[1] Л. Стоянов. „Бенковски“, роман-хроника, 1930 г. ↑

[2] Г. Караиванов. „Хвърковатият конник“, драма, 1940 г. ↑

[3] Този начин на работа не само че не е за осъждане, както погрешно смятат някои, но, напротив, заслужава всяка похвала. И наистина, читателят, след като е чел Омира на Априлското въстание, с мъка чете дори „Кървава песен“ в някои места, където Славейков се е отклонил от историческата истина, или пък в страх да не повтаря Захари Стоянов, я е прескочил. Да не говорим за драмата на Славчо Красински „Призори“. ↑

II

Бенковски е необикновена, изключителна, „на голямо скроена“ личност. Той бе гениален въстанически водач. И ако всяко човешко можеше да се утвърждава със свидетелство, то свидетелство за водаческата гениалност на Бенковски бе успешното провеждане на Априлското въстание, което и днес някои още смятат за луда и безполезна авантюра. И наистина, да дойдеш млад, 33-годишен, лишен от образование, неизвестен, и то не като апостол, а като помощник на главния апостол; да криеш истинското си име, което би всяло ужас сред благонравните еснафи, които всеки ден си преповтарят десетте божии заповеди, и да станеш фактически главен организатор на IV революционен окръг, поставяйки в сянка всички „учени граматичи и философи“, да вдъхновиш и организираш във въстанически редици най-отчаяните опортюнисти на света дребни собственици, еснафи и земеделци, да ги поведеш на сигурна смърт и саможертва в едно въстание, чийто неуспех е не само предвидим, но е предвиден като цел, всичко това може да направи само една изключителна личност, надарена с особени качества.

Бенковски не бе назначен за водач на въстанието с указ. Той дори не бе избран на този пост. Избраникът беше Волон. Волон бе посочен от Гюргевския комитет за главен апостол, а Бенковски бе пратен само за негов помощник. Но това било, докато те били в Гюргево, докато способностите и достойнствата се ценели по диплома и атестат. Практиката изменила всичко: съприкосновението с действителността определило верни граници кой какъв трябва да бъде Този безпогрешен избор на историята е потвърждение на правилото: „Водачът не се избира, той се налага.“^[1]

Историята е осъществяване на обективна закономерност. Но това осъществяване става чрез хора. Историята подбира своите оръдия, своите изразители според това, дали те могат със своите лични качества да разрешат обществените задачи на момента. Априлското въстание имаше за своя избор широк кръг от хора: и по-възрастни, и по-учени, и по-храбри от Бенковски. Но ако тя го изтъкна и над

Волова, и над Бобекова, и дори над онези, които трябваше да бъдат увещавани в Гюргево да го приемат като помощник на Волова, то това показва само едно: че Бенковски цял-целеничък, реално неделим с всичките си добродетели и недостатъци е бил най-годният и призваният да поведе народа ни на въстание през април 1876 година.

Прочее пред нас стои интересният въпрос: какви качества е искал историческият момент от водача на Априлското въстание и в каква степен личните качества на Бенковски са удовлетворявали тези изисквания. И ако общопризнатите положителни качества на Бенковски: физическа представителност, подвижен ум, неизчерпаема енергия, пламенна и убедителна реч и др., не будят никакво недоразумение и спор, не така стои въпросът с „непоносимите“ му качества: властолюбие, заповедничество (диктаторство), славолюбие, гордост, дързост, нетърпение на никакво чуждо мнение, самочувствие за непогрешимост, отвращение от хората на „граматиката и философите“ и много още по-дребни кусури, които страшно са дразнели работещите с него по-интелигентни и с по-силно индивидуалистично чувство революционни работници и особено онези, които са държали за началата на пълна демокрация в организацията на въстанието. Тези черти от нрава на Бенковски едва не доведоха до разрив на Оборище и провала на въстанието и станаха причина, щото след Оборище панагюрските комисари да решат „да не дават вече прибежище на апостолите в Панагюрище. Нещо повече: по предложение на Бобекова станало дума не може ли да се убие Бенковски, който е вирнал глава и никого не иска да слуша“.

Проявите на тези качества през въстанието, допълнени от проявите на Бенковски в частния му живот в Мала Азия, преди да стане бунтовник, и до днес са причина, щото мнозина да гледат на Бенковски като на хъшлак и авантюрист, за когото трябва да се говори със снизходителна усмивка, съдържаща познатия у нас намек: „Знаем си го що за птица беше той.“ За тези хора участието на Бенковски във въстанието е една от многобройните му авантюри, неразличаваща се особено много напр. от младежката му авантюра с гиздавата арменка от Айдън, а някои разглеждат това участие само от гледището на амбицията му: да стане цар или нещо подобно на освободена България.

За съжаление, никой досега не е дал отпор на този поток от недоразумения, отправен към личността на Бенковски. Дори приятелите на Бенковски смятат, че това е един неудобен въпрос, от чието неподигане паметта му само ще спечели, поради което го отминават с почтително мълчание.

Но преди да минем към „недостатъците“ на Бенковски, нека изтъкнем общопризнатите му положителни качества.

[1] Всички неозначени приводи са взети от „Записките“ на Захари Стоянов. ↑

III

Физическата представителност, ако и да не е решаващо, все пак е едно от главните качества на обществения водач. Идеал е духовната сила да намери подходяща външна форма. Колкото повече черти от целокупната фигура на един водач се приближават до съвършенството, колкото по-малко негови прояви будят представи за несъвършенство, чувства на съжаление, снизходителност, дори присмех, толкова по-малко слънчеви петна ще има блясъкът на неговия авторитет, толкова по-силна и омайваща ще бъде легендата за него.

Бенковски не е могъл да се оплаче, че природата е лишила духа му от подходяща форма. Физическият му образ ни е даден от Захари Стоянов:

Той можеше да има възраст приблизително от 28–30 години, ръст висок, тънък, гърди изпъкнали напред, глава вирната назад, с дълъг врат лице прилично, малко сухо, усмивка сдържана и привлекателна, руси мустаци, тънки и доволно дълги, закривени от само себе си към очите, които придаваха особена представителност на лицето му; очи яносини, поглед пронизателен, коса и вежди руси, както и мустаците му, и изобщо човек личен и представителен; човек, който беше в състояние да привлече всеки смъртен с външните си качества. При това, като се прибавят още неговите движения, пъргавината му, строгата реч, разправяне с ръкомахане, обръщенията му с хората, които не оставаше да се почесват и излагат своите мнения пространно и да го учат на ум и пр., вие ще имате долу-горе повърхностно понятие за портрета на Бенковски („Записки“, с. 310).

3. Стоянов, макар и да е знаел преди срещата си с Бенковски, че „той е взет за апостол по милост, турен под личното наблюдение на

Волова“, макар да е знаел неговата грамотност по писмата му, признава, че още при първата среща „аз благоговеех пред него, доброволно признавах, че той е велик, с една реч — бях омаян от него“.

Бенковски притежавал твърда, пламенна и неукротима воля, която била в състояние да оживи и мъртвите. За заразяващата сила на тази воля е достатъчно да се посочи, че той с една среща е успявал да спечели за своите планове хора, които дотогава са ги смятали за луда авантюра. С този вътрешен огън той обърна умовете и сърцата дори на трезвите и еснафски благоразумно настроени панагюрски комисари и от съзаклятници против живота му ги направи верни помощници.

Но тази воля се опираше на един жив и широк ум, оплоден с пъстра житейска опитност и дълбоко знание за живота и за човешката душа.

Бенковски можел да прави това, с което обикновено се мери духовната сила на най-гениалните ръководители и пълководци: способност за разчеталяване на съзнанието в много посоки, т.е. едновременно занимаване с няколко въпроса. Бенковски могъл да диктува едновременно на трима-четирима писари писма с разнообразно съдържание и да улавя и най-малките отклонения в писмата от неговата диктовка. Този генералщабен дар — да се възлага успешно на съзнанието едновременно разрешение на няколко задачи — е от решително значение за един водач, който трябва да решава бързо и едновременно много въпроси. Необходимостта от този дар разбират онези, които забравят къде са тръгнали, ако някой ги спре и заговори на друга тема, както и разсеяните, които, ако мислят, когато отиват към чешмата, дали водата е студена, забравят чашата.

Бенковски въвн от това разполагаше с неизчерпаем запас от енергия. Той не знаеше що е умора, що е почивка, що е сън, и то в буквалния смисъл на думата. Той мина като стихия над Средногорието и поразяваше хората не само с личността и словото си, но и с неуморимостта си. Само така можа той да приготви въстанието в невероятния срок от три месеца.^[1]

Бенковски имаше богат жизнен опит. Терзия-домошар из средногорските села, анадолски караарабаджия, после събирач на афион йошурджия, гавазин на персийския консул в Смирна, после безимотен скитник из турските градове, сетне хъш в Румъния, той бе

срещал хора от всички слоеве на живота, бе изпаднал от всички положения, които тогавашната съдба можеше да предложи на средния човек: от гост на пашовски трапези до последен голтак из цариградските и букурещки сокаци; бе успял да види величието и нищетата на живота, да разбере по-тънко силите и пружините, които движат отделните хора и масите. Той наистина познаваше турската империя, срещу която бе повел смъртна борба, защото не от книга бе научил турски, арабски, румънски, полски и по-малко персийски и италиански.

И това негово дълбоко знание за живота и хората личи във всичките му действия.

Той владееше до съвършенство изкуството да се представи пред хората и да ги покори духовно: с осанка, с хайдушко облекло, с бляскаво оръжие, с тон, с гръмовити думи, с пламенни слова, най-сетне със заобикалящата го военна свита. Това изкуство бе един от залозите за успеха на Бенковски. В това отношение (по чалъми) му съперничеше само знаменитият поп Груйо Бански. Собствено двамата неразделни приятели — единият представител на земната, а другият на небесната власт — щастливо се допълваха.

Този личен опит най-сетне му позволи да разреши квадратурата на кръга на Априлското въстание: да проведе с успех едно въстание на дребни собственици, което по план трябваше да завърши с неуспех.

[1] „Апостолите правеха деня на нощ и нощта на ден. Бенковски не лягаше да спи. Той задремваше по няколко минути на стола против волята си и щом се събудеше, викаше на стопанката на къщата да прави кафе. Ако през време на въстанието той спеше по един час на нощта върху стола, подпрян само на едната си ръка, сега (през време на хвърковатата чета, той дремеше или върху коня си, или подпрян до някое дърво.“ — „Записки“, с. 333, 463. При това Бенковски спял, докато дружината била будна. Заспели ли другите, той ставал и започвал да караули. ↑

IV

Преди да минем към подробно разглеждане на „недостатъците“ на Бенковски, трябва да посочим корена им.

Свърши се с безличието на стария дружен човек от задругата. Новият човек искаше лична проява, осъществяване на личността си, собствена история. Интелигенцията, както и всички, които се занимаваха с обществена работа и четяха вестници, гледаха вече на личната си дейност от гледище на историята, в която те се стремяха да запишат своите имена. Специално честолюбието на народническите елементи бе дразнено от легендите за подвизите на героите от Френската революция, от делата на руските революционери и от примера на италианските националреволюционери начело с Гарибалди. Изобщо нашите хора се чувстваха вече върху сцената на историята. Дори най-безкористният от всички — Левски — не можа да устои на изкушението да бъде в крак с времето и правеше опити да съчинява автобиография в стихове.

И това, разбира се, бе толкова осъдително, колкото и новата обществена форма, която се настаняваше у нас: с една дума — това бе необходимостта на момента. Въпросът обаче не е какви бяха личните съображения на участващите в обществения живот, а доколко те със своята дейност допринасяха за успешното разрешение на обществените задачи. Така че при всеки обществен деец, и специално при Бенковски, личните му качества и цели ще ни интересуват само доколкото имат обществено значение: доколкото благоприятствуват или спъват обществената му дейност.

Но някои от въстаническите водачи не се задоволяваха само с мечтата да обезсмъртят името си чрез служба на народното дело. Те гледаха през рамото на въстанието и на борбата за свобода бъдещата организация на българското общество и избираха място за себе си в нея.

Не във всички въстанически глави беше достатъчно ясно като как ще се сложи бъдещият български обществен живот. Най-голяма част от революционните деятели желяеха общество без „турци и

чорбаджии“, т.е. общество без национално и социално робство, при това общество с народно управление, с демократично устройство. Но малцина знаеха, че това няма и не може да стане в този вид, в какъвто го желаше мнозинството от тези, които през време на борбите и въстанието се наричаха „братя“. Това бе случай, където за една епоха не можеше да се съди по съзнанието на хората.

Бенковски, както и Левски съзнателно или несъзнателно отваряха вратите на едно ново общество, организирано в държава, в което по силата на нещата трябваше да има управители: държавен глава, министри, депутати, водачи и пр., и управлявани. България нямаше да бъде първата държава от този род. А щом това е бъдещата съдба на България и на нейните граждани, естествено за никого не е безразлично какво място ще заеме в стълбата на живота. Ако това общество се нуждаеше от цар, ясно бе, че царската корона ще бъде сложена върху човешка глава. Защо тогава тя да не може да се сложи върху главата на един Бенковски, който наистина бе роден за цар? И наистина, той достойно, благодарение само на личните си качества, без всяка школа и възпитание бе няколко дни некоронован цар на едно малко въстаническо царство.

Но в тази борба за първенство индивидуализмът (често прерастващ в егоизъм) на отделните кандидати за водачи се кръстосваше и в общата борба възникнаха лични борби, които не можеха да не смуцават правилния вървеж на общото дело, макар да бяха и неизбежни. Прочее личните стремежи за обществена проява и първенство, доколкото облагодетелствуваха общественото развитие, от историческо гледище бяха обществени добродетели, макар че за засегнатите и отстранени кандидати или пък в очите на завистта същите изглеждаха като пороци. Личността на Бенковски се движеше между ударите на тези две оценки: оценката на историята и оценката на еснафското благоприличие и ограниченост.

V

Безсмислено е да гадаем каква би била участта на Бенковски, ако със същия си нрав бе доживял българската свобода и бе взел участие в политическия живот, или пък чисто и просто, ако се бе родил във времето на Отец Паисия. Това е една тънка сметка с толкова неизвестни, че всички усилия ще отидат напразно. Нашата задача е по-определена: можеше ли Гавраил Хлътев без своите „пороци“ да стане Георги Бенковски и да влезе в нашата история като организатор на Априлското въстание?

На този въпрос аз отговарям с решително — не. Изборът на историята се спря върху Бенковски именно поради „недостатъците“ му. Тези „недостатъци“ по силата на историческата необходимост се превърнаха в своя противоположност, в добродетели.

Да почнем наред.

Д. Страшимиров в поменатото си съчинение дава кратки сведения за живота на Гавраил Хлътев, преди да стане Георги Бенковски. Изнесените от Страшимиров данни, както и направените догадки, както ще видим по-долу, са от такова естество, че биха обърнали жлъчката на всеки почтен еснаф и биха го накарали да извика със свещено негодувание:

— И този човек бил почитаният и признат водач на Априлското въстание? Боже господи, сохрани нас грешните раби твои!

Не може да се премълчи, че и самият Страшимиров, чиято личност нямаме честта да познаваме отблизо, е целял тъкмо този резултат. Когато преди няколко дни прочетох Страшимировите сведения на Михаил Маджаров, близък сродник и съвременник на Бенковски, той с възмущение отхвърли тези сведения като измислици и клевети. Но дори и да не са напълно такива, все пак начинът на излагане на тези сведения, заключенията, които се правят, липсата на правдива историческа оценка остават един тъжен паметник за отнасяне към проблемите на нашата история и социология. Ето извадки от тези сведения:

Гаврил Хълтов (?) е роден в Копривщица. Следвал само основно училище в родното си село и постъпил на занаят терзия-абаджия. Гаврил бил на 16–17 години, когато, отблъснат от неносния калфенски живот, стъпва в съдружие с Райо Илюв и Станьо Хрелката и тръгнал по печалба за Мала Азия. Той бил левент хубавец, но бил буен, духовит и своенравен. Бил твърде горделив и салтанатлия и в търговията, както може да се очаква, не отишел твърде напред. В Денезлий хваща дюкян на най-видно място. Пренесъл контрабанда в меха с копривщенско сирене шише гюлово масло, което раздал подарък на бейски и богаташки момчета, с които охотно дружил. Водил разпуснат живот, на който не липсвали хайманешки авантюри. Една от най-тъмните страни в живота на Гаврила е срещата с остатъка на една разбойническа чета, която на Клишмаш, копривщенско землище, убила някога Лукан Куйлек. Трима от тази банда заскитали в Мала Азия, дето се запознават с нашия герой. Той ги водил по познати кафенета и ги препоръчвал за „емитери“, но тъмните личности се пазели от властта, понеже упражнявали опасния си занаят и по ония места.

След като веднъж се върнал в Копривщица и бил оскърбен с едно запиране в конака, в този безпокоен и честолюбив дух закипяла мъст към вековните владетели. Но като се върнал в Мала Азия, наместо всичко друго потърсил жени и любовници. Той бил франт първо качество. Имал кон, буен, блестящ, скъп кон — ат с голяма златна пендара сред мощната гръд. И мислите си още, че сам ездачът наистина е левент, хубавец, силен, дързък и неизчерпаем по находчивост и ламтежи. С една дума, то си личи: нашият човек е авантюрист и славолюбив по натура. И не само абаджийското звание му е твърде мъдро и нескопосно, но и българското име счита той вече за лош патент, та носи и препоръчва се като зебешки младеж и азиатски делибашин. Такъв си остава дълго време. Някое време Бенковски зарязал абаджилъка и почва афион да събира. Но парите се хлъзгат между пръстите му. Но тогава

имало женски (ханъмски) и мъжки пари. Нашият човек обича женските: махмудийки, айналийки ялдъзки (?). Той се влече в Айдън по една гиздава арменка, също така айналия, както неговите поетични айналийки. Така отрано тоя човек е втасал за всичко, само не за мирна работа.

Пробито дъно в джеба и развита бурма в главата, в онази тъмна, ала романтична епоха водеха до тъмните къшета на един град или гората, или Влашко. Това прави и той. След като дружи с разни Сюлеймановци и юсиновци, после с яковци и юсефовци, хора все с псевдоними, без фамилни имена(?), той казва в Смирна гавазин на персийски консул. Там той вече не е нито зебек, нито караабаджия, ни турчин, а персианец — чист персианец от Техеран. И като такъв скита по гори и долища, оправя нещо, което не е навярно за оправяне (?), и скоро пак е свършено на улицата и пак: ту ходжа, ту прост турчин, ту кой знае какъв, мярва се в Бейпазар, отива в Ушак, в Айдън, щура се по едно време из вагабонтските краища на Цариград, които е опознал като дланта си, и най-после пак нещо го тегли към Дунава, защото в душата си е българин.

Във Влашко човекът, който еменявал и народност, и физиономия, и роля по всички ъглове, където е бил, и томенявал просто за свой каприз, сега променя и своето име зарад историята. В Гюргево прибрали и него, и от ден на ден онези хора (революционерите) все по-добре разбират цената му. Така някогашният Гаврил Хълтов се превръща в Георги Бенковски, апостол на четвъртия революционен окръг.

Така свършва бележките си г. Страшимиров. Цялото изложение като че има за цел да каже:

— Ето вижте, този човек с развинута бурма в главата, този авантюрист по природа е организатор на Априлското въстание.

Ни думица да се упъти смутеният от това дигане на завесата читател към правилно разбиране на този живот на Бенковски; нито един ред да се намери някаква връзка между живота на Гавраил

Хлътев и дейността на Георги Бенковски; нито една фраза, която да посочи човешкото в много от тези прояви. Напротив — най-гнусни и позорни догадки, каквато би била тази, ако загатнем, че авторът на тоя животопис, преди да се ожени, се е занимавал с тайния порок, и то в една книга, в която бихме подхвърлили на разбор дейността му като историк.

Всъщност как стои въпросът дори, ако приемем най-лошото — че всичко, което ни съобщава Страшимиров, е вярно? Заключениеето може да бъде само едно — Бенковски е човек, комуто е непоносим уседнал, дребнособственически бит, който не може да счупи единия си крак по старата дюкянджийска философия и да остане прикован към бакалския тезгях; още по-малко е в състояние да изкриви крака на кравай по турски, да затисне със задник ендезето и да дупчи цял живот шаяк и гайтан. Но ако Бенковски бе лош търговец и карабаджия, той бе негоден човек и пройдоха само за тези, които смятат, че светът свършва до прага на техния дюкян. Светът обаче е много по-широк: Бенковски бе роден пълководец и военачалник. Но понеже България тогава нямаше войска, той стана бунтовник, професионален революционер, шеф на формираната от него въстаническа армия.

Всички български професионални революционери бяха хора без бит, неспособни към уседнал живот с неговите вковаващи връзки на дребни грижи и задължения. Те търсеха простор за разперените криле на своя неспокоен дух. В това отношение Бенковски не бе много далеч от Панайот Хитова или Хаджи Димитра. Преди да стане сътрудник на Раковски и Каравелова, дядо Панайот бе успял да смени и приключи с фалит и борчове пет занаята, бе станал герой на един шумен кокошарски обир. Той бе вече волна птица, без уседнал бит, владеещо четничеството горско пиле. Достатъчно бе неговата енергия да се насочи в революционното русло и на способностите му да се възложат обществени задачи, за да се получи миналият в историята ни професионален революционер. Такъв беше пътят и на Хаджи Димитра, който започна с гуляйджийски бабаитлъци и свърши с подвига на Бузлуджа. И ако нашата история чакаше такива хора да излязат от еснафските миндери или от търговските кантори, т.е. от средата на почтените търговци и еснафи, добрите къщовници, загрижените бащи и съвестните съпрузи, много би имала да чака. Не съвсем безосновна бе злобата на Бенковски против граматичите и философстващите

собственически глави. Умните със своите проповеди и писания подготвят събитията, но обикновено лудите глави, хората без бит, професионалните революционери обръщат колата на историята.

VI

Недостатъците, които дразнеха другарите на Бенковски по време на въстанието, бяха: волята му за първенство, заповедническият (диктаторски) нрав, деребейщината, склонността към самодържие, дързостта, непокорството, старанието му да създаде рангове и почетни разстояния.

Захари Стоянов постоянно подчертава склонността на Бенковски да диктаторствува и да се установи като самодържец. Той отказал да дава на панагюрските комисари писмата, пристигнали от други окръзи: еднолично определил редовността на представителите в Оборище. „Колкото по-добре отиваха работите от ден на ден, толкова той ставаше по-силен и по-неограничен в своите действия. Нищо не одобряваше той и всички бяха лошава пред очите му. Едни обвиняваше в нерешителност, други в скъперничество, трети не били горещи патриоти и пр.“ На Оборище той чисто и просто заявил на представителите:

— Който иска да върви с мене и да изпълнява всичките ми заповеди безпрекословно, нека си извади ножа! Това е било главният му довод против искането на демократичната опозиция да не се подписва пълномощното, с което се давали неограничени права за действие на апостолите, т.е. на Бенковски. Пред вида на лъсналите ножове, готови по заповед на Бенковски да влязат в действие, опозицията подписала пълномощното. Всичко това справедливо дразнело демократичното чувство, коренящо се в старото патриархално равенство, на онези, които смятали, че:

*Народните дела изискват и
управа народна. Казвал съм и казвам пак: не нам
да заповядваме се пада — нека сам си
заповядва той, тоз, който ще въстава
и нека за това самичък си решава...^[1]*

Но мислите ли, че с тези или подобни схващания един Волов напр. без Бенковски би могъл да дигне въстание? Мислите ли, че Априлското въстание можеше да бъде решено от самия народ, ако над неговите представители не бе се надвесил като орел Бенковски, подавящ всеки порив на нерешителност? Ние знаем условията за това въстание, изгледите му за успех и последиците: ние знаем колебанията на главната въстаническа маса, за да разберем, че без „диктаторските“ методи на Бенковски нищо нямаше да стане.

В подготовката на Априлското въстание Бенковски трябва да се разглежда по-малко като либерално демократически водач, отколкото като военачалник. Положението му на военачалник, и то на военачалник, който трябва да води не решителни, а диверсионни сражения, му налагаше да мисли, че „волност и лични права трябва да бъдат ограничени във време на въстание“. „Диктаторството“ на Бенковски беше начало на дисциплината в нашата армия. Но големството, учудващото в организаторската способност на Бенковски бе това, че с тези методи на заповядване и плашене той не само командуваше своята армия, но със същите методи я и събираше.

Вярно е, че населението в лицето на Бенковски виждаше пратеник на руския император и бъдещия управник на България, т.е. то му се покоряваше като на представител на бъдещата българска власт. Това бе проява на разгледания вече от нас закон за колебанията на дребния собственик, който, уверен в успеха на въстанието, бързаше да се запише верен поданик на новата българска държава.

Но лична заслуга на Бенковски бе, че съумя да използва тези представи у народа, че съумя да ги създаде, че съумя да създаде вяра в победата, вяра в силата на българите, и с това да обедини в единно усилие волята на народа за свобода и да застане на командния връх на това усилие, отстранявайки всяко пораженско колебание. И всички останали недостатъци на Бенковски: воля за първенство, самоувереност, чувство на непогрешимост, салтанат, осанка, създаване на външни форми на въстаническата организация: облекло, шествие, йерархия и други подобни „царски работи“, трябва да разглеждаме повече от това гледище — създаване вяра в мощта на организацията и водачите на въстанието, създаване вяра в победата, за да се отстрани действието на закона за колебанието на дребния собственик.

Помислете какво би станало, ако Бенковски би отишел при селяните и бе започнал да им обяснява, че те трябва да въстанат без всяка руска и сръбска помощ, че трябва да измрат, а къщите им да изгорят, за да се събуди заспалата съвест на Европа, после да иска от тях съвет уместно ли е да въстанат при такива неблагоприятни условия; мислят ли те, че е уместно да се дадат такива жертви, и всичко това да се прави с тон, който го поставя в зависимост от решението на тези, които трябва да умрат не за своя, а за чужда полза, макар че цял живот са били възпитани да действуват само „за своя душа“. При един такъв начин на действие, който би разкрил цялата слабост на въстаническата организация, сигурно въстание не би избухнало и на Оборище под влиянието на благоразумните панагюрски еснафи щеше да се реши, че въстанието не е подготвено добре и че ще бъде прибързано да се дигне такова на 1876 г.

Заповедничеството на Бенковски между другото беше израз на сила, въображаема по същество, но действена по форма, която оставяше вън от всяко съмнение и спор въпросите, ще има ли въстание и ще свърши ли то е успех. Вярата в тази сила беше основна пружина на въстанието. За да подчертае тази своя и на организацията сила, Бенковски се държеше дръзко, грубо, заповеднически.^[2]

3. Стоянов, който така жлъчно хапе Бенковски за недостатъците му, все пак признава: „Волов при всички свои знания бе слаб между народа, не бе го дарила природата с оня божествен огън, който се изискваше тогава от проповедниците на свободата. Той не бе в състояние да заповядва, да заплашва и пр.“

[1] Пенчо Славейков. „Кървава песен“, 1911 г., ч.1, с.39. ↑

[2] „Друг измежду апостолите той нарече «халваджии» за тежкото престъпление, че се обръщал учтиво към стопаните на къщата, и която се намираме, и им казвал «моля ви». Ако ти казваш на роба «моля ви» и не знам що си още, той ще ти утре каже «хайдутин» и «нехранимайко», а може би и почтено да те изтика от селото си. Има време да се говорят и подобни комплименти, но това време още не е дошло.“ ↑

VII

Друго нещо, което дразнеше индивидуалистично и демократично настроените другари и съратници на Бенковски, беше неговото нескривано, не, а на всяка крачка подчертавано желание да бъде водачът, първенецът. От мотивите му, с които обосновах искането на пълномощно от Великото народно събрание на Оборище, се вижда, че той се гласел за бъдещ държавен глава.^[1]

Дали желанието на Бенковски да стане държавен глава е осъдително, или не, може да се преценява от различни гледища. От гледище на обществената форма, за чието настаняване в България той сложи буйната си глава, в това няма нищо осъдително. Борбата за първенство (конкуренцията) във всички области на живота: стопанство, власт и слава, е основен закон.

Но този стремеж към първенство, това подчертаване на личния елемент в обществената работа, още не бе добил признание сред тогавашната българска народническа общественост, особено сред революционните среди, подложени на социалистически веяния, които пееха „Молитвата“ на Ботева. „Не щеме ний богатство, не щеме ний пари, а искаме свобода, човешки правдини“, които се кълнях, че умираме в беззаветна служба на народа, които повтаряха думите на Левски: „Ако загина, губя себе си, ако успея, печели цял народ.“ Под влияние на старата българска патриархална човещина за общественото народничество всякакви грижи за лично благополучие бяха престъпление пред народните мъки и интереси, поради което поведение като това на Бенковски не можеше да не дразни. В това отношение Бенковски имаше само този „грех“, че душевно бе изпреварил своите съвременници и че имаше ясен поглед за бъдещето и за своите лични интереси в него. Мнозина от останалите се губеха в една народническа мъгла относно бъдещото българско общество, което смятаха да бъде общество на „свобода, братство и равенство“, а не общество на чисто личния интерес.

[1] „Въобразете си сега продължи той, когато нас, бедни компрометирани емигранти, ни посрещаха така гостолюбиво, то какви почести ще окаже същият този народ на ония авантюристи и философи, българи, руси, сърби и други славяни, които, като чуют за успеха на нашето дело, с батальони ще нахлуят и в България и ще вземат всичко от ръцете ни, което ще опропастиш — «Записките», с 357.

— Няма нужда да искаме подобно пълномощно от народа — възразил Волон. — Нашата апостолска длъжност е само да организираме въстанието и да дигнем знамето на бунта; а после нека народът си избира за предводители такива лица, на които той доверява.

— А защо ние да нямаме право да избираме тия водачи и да контролираме всичко? — извикал Бенковски, малко разсърден. — Наистина, ние не сме някои прочути войводи, малко познаваме правилата на чествуването, но и от нас по-добри засега няма между българите. Ако и да има някои честни и способни хора да вземат командата на действията, тях пак ние ще познаем. Народът е неопитен.“ („Записки“, с. 258. ↑

VIII

Но Бенковски се погрижи да създаде и нужния външен блясък на своето първенство. Да оставим настрана това, че той бе станал недостъпен и че аудиенция с него се считаше вече за особена милост. Той сам бе създал един правилник за йерархия във въстаническата армия, в който не забравил да нареди кои лица само имат право да подават ръка на войводата, а в друг параграф си запазил право, „като види за прилично, свободен е от своя страна да си подаде ръката, комуто желае“. Бил означил също „титлите и думите, с които трябвало да се назовават и поздравяват по-първите лица“.

„Не искаше Бенковски да се чува друго име в тържествата освен неговото. Гдето дойдеше дума да става въпрос за палмата на първенството, на славата и диктаторството, той преставаше да бъде хрисим.“ По негов пример и легендарният поп Груйо Бански смятал, „че това право, да язди кон с кандилница в ръка, принадлежало само нему, а събратята му трябвало да вървят апостолски“. Бенковски късаше пълномощията, подписани от Волова, защото Волон се подписвал „главен двигател на Западна Тракия, която титла, виждаше се работата, да гъделичка неговото честолюбие“.

В това отношение най-забавна е историята със знамето, което се развявало над главната квартира на Бенковски. „То показваше, че тук, в тая къща, се намира върховният глава на страната! Дали от по-напред беше то издигнато, или главата на Бенковски роди това, аз не зная. Знаем само това, че на другия ден, когато оставихме Панагюрище, т.е. като излезе държавният глава от това здание, нашият войвода заяви, че и знамето трябва да се смъкне, не му е вече мястото да се развява върху хаджи Луковата къща! Аз се чудех тогава, чудя се и сега повече, где този абаджия изучи тези тънки работи?“ („Записки“, с.426.)

В това поведение на Бенковски има две страни: лична и обществена. Личната страна бе желанието да се свърши обществената работа, но под ръководството на Бенковски, та Бенковски да обере лаврите на историята, „да осъществи личността си“, както казваме ние напоследък, неговите качества, способности и усилия да намерят

обществено призвание с всички шум и блясък, който вековете са създали за такива случаи и което признание би сладко погъделичкало честолюбието и самолюбието и на най-наивните от нас.

Обществената страна бе, щото всички тези чалъми да не спъват обществената работа, но да я тласкат напред. Не може да се откаже, че в това отношение те са изиграли положителна роля, макар че засенчените и завиждащите и до днес не могат да простят на Бенковски това пресилено за времето си подчертаване на личната заинтересованост.

С всички тези похвати, които при повърхностен поглед имаха задача само да задоволят самолюбието на Бенковски. Бенковски си създаваше авторитет, който му бе нужен, за да упражнява своята власт на военачалник и водач. Всъщност това е смисълът на всеки външен блясък, парадност и недостъпност, с който са се ограждали и се ограждат носителите на гражданска, военна и духовна власт — създаване представи за необикновената им сила, които представи лягат в основата на свръхестественния им авторитет.^[1]

Бенковски сам не бе измислил тези чалъми. Той бе имал възможност да ги наблюдава и в Турция, и в Румъния. Грешката на Бенковски и тук бе тази, че бе изпреварил своите съвременници. Неговите чалъми за подчертаване силата и авторитета на водача, на заповедника чрез външен блясък, недостъпност, осанка, салтанат, процесии (паради), церемониал, създаване на йерархия и обществени дистанции сега у нас са обикновена ежедневна практика, с която така сме свикнали, че не прави никакво впечатление на тези, които смятат, че това е необходима страна от обществения живот. И ако съвременниците на Бенковски се възмущаваха от тази предутринна заря на новото време, то това се дължи на историческата неосведоменост на тези добри и благочинни хора от старото добро време на патриархалния бит на равенство и човещина. Тези добри хорица наистина не знаеха какво ги чака, какво има глава да пати: не знаеха какво има във възела на историята, който те със своите пушки бойлии развързаха. Нима Левски е можел да предполага, че потомството, за което той увисна на бесилото, загрижено след Освобождението за служби, сделки и други работи „от полза за милата душица“, ще забрави да се погрижи да открие къде почиват костите му. Нима е могъл да предполагаше за неговия паметник ще събира като

депутат пари и х. Иванчо Пенчович, същият х. Иванчо, който като член на турския съд го осъди на смърт и чийто подпис стои под смъртната присъда? Но няма най-сетне е могъл да предполага, че половината от събраните пари х. Иванчо Пенчович ще открадне и че ще направи гешефт дори и със сянката му? Нима бай Иван Арабаджията от Царацово е знаел, че след Освобождението, за което той едва не отрязва главата на жена си, пак беден, гол и бос, ще дядла наплати и когато от работа го заболи превития кръст и дигне глава, за да си почине, ще вижда новия „Пловдив със своите нови къщи, направени след Освобождението на различни стилове и вкусове, притежателите на които в турско време бесеха българите и си бяха пак така добре, както и днес!...“

Но трябва да се признае, че Бенковски не би се наредил в една партия с х. Иванчо Пенчович или ако би се наредил и би почнал да си припалва цигарите с Хаджиенова, все пак е извоювал това право, залагайки собствената си глава, а не бе го получил като дар на подлостта и приспособяването.

Но има и още едно съображение, което налагаше известна парадност и театралност в действията на Бенковски особено след обявяване на въстанието. Копривщица бе вече българска. Десетината турци бяха затворени или избити. Свободата бе изгряла. Но тези десетина представители на турската власт и без друго се чувствуваха повече чиновници на панагюрци, отколкото свирепи потисници и заповедници. Трябваше обаче да се види, попипа, помирише българската свобода, българската власт, българската сила. Трябваше да се види нещо ново. Възбуденото въображение искаше храна, искаше видимост на новото положение, искаше видими форми. И Бенковски им ги даде: с церемонията по освещаване на знамето, с внушителните манифестации, с похода на хвърковата чета и с всички онези похвати, които въодушевяваха и караха хората да казват:

— А бе кога ги научиха тези царски работи?

Всички тези похвати очертаваха в съзнанието на народа контурите на новата българска власт и държава.

* * *

Не мога да не свърша с думите на този, който един от малцината се спря с разбиране върху недостатъците на Бенковски:

*... Къде войводата замеря
ний знаем, виждаме не сме хемен от вчера...
Ала защо, защо повдигаш само шум?
Ще дойде време, той и сам от тоя ум
ще се остави... Не? Та ний щем го принуди...
Но днес? Сега! Ти сам го виждаш как се труди,
заляга, делото да доведе до край,
какъвто ти и аз, и всякой го желай!*

Тук без него се не може:

*и ако той от нас се махне, не дай боже,
тогаз я зарежи тя беше. Няма кой
да го замести. Знам, и ази знам, че той
понякога съвсем през просото я кара
и прекалява го; що имат слпапа вяра
тук и него всички, а това е то, това,
което липсува на всинца ни. С слова
ний убеждаваме, разправяме, кроиме,
а реже само той, с едничкото си име,
ний що не можем с дни да сторим, той за час
извършва. Ето на и в Мечка: ти и аз
и други как се не напъвахме? Мърцина!
И убеждавахме, и псувахме: година
се мина, не може все пак да залови
там корен делото... Той само се яви
и беше!*

[...]

*Това се казува да си помахаш пръста
и мъртвъците да събудиш за борба.
Той отреден е от самичката съдба,
това, което ний не можем, той да може.*

(„Кървава песен“, с. 107)

Но съдбата не пожела Бенковски да улучи това, което бе замерил за себе си. Той улучи само това, което бе замерил за другите. Като много герои мъченици, той падна в борбата, без да вкуси от плодовете ѝ. И ако Бенковски живя за себе си и за другите, той умря само за другите.

И когато бедните тетевенски колибари минават край лобното място на Бенковски в Костина, те изправят прегърбени снаги, свалят калпаци и вслушани в гръмовития бумтеж на буйната река и хайдушката песен на Балкана, мислят за новия Бенковски, който не само ще умре за другите, но и ще живее за тях.

[1] Ив. Минков. „Авторитет, достойнство, маска“, София, 1932 г.

↑

Издание:

Иван Хаджийски. Оптимистична теория за нашия народ

Издателство „Отечество“, 1997

Под редакцията на Любен Петков

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.